Digitized by the Internet Archive
in 2017 with funding from
University of Illinois Urbana-Champaign Alternates

https://archive.org/details/lystydoivfrankai00drah_0

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

To renew call Telephone Center, 333-8400

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

AUG 21 1982

JUL 27 1982

SEP 11 1984

MAY 31 1984

L161—O-1096

[illegible]

М. ДРАГОМАНОВ.

ЛИСТИ ДО ІВ. ФРАНКА

І ИНШИХ.

1887–1895.

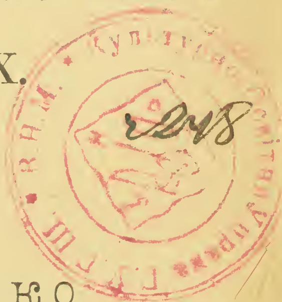

ВИДАВ

ІВАН ФРАНКО.

Filmed 90-0305

ЛЬВІВ, 1908.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

947.7
D786l

Передмова.

Випускаючи в світ отсю другу частину кореспонденції Драгоманова зо мною і иншими, я вичерпав усе з рукописної спадщини незабутнього покійника, що зберегло ся у мене.

Не можу тут давати анї просторої студії про ті листи, анї характеристики їх автора; на се ще буде час і місце, тим більше, що се тілько частина його кореспонденції навіть із самими тілько Галичанами; жде опублікованя прим. його кореспонденція з М. Бучинським, до якої і у мене знайшли ся важні причинки і якої приготованєм заняв ся д. М. Павлик. Та найважнїйші будуть певно листи Драгоманова до Павлика, яких опублікованю не стоїть нїщо на перешкоді.

Не можу не висловити тут свого щирого жалю що до деяких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова. Тепер, обіймаючи всю її цілість, я розумію ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за його житя, як мало ми здібні були піднести ся на ту висоту знаня

і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускав ся ніколи. Він був для нас правдивим учителем, і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, виросших у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, яснійші шляхи европейської цівілїзації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з ґенерації, що більш або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народнього діла, то се в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова.

Отся друга частина листів на мій погляд має велику вагу особливо для пізнаня Драгоманова як чоловіка високої души і високого розвою, якому справдї нїщо людське не було не то чуже, але й байдуже. Незвичайна ріжносторонність його інтересів, незвичайна живість і ясність їх зрозуміня йде в парі з незвичайним критицизмом його розуму, критицизмом вродженим, а не подіктованим нїякою доктріною, і з неменшою суцїльністю і гармонїєю його вдачі, сконцентрованої на високій, ідеальній основі. Вічно занятий великими питанями піднесеня рідного народа він нїколи не спускає з ока орґанїчного звязку нашої історії з иншими. Він уважає своє житє виключно службою високому ідеалови розвою і поступу, і се давало йому силу і рівновагу духа у всїх тяжких досвідах його житя. До остатньої хвилї, зломаний тяжкою недугою, він не тратить молодечого запалу до працї анї своєрідного, щирого гумору. Скептик до дна души він уміє розпалювати

віру в ідеал і почуте совісти та громадських обовязків у душах найтупійших людий. Се була виємкова натура, в двоє дивна серед української нациї, такої богатої натурами пассівними, вузкими і тупими. Він був немов сотворений на духового провідника великої нациї, а хоча доля позавидувала йому, то все таки він зробив ся і буде довго ще сумлїнем нашої нациї, ясним, непідкупним і непоблажним, правдивим компасом для грядущих поколїнь, як їм жити і як працювати.

В заключеню додатків до листів і недрукованих доси прегарних статей Драгоманова, уміщених на кінцї сего виданя, я не міг відмовити собі помістити невеличку рукописну статейку д. Олексія Білобородова п. з. Памяти учителя. Звертаю увагу читачів на сю статейку, памятку одного з найсимпатичнїйших молодих Українців, з якими мінї довело ся познайомити ся. Тихий і скромний, з досить високою освітою, хоч не знаю чи скінчив ґімназію, він десь у початку 80-их років наслїдком якогось „випадку“, хоча за леґальним паспортом появив ся у Львові і замісь звичаєм инших еміґрантів гаяти час на безконечних розмовах та дожиданю „слушного часу“, вишукав собі працю для зароблення хліба, став за наборщика в однїй львівській друкарнї, а потім, коли явила ся потреба адміністратора в Науковім тов. ім. Шевченка, навчив ся бухгальтерії і серіозно підготовив ся до свойого обовязку. І товариство певно було б знайшло в нїм ідеального робітника не на самім лише адміністрацийнім полї, бо як кажу, він був чоловік з доброю

освітою, яку старав ся раз у раз доповнювати лектурою і в вільних хвилях, за моєю порадою переложив найкращий уступ із Історії середньовікової Франції з історичної серії праць Лявісса-Рамбо. На жаль не вспів переписати сеї праці на чисто, коли якась безглузда і безпідставна денунціяція з Россії спонукала шефа київських жандармів Новіцкого зажадати у львівської поліції, щоб вислала Білобородова до Россії. На розказ поліції він зараз же виїхав, на границї його арестовано і під конвоєм завезено до Київа, але швидко й сам Новіцкий переконав ся, що всї підозріня були безпідставні і його випущено, — розумієть ся, з полишенем під поліційним дозором. Він поїхав до Катеринодара, пробував своїх сил як кореспондент, а далї й редактор ґазети „Донская рѣчь“, оженив ся і мав якийсь процес, у якім його увільнено, та коли я, пригадавши його собі як знамениту робучу силу написав йому лист і просив вертати до Галичини, одержав від нього сердечний лист, але повний такої зневіри і безнадїйности, що серце моє стискало ся мов у клїщах читаючи його. Кілька тижнів по одержаню того остатнього листу Білобородова я одержав від його приятеля, д. Ерастова з Катеринодара відомість, що Білобородів збожеволів невлїчимо і запертий у шпиталї. Чи він умер там, чи жиє ще, не знаю.

Честь памяти сеї щирої душі!

Рік 1887.

N. 64. Лист до І. Франка. Chemin Dancet 14. Gèneve. 2. Февр. 1887.

Шановниј Добродіји.

Дуже дьакују Вам за пересилку грошеј (300 р.), котрі вспіли шче добігти раніш че, ніж росс. курс зовсім пішов к чорту. (Сьогодні він вже 224, ја розміньав 231; коли віјна буде, то певно ј 150 не дадуть). Коли Ваша жінка вже вернулась, то пожалујста напишіть, чи передала вона лист Лисенкові, і шчо вона чула в загалі цікавого в Кијіві по інтересним нам справам.

Ја не получив од Вас одповіді: 1) Коли вијде Альманах Лукича? 2) Коли Ви почнете печатати Ваш Альманах? 3) Чи згожујетесь печатати там міј матерјал ј појасненьньа на Старі Укр. вірші?

Мене просьать із Румуніји переслати лист з запитами про стан робітників дльа статистичноји анкети. Памьатајете, Ви колись з П—ком видали такиј лист. Коли в Вас шче јесть воно, то будьте ласкаві вишліть по такому адресу: Domera lui Costica Dobrudjanu, Gara Ploesti Romanie.

В остатньому листу ја Вам через те казав про розмови ріжних льудеј про моју переписку з Кијанами, шчо з листів кількох Галичан довідавсь јасно, шчо вони читали моји листи, хоч

суті діла не розумірують, не знајучи всього, і виводьять де шчо не тільки дльа мене непријатне, а противне прінціпам, котрі ја вважају за правдиві. Так ја між инчим завше вважав, шчо всьакиј мусить не тільки працьувати з а хліб, але ј перш усього н а хліб, котриј мусить виробити собі своједу працеју. В остатні роки вијшло так, шчо ја одступив од останьнього прінціпа. Ја хотів би впевнити льудеј, шчо тут не сама моја вина, хоч звісно јесть і моја: не треба нікому довірьатись окрім самого себе. Послухавши товаришів ја појіхав за грьаницьу і лишив себе зарібку в Россіјі, а взьавшись видавати укр. соц. речі, ја порвав своји звьазки з тутешніми ліберальними кругами, котрі могли мені дати заробок профессорськиј в Італіјі або Франціјі. Коли Громада вівірвалась, ја всьако старавсь перевести своји відносини з товаришчами на договорно-робітницькиј стан, предлагајучи јім бути спеціальним најмитом дльа обробки укр. етнографічних матерјалів, починајучи з пісень політичних, котрі вважав можливим видавати тільки тут. Предложену мені комбінацију, шчоб ја писав дльа росс. журналів, де б то товаришчі моји печатали моји праці, ја критикував a priori. Тепер a posteriori вијшла моја правда: чотирі моји статьті, котрі післані в Петербург на умовах, јакі мені були звелені, ось вже більше року не печатајуть сьа; з кијівських за дві не заплачено, а дві лежать більше пів року. (Цими дньами пошльу шче дві, на ту ж дольу.) Порьад з тим товаришчі оказались не в силах (в охоті јіх ја не смію сумніватись) здобути мені навіть роботу зовсім безтенденцију, напр. переводи (оце цими дньами одна баринья-московка здобула нам роботу: перекладати повістки Catulle Mendes'a, Maupassant'a et cetera, потребујемо послати.) Так і вијшло, шчо ја по-

павсь в стан філантропічнвј, тоді, јак ја звик бути в стані робітницько-договорному. Ја бојусь, шчоб льуде не подумали, шчо ја вважају стан філантропічнвј за скільки небудь нормальнвј. От все, про шчо мені ходить. Решта вже моје діло.

Ваш М. Др.

4. Оце дочитав книжку: L' historie des religions, Son esprit, sa methode et ses divisions, son enseignement en France et á l' étranger par Maurice Vernes. Directeur adjoint a l' École des Hautes-Études (Sorbonne). Там між инчим јесть цікава программа курса історіји рел. феноменів, котра сама мајже даје курс. Чи не схочете помістити јеји переклад в Поступі? Вона всього 19 сторін, та до нејі треба вступу $1^1/_2 - 2$ сторін.

3 Февр.

Получив великиј лист од Кіјан, та жаль, шчо до нього не приложено звістки, хто јого передаје, шчо шче вбільшује анонімність листу, а з анонімности ніколи добра не виходить.

Принесли пакет од вашоји жінки: 625 р. і листок.

Спасибі, на листок буду одповідати скоро, а поки спитају тільки, шчо „125 р. отъ дѣвицы“ не получав і не розумію, шчо воно значить „дѣвица“. (Не розумію також потреби плутать массу лиць і способів, коли јесть така проста дорога јак Ви). Чи не могли б Ви појаснити, шчо значить „дльа Кузьми“. Чи особисто дльа Кузьми, чи на Кобзарьа (јак колись було вмовлено посилати). Ја не розібрав того, шчо написано про 300 р. од громади за 1887 р. За јакиј це строк?

Шчо чути в Россіји про війну?

N. 65. Лист до Кіян. 3 Февр. 1887 — 12 февр.

Начну свіј лист з того, шчо ј Ви, то б то з пізнього часу Вашоји одповіді на листи мојі, писані рік тому назад. Це річ не пуста, а сама по собі даје кльуч до наших незгод. Нігде окрім у нас ја не бачив, шчоб товаришчі, співпрацьовники мовчали цілиј рік! Ја по собі знају, шчо коли дістану лист об цікавіј мені справі од інтересного чоловіка, то не можу зараз же не сісти одповідати; бачу, шчо також робить сьа і у других, — і коли бачу, шчо цілиј рік мовчать, то нічого не можу вивести, јак тільки бајдужність по крајніј мірі до чоловіка. А в нас з Вами не инакше велось діло за всі десьать років. На цеј же раз, скажу просто, Ваша мовчанка була дльа мене шче тьажча післьа листу, шчо ја получив торік од Вашого имені, листу не тілько — по мојіј думці, звісно, — помильного по прінціпам, а ј грубого по формі („сверхбюджетная роскошь!“ — довол цього одного!). Мало того, шчо такі мовчанки не по товариському (бо добриј хозьајін і најмитові озоветь сьа і собаку погладить), а вони мајуть шче ту невигоду, шчо поки јде одповідь, зовсім зміньујуть сьа обставини, — а коли (јак це те ж бува в нас з Вами постіјно) шче зміньајуть сьа ј самі особи, котрі пишуть або говорьать од гурту, то забувајуть ся аргументи, факти, а часто ј самі сьужети розмови, — і часто замість дејаких фактів підставльајуть сьа фантазіјі, јаких напр. не мало і в останньому Вашому листі.

Обертајучись тепер простішче до нього, ја скажу, шчо дуже б був радиј зовсім залишити полеміку ј історију, а говорити про самі текушчі справи та руководні прінціпи, котрих би ја хотів почути од Вас јаснішче, ніж це написано в Вашому листу. Та нијак не можна обіјтись без історичних огльадів назад, коли вже не без полеміки.

По порьадку приходить сьа говорити про „Громаду“. Тьажка це дльа мене штука! Це в своjім роді „одрубаниj хвіст“ в казці Богдана Хмельницького, котриj на завше буде стоjати поперек нашоjі згоди. Моjе редакторство „Громади“ поставило мене в стан цілком противниj всім моjім прінціпам житьа, починаjучи з такого: надіj сьа тілько на себе, стіj завше на своjіх власних ногах. Взьавсь же jа за „Громаду“ тільки тому, шчо мені виразно обішчали льуде (з Вас), не безвусі, а власне „Христових годів“ (инші навіть Петрових) — а виjшло так, шчо перші ці льуде j дезертували з польа битви, на котрому jа, по jіх показу, протрубив аттаку. Це факт до того jасниj, шчо jого j jого послідків дльа мене не можуть заперечити тіж самі льуде. Jа по собі суджу, шчо jак би jа зробив з ким небудь таке, то 1) або б наложив на себе руки, 2) або вважав би на собі смертельниj гріх, котриj би покутував до віку jакими небудь еквівалентними ділами, 3) або не простив би братові своjому, котрого jа підвів, своjеjі вини і всьако всилувавсь би показати світові j jому, шчо він сам j винуватиj, а не jа. Зо мноjу вже не один з Вас вже з самого 1877—8 рр. пробував поступати по 3-му пункту, — j тепер маjже все, шчо Ви пишете тепер про „Громаду“, jесть нішчо инше, jак поступованье по цьому пункту, доведене навіть до фантазіjі. Jа винен, шчо Г—да виходила томами, винен, шчо „не порадившись з Вами“ переjшов з Відньа в Женеву j т. и. Та ж форма Гр—ди була придумана в славному комітеті 12 на Подолі; томи були придумані власне дльа того, шчоб перше основно виjаснити прінціпи науковими статьтьами, котрі j взьались написати добродіjі X. Y. Z. і т. д. (хочете, шчоб jа назвав імена j заголовки?). Післьа томів були положені листки (jа j видав один в 1878 р. в самиj горьачиj час, — а все

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN

таки не получив і дльа Листка ні стрічки од членів комітету ініціативи), -- коло томів брошури дльа інтеллігенції ј народу. Один з ініціаторів придумав ј формулу дльа всіх цих публікацій: „Громада будет издание раздвижное“. Јак тільки ја переступив грьаницьу, „раздвижныя“ публікаціјі печатались (ја навіть прибавльу, шчо вони то, напр. брошьури „Јак наша земльа“, „Турки внутр. і вн.“ і т. д. мали најбільше ходу в публиці із всіх наших публікацій). Задержалась тільки публікаціја томів „Громади“, бо мене цілиј рік водили обіцьанками прислати праці, а потім ја мусив сам писати јіх ½, а в другиј помагати складувати зовсім сириј матерјал. І дльа того ј дльа другого ја мусив учитись, бо памјатајете, ја по вговору мав писати статьті по европ. релігіјним питаньам, а всьу украјнологіју обіцьали писати специалісти, в котрих ја тілько шчо хотів вчитись јак школьар, перед тим, јак мене вислано видавати Гр—ду.

Також само в Кијіві було предвиджено, шчо Гр—да буде виходити в Женеві (або Лондоні), коли австріјська цензура буде дльа неји тьажка. Були такі, шчо хотіли зразу поставити Гр—ду в Женеві або Лондоні, і таких було трохи не більшість, так шчо ја сам на силу одстојав Австріју хоч на перші пори (ја був мабуть најменьшиј радікал з усіх 12; вже про Одесців ј не кажу, — там мені насилу вдалось одстојати ліберальниј, а не бунтарськиј характер Гр—ди). Коли цензура причепилась до Терлецького (Nb. з поводу брошури присланоји помимо мене з Кијіва ј Одесси, брошури з бунтарськоју думкоју, виложеноју словами Шевченка, проти котроји ја остерігав Терлецького) ј коли Т—иј і K⁰ мені јасно сказали, шчо тепер треба јіхати в Женеву, то ја зараз об тім звістив товаришчів і за повноју јіх згодоју (покликујусь на тих 5—6 чоловіків,

котрі в 1876 р. була в Відні) перејіхав у Женеву. Проти слів, шчо в Женеві Гр—да загубилась між иншими россіјськими виданьами соціально-револьуціјними ја просто вважају недостојним споритись, — бо скорше можна сказати, шчо Ваша компаніја в 1876—77 р. загубилась серед кијівських росс. бунтарських кружків (звісно, ораторів јіх), ніж Гр—да втратила шчо небудь з својеји орігінальности і самостојачести перед јакими б то не було побічними кружками, виданьами і т. и. Простіть мене, а ја скажу, шчо написати таке, јак все рівно ј те, шчо ја не порадившись з Вами переніс Громаду в Женеву, можна тілько зовсім не знајучи діла, або тілько тим, шчо „бумага все терпитъ". Звісно, не мені бути рецензентом Гр—ди і других видань мојіх 1876—1878 р. Але в мене јесть письменні доказн ріжних льудеј, украјінців, москалів і польаків, котрі в них признавали јакусь пользу; було з них дешчо переложено ј на польську, на сербську мову (тепер перекладајеть сьа на болгарську), дејакі виданьньа розіјшлись зовсім (не тілько в Дніпро та в III-е отдѣленіе, а таки ј у публіку) і тепер нема-нема, тај потребујуть то 2, то 3 екз. в Галичину, в Болгаріју, а то ј у Россіју. Та навіть з Ваших дехто писав і казав мені тоді зовсім не таке про ці виданьньа, јаке тепер Ви пишете. Додам, шчо з поводу цих видань і в Вас було зајвјазувались відносини хоч би напр. з земцьами, послідком чого була проба робити подібні ж виданьньа од „лібер. ліги" у Львові. Ці проби провалились між инчим через те, шчо робились у Львові, а не в Женеві. Не буду розворушувати цеји полеміки ј јеји мотівів. Ја про цьу всьу справу нагадав тільки дльа того, шчоб нагадати Вам, шчо не ја один уважав тоді політичну агітаціју за діло потрібне.

В духу Вашоjі ж „ліги“ написано було мноjу „Соловья баснями не кормятъ“, про котре jа тільки тепер довідавсь, шчо воно було Вам „не на руку“. Так і Ви вірили в Л. Меликова? Звичаjно, нашому брату-емігранту кидаjуть в вічі докір, шчо ми не знаjемо діjсних обставин (цеj докір кинути нічого не коштуjе!). Але ж на цеj раз мені з Женеви було видко, шчо Л. М. ні царьа не одурить (хоч би j хотів), ні голови jого не вбереже. А Ви в Россіjі цього не побачили! А виjшло по моjому! Шчо ж таке Вам було не на руку, jа навіть догадатись не можу. В усьакім разі jа повторьу, шчо писав jа ту брошьуру згідно не тільки з моjіми прінціпами, а j з Вашими тодішніми, котрі Ви висказували в умовах, в листах, в публікаціjах в роді „Задачи земства“. В тих ж прінціпах писав jа j потім і в „Вольное Слово“, з цим виjать повторилась і історіjа Гр—ди, а власне, шчо в ньому не було і рьадка писаного ініціаторами Гр—ди. Однакож jа получив од Вашого имені на 2-иj рік мого писаньньа в „В. Словѣ“ вираз похвали, шчо jа пишу в ціj газеті. Мене самого здивувала тоді цьа заjава (в мене jесть лист, в котрому говорить сьа од коллективности — спішу замітити, шчо цеj лист писаниj зовсім не ким небудь з jеретиків, теперішніх „політіків“), бо вона виходила на те, jак би jа поручив кому небудь сказати в Киjіві Ринекові, шчо він добре робить, коли „лікарствуjе“, а тільки jа такиj документальниj вираз згоди получив. Тепер може скажете, шчо j В. Слово було Вам не на руку. Певно, скажете, бо маjже таке говорите про „В. Спілку“.

Цьа В. Спілка носить на собі слід своjіх зародин, доволі чудниj через те, шчо само товариство В. Сп. провалилось. Про мертвого легко говорити, шчо він завше і був слабиj. Jа мав резони вірити в деjаку силу покіjника. Ну, та не-

хај ја помиливсь. Тільки шчо ж хто з Вас маје сказати проти осередка В. Сп.? Јак навмисне, тепер вијавилось, шчо навіть проект Костомаровськиј констітуцiји був јак раз такиј в основі, тільки радікальнішчиј в формі, јак В. Сп. (Див. Русская Старина, 1886, Январь, 187—188). Ја, значить, вложив у В. Сп. „исконниј" украјінофільськиј політ. соц. ідеал. Ви самі нічого проти В. Сп. не кажете в мотівах свого засуду, окрім того, шчо „вона не показује молодіжі перших кроків то того ідеалу". Та перш усього В. Сп. својеју практичнoју стороноју не обертајеть сьа до молодіжі, а радить јiј перш усього вчитись свого ј чужого. По мојiј думці не довчившись не тільки не слід братись за політіку, а навіть і за „Додатокъ до Батькôвшчини", котриј показује тільки низькиј стан „культури" својіх авторів. Бојусь, шчо ј другі „не-політичні" а „культурні" праці подібних же культурників не будуть вишчі.

Дльа молодіжі В. Сп. може мати тільки літературну ціну, јак напр. катехизм државного права, або шчо. З цього ж боку ја позвольају собі думати, поки мені не докажуть противного, — В. Сп. по меньшiј мірі може застановити думку на дејаких річах, котрі треба тепер знати ј розуміти всьакому будушчому діјачу, — а окрім того нашому молодому чоловікови даје перестороги проти формул, котрі дуже ходьать по россіјськiј молодіжі: проти народовольства, народничества, наівного украјнофільства ј т. и. Та ј самі конечні цілі В. Сп. (про котрі треба ж кому небудь говорити) не такі то вже ј „мріјі". Про них недавно говорили земства (нехај тільки впјать наскочить віјна, то впјать заговорьать), — про більшу частину навіть тепер хоч крізь зуби, а говорить і підцензурна печать. Тільки всі не наші говорьать з свого погльаду, — то ј нам

треба говорити з свого. Ви ј самі не одрікајетесь говорити, тілько не печатно, а устно!

Тут ја вже просто крикну: бога ради, не смішіть льудеј! Ну, не вміју ја писати, — пишіть Ви; ну, нема грошеј печатати — не печатајте, не давајте мені, але ж не доказујте, шчо устна пропаганда ліпше печатноjі... Ја щось подібне тілько од бунтарів колись чув, так тож були зовсім „троглодіти“ і тепер ті з них, хто дожив до сьогодні, самі сміјуть сьа над своjім троглодітством. Jiј богу, читајучи 28 сторону Вашого листу подумајеш, шчо не тілько Гутенберга, а навіть Кадма вважајете не тільки лишніми, а навіть шкодливими дльа Вашого напрьамку. Конечно, Ви тільки проти „книгопечатанія“ і „азбуки“ дльа викладу ідеј політичних, — а „культурну“ печать і письмо признајете, — хоч все те, шчо Ви пишете проти політ. печаті (напр. шчо читајуть поверховно, шчо богато говорьать, а нічого не робльать і т. и.) можно сказати ј про читачів усьаких книг.

Хоч ја ј уважају розділ культури од політики за одну з некультурнішчих видумок (подібне казали колись бунтарі, котрі роздільали „науку“ і „насущное народное дѣло“), однако ја б меньше з Вами спорився (пождав би, поки теперішньа псевдо-культурна пошесть скінчить свіј круг, јак скінчило јого безнаучне „насущное дѣло“; Nb. цікаво, шчо тепер безполітичну культуру проповідајуть ті самі Юзови, котрі недавно пльували на науку), то на лихо навкруги нас живе політична печать і навіть ті, котрі в печаті ј словом ведуть мов би то неполітичну агітацију, в сушчности все ж або просто ставльать свіј таки політичниј ідеал, або косвенно підпирајуть теперішниј теж таки політичниј ідеал. Одними розмовами з під тиха проти цих хвиль, котрі з усіх боків нальагајуть на нашу навіть молодіж, не одібјемось.

Ја, звісно, можу дуже помильатись, а тілько мені ввижајеть сьа, шчо наша молодіж дуже „помосковльујеть сьа“ в останні роки, хоч льудеј з укр. інстинктом тепер безспорно більше. Мені видить сьа безспорниј прогресс украјінства в останні роки в наукових сферах і в массі громади (дьакујучи театру, концертам). Тільки ж коли гльану в наукові праці, то бачу, шчо матерјалу вкрајінського тепер публікујуть більше, ніж 10—15 р. назад (викльучајучи тільки нар. слов.). Та тенденціја під тими публікаціјами і над ними не тільки не культурна, а так просто московська. (Часто јавно дьачківська, лакејська). Дејакі ж, напр. Багалѣй, дійшли до того, шчо вже навіть „Слободская Украіна“ сказати бојать сьа, а кажуть „Юговосточная Окраина московскаго государства“. В массі публики украјінствујушчоїі европејсько-украјінські ідеїі зовсім послабли. Недавно получив ја кілька листів з Петербурга — туман в самих елементарних політ. соц. ідејах, — навіть статті Южакова вважајуть сьа за демократизм, федералізм — і украјінство (incredibile dictu!). Лев Толстој почитајеть сьа серед украјінців петербурських; в Москві шче гірше. Толстовське шаманство посилајеть сьа украјінцьами в Галичину, украјнофіл Чајченко переклада ј печата плоди цього шаманства в Галичині. (Ја вже не кажу, шчо старі посилајуть туди такі речі, јак: „А все пречиста!“ Мордовцева, котру прочитајете в стријському Альманаху). Недавно получив ја лист од одного філософа з Новороссіјі; пише, шчо книжки Юзова можно вважати за барометр думок молодіжі в Кијіві ј Одессі. В ріжних листах і розмовах (мені довелось цим літом бачити кількох украјінців з Петерб., Дону, Дніпра, Новороссіјі) читајеш і чујеш: а чому ж не печатајете критичних погльадів на те, на друге, на політ. внутренньу (јесть такі, шчо лајучи

урьад, все таки довольні јого „народничествомъ“), на дімпломатичну (кажуть: чому мовчите про балканські справи?). Нехај ја не розумију вже стану, часу і т. и. А чому ж другі не пишуть, не печатајуть? Окрім того всього — політична печать, просто дотикајуча украјінських справ, јесть — галицька, та тілько така, котра ја не думају шчоб одповідала украјінським інтересам, навіть так, јак Ви јіх розумієте (на скілько ја об тім можу судити). Перш усього та галицька пресса передруковује такі писаньньа россіјських украјнофілів, в котрих проскакујуть зовсім московські думки, котрі може в Россіјі сходьать за діпломатичниј підход, або за lapsus linguae (в усьакім разі по мојому дуже негарниј і шкодливиј), але котрі в Австріјі видајуть сьа за отверті і шчирі слова. Так напр. „Дѣло“ перепечатало, јак прінціпіальну декларацію, статью Автоновича в К. Стар. про роман Сінкевича, в котріј були виходки ј проти справедливих польсько-національних тенденціј і діла. Так „Н. Проломъ“ (смішно було мені читати в Вас, шчо мовльав ја беру јого під своју протекціју) — Н. Проломъ, котриј NB. тепер став доволі зручно зовсім не на стару, викльучну московсько-централістичну точку, а признаје себе малорусином, оддаје поклони Квітці, Костомарову, Шевченку (ја сурјозно рекомендују Вам прочитати статтьу „Чѣмъ есть для нас Шевченко?“, котра вијшла окремоју брошуроју) — і хотьачи побивати львівських народовців і з малоруськоjі точки, перепечатав статтьу Костомарова з Нового Времени „Полякамъ Миротворцамъ“, в котріј цеј вождь украјнофільства, заплутавши сьа в останні часи в своjі власні сітки, поставлені заміром „примирить съ нами правительство“ (слова јого листу-программи до мене), вискочив проти польаків вже зовсім перескочивши на росс. державну, та шче ј москов-

ську точку. Тепер Н. Пр. виклпкује: „мы зъ Костомаровымъ, мы — малороссы...“ а „Дѣло“ фальшујет украјнофільство!“... А саме „Дѣло“ — післьа, а то ј порьад з украјнофільськими заскоками на юзефовичеськиј лад, виголошује јак національну укр. політику программу еп. Пелеша, revolution за православје холмських уніатів, — і знаходить собі піддержку навіть в статті Кн. в В. Европи, де цеј агент језујітів при украјінських справах названиј „лучшимъ представителемъ народнаго направленія“ і т. и. (тепер в мене нема N. і не можу поцітувати текст усього). Шчоб підогнати украјінську программу до Пелеша, рьяні народовці обкарнали навіть Шевченка, а порьад з тим вони було јасно почали виставльати сепаратизм росс. Украјіни до Австріјі. Ці заходи було трохи притихли. Ја позвольају собі сказати, шчо торічні мојі печатні протести, а також листи до лучших народовців у Відні, Станиславові, Стрију причинились до того. Але все таки прим. „Дѣло“ ј „Просвѣта“ проповідајуть чистішчу Духиншчину (та шче і од имені Кіевск. Старины; див. статьу в Н... Кіевская Старина)... А недавно вже в „Дѣлѣ“ јавилась статьја „Die Wacht am Bosphorus“, в котріј підводить сьа до того, шчоб Австріја забирала Босфор проти Россіјі. Коли між Россіјеју ј Австріјеју стане гостріпче, тоді безпремінно львівські народовці почнуть проповідати сепаратізм Украјіни до Австріјі, або коли јіх на тому зібјуть Н. Проломці (бо сепаратізм укр. потрібује спілки з Польаками, дуже непопульарними серед Русинів), то будуть белькотати шчо небудь або кумедно строкате, або темне, — в усьакім разі шкодливе для нашојі ідејі.

Так бачите, шчо галицька політ. пресса, котра не перестане ж бути ј котра (і Дѣломъ і Проломомъ) говорить за ввесь укр. малор. народ, ставить діло так, шчо ј Ви не тілько мусите

терпіти, шчоб Ваші ідеали калічились, затемньались перед громадоју, а навіть просто одповідати (може скоро ј перед самим урьадом россіјським) за те, шчо вона говорить. Так чи не ліпше ж з усьаких огльадів виступати з Вашими правдивими думками про Ваші цілі ј про текучі справи політ. житьтьа, по крајніј мірі хоч в важнішчих пригодах і хвильах, коли вже нема в Вас спромоги постіјно критикувати текуче життьа з свого погльаду?

Ми підіјшли до Галичини, та ј зостанемось там, зупинившись на справі про відносини Ваші з львівськими народовцьами, про котрі Ви чимало пишете в останньому листу. Ја залишу на боці подрібні речі, напр. Зорю, Павлика. Може, ја ј помильајусь. Мікроскопічноју патологіјеју з далека зајматись трудно. Історіју „Зорѣ“ ј Фр. ја росказував по словам самого Фр., котриј мені писав, шчо формулу: concordia (огньа з водоју!) res parvae crescunt передали јому шче в Киіјві. Ја тому повірив, бо сам читав лист одного з Ваших до П—ка, в котрому згода з народовцьами радилась јому јак раз тоді, јак јого „Дѣло“ „виелімінувало із суспільности“. Та обернемось до оснівних, прінціпіальних справ. Навіть Ваш остатніј лист, хоч і говорить, шчо Ви Галичини не знајете добре, бо ј газет јіјі не читајете (дивно, чому? одні газети проходьать, напр. Н. Проломъ, в котрому фактична репортерська часть, повірте мені, ведеть сьа ліпше, ніж в „Дѣлѣ“ — другі, „Дѣло“, не так трудно мати по 1-му екз.; ја колись мав „Правду“, коли вона була заборонена) — і шчо за Галичан не можете одподати, — а все таки далі лист Ваш вихвальаје В. Барв. і цілком боронить льв. народовців. Ја дуже жалују, шчо мені довелось особисто лајатись з Барв. — і через те хто хоче, може сказати, шчо ја руковожусь особистими мотивами (а впрочім, так јак јазик без костеј і навіть типограф-

ськиј станок теж без костеј, јак сказав Герцен, — то все можно сказати). В усьакім разі ја нагадају, шчо ја перший напав на Барв. (в К. Телеграфі), а не він на мене, ј напав не за гусака, ні за ковбасу, ні за чарку, а за јого промову на роковини Шевченка, зложену в кльассічному львівсько-народовському стильу. Дльа мене цеј стиль і всьа Барвіншчина справди ненавистна: Б—иј мав у собі всі пороки львівських народовців (ліпше сказати, всіјеји староји галицькоји інтеллігенціји, од котрих по троху — дуже по троху на лихо! — одстаје новішча): попівсько-адвокацьке поверховне скаканье по предметам і на вколо, замісць глибокого наукового досліду в сирому мјасі, емпіристична еквілібристика замість політики з прінціпами, котра хоч по малу, смирно та јде завше к однії цілі, котра допуска ј компромісси, та тілько скількові, а не јакові; на лихо шче Б. мав одну, дуже рідку в Галичині добродітель; рухливість (в купі з злостьу — цим Б. нагадувая горбатого Шульгина; така моја дольа!). Цьа добродітель шче вбільшувала пороки Б—ого ј зробила јого кумиром галицьким — і, по мојому, најшкодливіјшоју фігуроју, јаку породила остатніми часами Галичина. Ја вважају својім обовјазком боротись з цим кумиром і јого культом, бо поки цеј культ буде (а в Гал. зібрано на памјатник Б. шчось в 10 раз більше, ніж на стіпендіју Шевченка), доти буде страх, шчо Галичане будуть робити à la Барв. Ви објасньајете конфлікт Б—го зо мноју дуже просто (ја звідсі бачу, јак сам Б. објасньав јого Вам такими ж словами, бувши в К.): Б. запримітив, шчо соціалізм одігнав багато льудеј од укр. партіји в Гал. — і він виступив против соціалізму. Пречудесно: а на вішчо він понаписував свідомі брехні на мене напр. та на Галичан, котрі були зо мноју в звјазках? Јак би до мене пријшов чоло-

вік, котрнј би позволив собі хоч $^1/_2$ стільки брехні на одного з Вас, скільки Б. на мене, то ја б јого по просту вигнав з хати, і думају, шчо не тілько дружба, а навіть громада взагалі може тільки ј держатись при такому способу вірности і товариству ј прінціпам. А то јак дльа партіјноји вигоди дозвольати всьакому гульати квачем по льудським пикам, а товаришчам обмазаного позвольати цілуватись з мазуном, тоді к дідьку јде всьака громадськість, всьака льудскість, — і треба справді героїв, шчоб згодились робити громадське діло при таких умовах. Та не в тім тілько штука, а в тім, шчо всьа Ваша формула конфлікту не одповіда не тілько діјсній історіји, а навіть хронологіји. Конфлікт з Барв., це тілько продовжіньньа конфлікту з Качалоју, а цеј теж виходить з дальших часів. Початок конфлікту шче в статьах моїх про галицькі справи в Сп. Вѣдом. 1867—1870 рр., потім в Вѣст. Евр. 1872—77 рр., Кіевск. Телегр. 1875 р. Всі ці статті хвалили прогрессівні Галичане, јак напр. не тільки О. Терл., а ј Навроцькиј, казали, писали ј печатали, шчо ці статьті будьать Галичину до нового житьтьа. Ці статьті, декларація 45 чоловік проти „Слова" ј проти „Качали", котру в 1877 р. ми всі послали в Галичину, поставили проти мене (тоді ј проти Вас) перш усього Плошчанців (котрих наша точка вибивала з позіціји „русскихъ") і потім австріјських консерваторів, а то ј реакціонерів і карјерістів, котрі шчиро чи нешчиро ходили в мундурі украјнофільськім або австро-рутенськім. (Нагадају, шчо ј Качала, автор „Политики Русинôвъ", з поводу котроји ми тоді заявили, шчо вважајемо одповіднoју нашим нар. інтересам політику: раціоналізм в культурі, федералізм в державі і демократизм в громаді, а зовсім не прінціпи австріјськоји-магнатсько-клерікальноји партіји à la кн. Чарторнј-

ськиј, — тоді був навіть членом Польського кола і навіть депутатом од польського округа в Бохнійському повіті). Цеј конфлікт (в часи котрого „лівобережниј“ сліпець писав проти нас „правобережних“ ($^1/_2$ з Полтавщчини) протести з девізами, котрі Ви тепер пишете Павлику (concordia res parvae crescunt і т. д.), був між инчим поводом того, шчо Ви, по предложеніју одного „красномовного“ товаришча, вибрали першиј комітет, котриј би виробив пројект нашого окремого виданьа за границеју. (Ја не згодивсь бути в тому комітеті і радив тільки настојати, купно з лівобережцьами, з котрими ја ј уложив літом 1874 р. pacta-conventa Товариства Шевченка і типографіјі, pacta, котрі Качало-Барвінчики одіслали к чорту, радив настојати, шчоб Правда була коаліцијним органом, в котрому б було вільно і нам, т. ј. особливо молодшим народовцьам, јак Терлецькиј, висказувати своји думки, котрих не пускали в народовськиј орган Качальники.). Поки тьагсьа цеј конфлікт, ја вдавсь і до Академичного Кружка з јого органом „Другомъ“, тоді москвофільського напрьамку. Там знајшлись елементи більш демократичні, менше клерікальні, ніж межи львівськими украјнофілами, навіть молодими (Дружниј лихвяр!) і ці елементи перејшли, пісьльа полемики зі мноју на сторонах „Друга“ на нашу программу, то б то украјнську, але прогрессівну (Франко, Павлик і др.). Цеј переход, котриј заманіфестувавсь офіціальним зливом товариств Академ. Кружокъ і Др. Лихвар, в 1876 р. (скоро пісьльа того, јак ја прожив у Львові), зовсім зоставив у Львові москвофільську партіју без молодіжі. Подібне ж готовилось і меж Р. Основоју і Січьчу в Відні на мојіх очах; там це було тим більше інтересно, шчо в Р. Основѣ були ј члени з Буковини (де тоді

мајже зовсім не було украјнофілів) і з Угорськоји Руси в котріј „народовці“ не могли придбати і доси ні одного адепта і де, јак ја допевнивсь двократним пробитом там, і не можна нічогісінько поробити з тісно-украјнофільського становишча. Такиј оборот діла перш усього визвав проти нас скрежет зубовниј Плошчанців, котрі ј пустились проти нас на доноси, між инчим і за соціјалізм, котриј впрочім тоді в Австріји було вільно ширити (вільно ј тепер, бо ј тепер в Австріји јесть тілько Anti-Anarchisten- (анарх. террористи) Gesetz, а не Antisozialistengesetz, јак у Бісмарка). Львівські украјнофіли не знали, на јаку стати: вони були раді, шчо молодіж „староји“ партіји переходить до јіх національно-јазикових прінціпів, та не раді були, шчо вона признајеть сьа до прогрессивних прінціпів, а головне, шчо через те критично дивить сьа на јіх діјальність (бездільність). Најбільш незадоволені були старі чиновники ј попи, котрі більш ради карјери пристали з рутенців до народовців і про котрих дејакі з народовців, напр. Лукашевич, Наврицькиј, говорили, шчо не розумијуть, чого вони вважајуть сьа в нашіј партіји. От у такиј час вступив у редакціју Вол. Барв. і кинувсь на нас за наше „московство і нігілізм“, в котрому вже давно нас винуватив Плошчанськиј. Плошчанці шче більше всмілились, і з јіх лагерьа вијшов донос на Терл. з поводу брошури „Правдиве слово хлібороба“, котроји фальшованиј переклад був даниј віденськіј прокуратурі (Ви певно знајете, шчо бјуро перекладів з руського у Відні ј доси в руках москвофілів). Післьа того скоро наступив арест Павлика, на котрого кинулись Плошчанськиј, Барв., а послі ј польські газети, — і так осміліли поліціју, шчо вона могла скомпонувати процесс, а потім другиј, признати (слідом за газетами) тајемне товариство,

а П—ка јого агентом, коли на ділі були тільки літературні звјазки між мноју ј П—ком. Јак бачите, тут „соціјалізм“ јак генерал Чичиков тільки „пришелся кстати“, головнішче власне москвофілам, потім народовським консерватором. Барвінськиј же до того шче ј особисто зривав злість на мені за критику та за те, шчо він не міг мені здати рахунків по Псалтиру Куліша. Својіми криками ј доносами він тільки підпер Плошчанців і останки јіх в Акад. Кр., котрі воспользовавшись реакцијеју розірвали згоду двох товариств, а з другого боку шче давніми својіми виходками проти „московського нігілізму“ в новому руху молодіжі він справди приблизив јого до россіјського нігілс-соціјалізму більше, ніж цього напр. хотів ја.

Чого ж хотів ја од львівськоји молодіжі, це видно в листах мојіх печатаних у „Друзѣ“. Чого хотів ја в загалі, це видно з того, шчо ја напечатав у Громаді і т. п. Ја завше був соціјалістом (шче з гімназији, де мені дали прочитати Роб. Оуена ј С. Сімона), — але ніколи не думав перекладати до нас просто, стереотіпно ні одну з чужих соціјалістичних програм, а всього менше р. соц. рев. нігілізм, котрого антікультурність мені завше була противна, јак і украјнофільське гајдамацтво, котре власне одного корнья з рос. нігілізмом, тільки шчо не мало јого шчирости, чесного запалу робити на ділі те, шчо дума чоловік і говорить јазик. Інтересно, шчо в перших укр. брошурах, зза котрих почались в Галичині мов би то соціјалістичні процеси, було далеко більше украјноф. гајдамацтва, ніж европ. соціјалізму. Тут позвольте мені де кому з Вас росказати, а другим нагадати те, шчо ја росказував, вернувшись з Галичини в 1875 р. про тој збір, на котрому мене проклинали львівські народовці з поводу „Паровоји машини“. Було це јак раз в розгар

згаданого вишче конфлікту за Качали „Політику“. Ја прије̂хав у Львів з харьковським богом з Кијіва, а з Відньа прије̂хали С. Под., Остап Т. і привезли „Парову Машину“. Зараз же потім ми поjіхали в Станиславів і Галич на мітінг Тов. Качковського, ја појіхав на Угоршчину, а С. Под. в Россију, де мусили говорити про приготованиј журнал, з поводу котрого згаданиј вишче комітет переписувавсь з Т—им. Коли ја вертавсь до Россіјі через Львів, мене закликали до К. Сушкевича, де ја, неприготованиј, застав душ 25 народовців. К. Сушкевич почав росказувати про те, јак він був у Кијіві і јакі вијаснились незгоди між Правдьанами і нашими громадьанами, ј прохав мене шче раз сказати, чого од них украјінці хочуть? Ја одповів, шчо нічого окрім того, шчоб Ви ніколи не покликувались на нас, ніколи не говорили в імені усього укр. народу, бо між нашими поглъадами, котрі ми розказували не раз печатно, напр. недавно в К. Тел., ј теоріјами Сушкевича, котриј сказав, шчо јак хлопові дати землі, то він льаже під грушоју і не буде робити — нічого спільного бути не може. Тоді Ганкевич запитав мене, шчо дума громада про „Парову Машину“, чи јіји соціјалістичну програму? Ја одповідав, шчо не знају, шчо дума гр—да, бо вона не бачила шче брошури, коли ја јіхав, і можу тільки сказати те, шчо сам думају про П. М. — Мене попросили. — Ја сказав, шчо перш усього П. М. по своіј формі не може бути програмоју, шчо ја навіть проти такој форми викладу політичних теоріј уважају јіји за своЗ рода б а л е т (јак ја казав і автору) замісць просто-наукового способу викладу, хоч і попульарного; шчо далі ја вважају П. М. не стільки за соціјалістичну, скільки за гајдамацьку брошьуру, котра продовжала трохи по новому про-

паганду „бунтарства“ Шевченківських творів, а також хлопоманства („В полі дольа стојала“ і т. д.) і шчо через те дивујусь, чого ті панове, котрі присьагајуть Шевченком, так жахајуть сьа П. М—ою; шчо в кінці ја радиј бачити, шчо тепер украјінці вертајуть сьа в цьому боку в Шевченківшчину, в передостатні часи занедбану формальним націоналізмом, беруть сьа хоч в такіј формі до соц. питаньньа, бо ја сподівајусь, шчо на такіј формі діло не стане, а льуде перејдуть до справжнього соцізлізму, т. ј. органічного прикладу европ. соц. теоріјі до наших обставин. (Докладніпче, звісно ја виложив своји погльади потім в IV т. Громади: „Шевч. укр. і соціалізм). Тут на мене накинувсь Барв., котрого ја бачив тоді першиј раз, і спитав мене, хто писав рецензију на јого промову в роковини Шевченка? Ја сказав, шчо ја, і він почав говорити проти рецензіјі, про Шевченка, а нарешті почав збивати соціјалізм і громадську власність аргументами Шефлього. Ја одповів, шчо справа цьа дуже довга, шчо тільки Шефле не дуже надежниј авторітет, бо він завше сіда між двох стільців, а окрім того, шчо Барв. бере јого аргументи в јого ділі Kapitalismus und Sozialismus, а тепер в недавному дільці Quintessenz des Sozialismus він уже каже за соціалізм. Барв. не знав про це, здивувавсь, але ја јого запевнив, шчо така брошура јесть, хоч він маје право не знати, шчо вона Шефле, бо вона не підписана і ја саме тільки случајем (мені писали з Лејпціга) знају, хто автор. Б—иј замовк, а потім почав говорити проти соціјалізму під-директор Ильницькиј, нальагајучу на матеріјалізм і скінчив по німецькому: der Mensch, panie dobrodzieju, ist kein Hund; er hat einen Geist і т. д. З цеји розмови Ви бачите міј соціјалізм, міј погльад на брошури в роді П. М., а також тих

панів, котрих органом став Барв., кинувшись на мене ј на соціјалізм між иншим і з поводу тих брошьур. Додам, шчо П. М. була пропушчена ј австр. цензуроју, котра пропустила ј Хитру Механіку (котру перше чомусь названо „Правдоју“)

арестувала тільки „Правдиве Слово Хлібороба до својіх землькаків“, причепившись в ніј до дословних виписок із Шевченка (заклики до повстанька проти царів, панів, поклики до правди, суда божого ј т. и. з псалмів). Може буде кому цікаво взнати або пригадати, шчо брошуру цьу прислано Т—ому дльа печати з Одесси через Кијів, помимо мене, шчо ја побачив јіјі вже в останніј корректурі ј сам підчеркнув Т—ому ті власне місцьа, котрі потім виставила прокураторіја, ј казав, шчо јіх наврьад пропустить цьа прокураторіја за јіх нецензурність і через јіх хлопоманьсько-біблејську старомодність, і радив викинути, а Т—иј мені одповів, шчо викидати він не маје права, та шчо вона пројде. Ја, звісно, сказав, шчо Вам ліпше знати Ваші закони, а ја б такого не печатав. З усього росказаного, думају, јасно: 1) шчо львівські народовці і нарешті Барв. кинулись на те раніпче навіть формального поводу кричати про соціјалізм і т. и. брошьурок, 2) шчо повід цеј, котриј дав јім пригоду вже зовсім льутуватись, власне мав більше звјазку з гајдамацьким украјнофільством (котре напр. Партицькиј славив у провідних ідејах Шевченка), ніж з соціјалізмом. От ціјі крики Барв. і К-о вбільшили паніку, розбили почавшу сьа нову народовську партіју, і дијсно вменшили силу народовства в Галичині, одігнавши од нього більш полохливих і зробивши „отщепенцами“ таких льудеј, јак П—к. Був тоді між народовцьами чоловік з мозком, Вол. Навроцькиј, котриј пробував ростолкувати в „Правді“ смисл всеј підньатоји з Павликовських процесів колотнечі, — та јому дали

слово тільки один раз. Ја мушу добавить, шчо між російськими украјнофілами тоді було шче стільки розуму ј порьадочности, шчо ніхто не зважувавсь хвалити Барв-ого, шчо навіть Перебендьа, будучи в Львові в 1878 р., прьамо требовав, шчоб Правда перестала лајати, та шче так погано, соціјалістів. А Нечуј так послав у Правду ж довгу статју, в котріј описував, шчо украјнофільство завше ј було соціјальним рухом. Пројшло років 2—3. За цеј час Галичина трохи познајомилась з европејським соціјалізмом з публікаціј кружка Павлика ј Франка, та з наших (в котрих, замічу, не було ні одноји фрази поклику до оружжьа, а тільки виклад ідеј і фактів; навіть С. Под. прошчав мені, коли ја викидав такі фрази, переробльујучи јого брошури Про бідність, Хліборобство). Ці всі наші виданьньа могли б пројти через австр. цензуру, јак би не паніка, піддержана між инчим і Барв. і К-о, та јак би Галичане сміло боронили јіх перед судом, а не робили так, јак Січовики, шчо по аресті Терл. дали поліціји сконфіскувати не тілько Маріју Шевченка, але ј Сотника і т. и. Ви легковажите „Гром. Друга ј т. и.“, ставите јіх низче „Дѣла“ Б—ого, але тілько ј аргументів у Вас, шчо Гр. Др. поліціја задержала, а Дѣло“ ні. Хоч би Гр. Др. всього 5 екз. пројшло в публіку (а пројшло јіх більше), то все таки вони принесли з собоју хоч шчо небудь позітівне (твори Шефле, Ланге, фактичні дописи з нар. житьтьа, јаких ні перед тим, ні послі в Галичині не печаталось і т. и.). А „Дѣло“ учило ј учить публіку тілько глаголаньньу, політиканському крутіјству, коли викльучити з нього кілька статеј з Украјіни (чисто фактичних) та статеј Навроцького і кількох „молодших народовців“, котрих ми мајемо вважати својіми, статеј, котрі потопльајуть сьа в массі глаголаньа ј крутіјства. Та ј то ліпша

пора „Дѣла“ ј самого Б—ого, т. ј. перші роки „Дѣла“, випадајуть јак раз на тој час, коли Б. власне перестав виступати проти соціјалістів, а де шчо взьав від них (дејаку увагу до екон. справ, замість вічних розмов про пјанство ј лінивство хлопів і т. д) і притьаг до себе молодших народовців (бувших Січовиків або цьурихчанина Нагірного), котрі признавались до наших думок, а то ј просто членів ред. Друга 1876—1877 рр., јак Белеја, Франка і др. На лихо Навроцькиј умер, а дејакі молодші, притьагнуті до „Дѣла“, не вміли вдержати міри компромісу і потроху залізли в болото крутіјства. Ось етапи цього болота, в котрому трохи не втопилась було народовська партіја позаторік, коли писав ја Вам лист „без дати“. Ці етапи були вироблені ј намічені власне Барв—им.

Перш усього, основујучи „Дѣло“, він пішов на компроміс із старими, з москвофілами (дивись про це напечатаниј лист јого до Навр—ого) у формі (дурна правопись) і в ідејах (хоч, јак тепер звісно з јого листів до Червінського, він забігав і до прихильників „Польшчі од морьа до морьа“). Потім ідучи на добре діло, котре ми давно радили, а власне на мітінг народниј, він непремінно всилувавсь јого зробити в купі з москвофілами, шчо може було б потрібно, шчоб провести кого з народовців і самого Б. в сејм, але дльа пропаганди украјінськоји ідеји серед народа було зовсім шкодливо; а коли концерт з москвофілами розбивсь через Наумовича ј К⁰, то усьа цьа тонка штука Б—ого звелась на безцільну еквілібристику. Далі почасти за москвофілами, почасти од власноји поверховности, Барв. вплутавсь в справу Добромильського монастирьа, ради котроји скликано другиј мітінг, на котрому поставили вже менше інтересні дльа народа справи, ніж на першому, і післьа чого вже аж до 1883

р. народовці нijаких мітінгів не скликали. Слідом за тим Б. почина доноси на москвофілів за православіjе, потім іде покланьатись митроп. Сембратовичу, котрого на те j зазначили, шчоб він завершив передачу церковного урьаду галицького тим jезуjітам, проти котрих виступав добромильськиj мітінг. Зовсім консеквентно післьа цього по смерти Барв. j Белеj поставив у „Дѣлѣ“ провідником Руси еп. Пелеша. От на вішчо зводить сьа всьа діjальніcть і примір Барв. А Ви навіть усі читальні j віча ставите на рахунок Б—ого, та шче j проти нас! Так перш усього не забуваjте, шчо перші читальні позакладались в Галичині шче коли ні про Б., ні про нас не чуть було, під виливом Наумовича (котриj, при всіх своjіх москвофільських дуростьах, тіjеjу своjеjу частиноjу, котра доторкалась мужиків, був народовець, ergo украjнофіл більше всіх львівських народовців, котрі к слову сказать дуже сердьать сьа на мене j на П—ка за те, шчо ми сміjемо це говорити). А далі одна з наjперших ріжниць наших з льв. народовцьами в тім власне і jесть, шчо ми завше (jа напр. шче в Петерб. В. і Вѣст. Евр. і потім в Громаді і В. Словѣ) товкли: Вас Польаки виперли з соjмів, а москвофіли з своjіх інституціj, — так замісць того, шчоб туди пертись компромісами та доносами, обертаjтесь до народу, закладаjте товариства, читальні, склепи, скликаjте віча, — зачепивши і польських хлопів, — виробіть потім делегаціjу всіх краjевих народніх інституціj і ассоціjаціj, котра j буде правдивиj соjм Ваш, — то потім jавитесь і в офіціjальних інстітуціjах парламентських jак сила, а не jак лакеjі і жебраки, jавитесь масоjу, а не одиницьами. В 1881 р. jа j П—к писали до Романчука, предлагаjучи jому скликати чисто мужицьке віче Русинів і Польаків, кошт котрого ми брались покрить — тоді в мене була можливість добути на

те 1000 фр. од „земського союза“, та Романчук одповів, „шчо тепер шче нікому в Галичині організувати таке віче, нема льудеј!“ Шчо до вічів почастно, то про два львівські віча, в котрих взьав участь Барв., ја вже говорив: вони пішли по гаммі diminuendo, а не crescendo, і нијакісінькоји вартости реальноји дльа народа не мајуть. Таку вартість напроти мајуть віча 1883, далі 1886 р. коссівське, коломијське і станіславівське, — так вони встројені власне нашими, ніж Барвінцьами, бо головні јіх впорьадчики, це недавні Січовики, јак напр. звісниј Вам пријатель міј Окуневськиј. Ја мају цілиј архів документів про ці віча і јак би ја міг Вам јого переслати, Ви б побачили самі, јаку мінімальну, а часом зовсім постидну рольу грало львівське народовство в цих справах. Роскажу Вам тілько де шчо про перше ј про третье віче. Перше віче,[1] коссівське, зјавилось з поводу стану громади Жабје, котре з колишньоји гуцульськоји столиці повернулось через безстиднішче мошенство урьаду громадського і старости повітового в купі з жидами, повернулось в жебраків. Жабівці накінець не витерпіли і потребовали од урьаду рахунків, требовали зміни вијта і т. и. Тоді староста коссівськиј видумује записать жабівців в соціјалісти, звернувши ініціатіву јіх руху на Павлика і сестру, котру ј арестујуть і судьать. „Дѣло“ з переполоху мовчить про жабівські кривди, мовчить про процесс П—ка, на котрому тој доказује, шчо він не був навіть в Жабју, јак јого сестра, а шчо в Жабју, мовльав, ось шчо робить сьа, а не соціјалізм, тим менше бунт. Мовчить „Дѣло“ навіть тоді, коли суд увільньаје П—ка ј коли навіть польські газети, висказујучи сьа про процесс П—ка, торкајуть і жабівські справи. Скоро потім львівські народовці шльуть депутаціју до намістника жалітись, шчо поліціја чіпајеть сьа до читален. Намісник,

протектср коссівського старости, каже, шчо ј поліціја мусить дивитись пильно, бо ось мовльав в жабівськіј читальні і в селі в загалі видно сліди агітаціјі „звісноjі пари, котра на шчастьа тільки одна јесть в крају“. „Дѣло“, котрого редактор був у депутаціјі, печата ці слова намістника. П—к пише коротке спростованье, в котрому каже, шчо суд признав, шчо ніјакоjі соц. агітаціјі не було в Жабју і він сам в Ж. не був. „Дѣло“ не бере цього спростованьа на тім резоні, шчо, мовльав, по закону спростувати можуть тільки персони названі, т. ј. в даннім случају тільки жабівська громада (котра цілком написати в „Дѣло“ не може, а віјт јеjі не напише, бо він сам і видумав брехньу, шчоб своје шахрајство покрити). Так впјать промовчујеть сьа справа, а тим часом староста ј намісник брешуть про агітацију аж у Віденъ. Нарешті Жабјане знаходьать јакогось сердобольного Польака, котриј пише брошьуру про јіх кривду; брошьуру ту впрочім конфіскујуть. На силу на жабівські кривди наскакујуть станіславівські молоді адвокати, Січовики, котрі починајуть писати дешчо, впрочім нејасне, про це ј у „Дѣлѣ“, — і накінець надумујуть сьа зібрати коло Жабјого, в Коссові, віче, на котрому поставити ј питаньа про устріј громад і про кривди в них. Так вијшло перше, справді народнье віче, на котре згодивсь із Львовјан прија̂хати ј Романчук, безспорно розумнішчиј і чеснішчиј з усіх львівських народовців, котриј в перших роках „Батькôвщины“ приблизивсь було до нашоjі програми далеко більше, ніж Барв. (дивись моју статьју в петербургськім „Дѣлѣ“ 1870, Ноябрь, Литер. Полит. партіи в Галичинѣ), але котрого товар. народовці потьагли назад. Всі три віча показали велику нешчиріість до таких діл власне попівства, на котре покладали всьу своју вагу львівські народовці.

Історіја станіславівського віча показала, шчо власне еп. Пелеш противен пробам безпосередніх відносин інтелігенціјі (свіцькоји) з народом і независимиј організаціјі народу. З јого боку вијшли можливі пута на ноги організаторів віча: по јого кивку два јого каноніки одреклись бути в комітеті організаціјнім, післьа чого шче один піп почав коверзувати таке, шчо трохи віче зовсім не провалилось. На счастье організатори взьались просто до народу і там знајшли најшчирішчу охоту піддержати діло (тој мужик обішчав привезти з собоју 30, тој 40—50 чоловіка ј т. и.). Тоді організори (діјсні) просто сказали попам: „Ви не крутіть, а то ј без вас обіјдемось“, — післьа чого тільки „душпастирі“ помјагчали і діло пішло. Ја не знају, чи Вам звісні дебати цих віч, а надто станіславівського, на котрому потім поставили ј справу про вибір громадами попів; коли звісні, то Ви мусите побачити, шчо ці віча виступили на дорогу, котра аж нічогісінько не маје спільного з тим крутіјством, на котре пішли львівські народовці з Барв., особливо з часів наумовичівського процесу. Ці віча прьамісінько переносьать (хоч помалу) діјальність напр. партіјі на ту дорогу, котру власне ми радили (див. Громаду N. V, згадану статьју в Петерб. „Дѣлѣ“, статті про Галичину в В. Словѣ і моју остатньу брошуру „На канунѣ новыхъ смутъ“). Ці віча тільки ј спасли народовськиј прапор з того болота, в котре јого втьагли було Львовјане в останні роки і у котрому він лежав мајже до верху тоді, коли ја писав Вам своји листи ј коли абсольутно нічим не виказувалось народничество в Галичині окрім льакејства перед Пелешом та доносів на православіје і російську мову. Критика, покази потреби виступати з працеју позітивноју, просто коло народа, стати на грунті реальних інтересів народу і т. и. чулись тоді од Галичан тільки в до-

письах Фр. та Павлика в польських (најбільше в Россіјі!) газетах, на шчо львівські народовські проводирі платили Фр. ј П. (а в купі ј мені) скрежетом зубовним і клеветами. В цеј час ја обернувсь до Вас, шчоб Ви подали свіј голос, піддержали прогресівниј (дійсно українськиј) напьамок і по крајніј мірі нагадали Львовјанам своју декларацију 1873 р. 45-ти Правобережних. Ви не тільки нічого не зробили, а шче радили власне П—ові і Фр. concordiam з обскурантами. Тепер, післьа торішніх віч, можна сказать: Бог Вас простить, діло обіјшлось і без Вас!

Мені особисто, јак Вашому товаришчеві і јак росс. украјінцеві не тілько гірко, а ј жалко дльа справи прогрессу не в саміј Галичині, а ј у нас над Дніпром, — жалко, шчо діло обіјшлось без вас, а навіть проти Вас, котрі держали себе з львівськими консерваторами проти прогрессістів. Ја ј тепер жду не тільки більш тихого розвоју галицького радікального руху, ніж би це треба було (рахујучи на всі неспријајучі обставини). Мало того, ја певнісінькиј, шчо львівські нар. проводирі вніјать постарајуть сьа јак мога ассімільувати собі новиј рух, јак це вони зробили в 1867, 1877 і 1880 рр. Вже ј тепер украјнофільські клерикали вкупі з москалофілами допустили, шчоб на station станіславівському вічу говорили про церковниј патронат. Ваша поміч, хоч Ваш голос (бо львівські проводирі јавно покликајуть сьа на солідарність з Вами) був би ј тепер користвиј дльа јіх. Та обіјдеть сьа ј без Вас, бо новиј рух тепер објавльајеть сьа не в самім тільки Станіславові, а в усіх провінціјах Галичини. Не знају, чи звісно Вам, шчо в кінці Децембра був у Львові зјізд делегатів од народовських кружків дльа нарад про реорганізацију партіјі, при чому делегатів було 13, головно з „провінціјі“, а решта, душ 25, були львівські нотаблі.

Тут показалось, шчо голоси з провінціjі були о ціле небо більше поступові, jак Львовjане і редактори. Однакож не гльадьучи на те, шчо Львовjане мусили з гори мати більшість, все таки зjізд згодивсь на програму, котра не маjе нічого подібного з Барвіншчиноjу, а маjе в собі jавно хоч, деjакі точки, про котрі jа недавно написав у „Наканунѣ“. Між инчим положено... „в) бути, аж доки не заспокоjіть правительство наші жадоби, в опозиціjі, 2) обjавльати оппозиціjу ділами, д) лучитись з демократичними партіjами в Австріjі... ж) будити нарід до політичного життьа, 3) стати у себе на грунті чисто-демократичнім і мати на оці перед всім реальні інтереси мас народу. Окрім того положено: з польаків узнавати (спільниками) тілько таких, котрі суть правдивими демократами і працьуjуть дльа дijсного добра простого льуду. Против партіjі старoруськоjі уникати навмисноjі полеміки (читаjте доносів), а поступати обjективноjу дорогоjу і осьвідомльати нарід про ідеjі украjінськоjі національности“.

Правда, „Дѣло“, вбільшанье котрого було одноjу з практичних справ, шчо ними заjньавсь зjізд, поки шчо звернуло увагу на останні, додаткові пункти, та j то наjлекшим способом: 1) полемізуjе з польськими газетами, в тім числі з недавніми приjательами, демократами (??) Kurjera Lwowskiego (даремна праця, — бо власне j демократів „правдивих, дijсних“ ніjаких між тепер. польськими публіцістами j політиками нема; демократам Русинам треба просто самим обернутись до польського демоса, брошурами, мітінгами, товариствами, і підньати самим реальні т. j. соціjально-культурні інтереси польського хлопства j робітників, — тоді вса теперішньа польська машинеріjа, навіть національна, перевернеть сьа до гори ногами; це моjе ceterum censeo! Та цього не зробить сьа, поки Русини не стануть рі-

шуче на безконфесіјниј грунт і не вискочать із викльучного націоналізму; однако це колись настане!) 2) проповідује про Москву теоріју Духінського (до „Дѣла“ тепер прилучилась і „Просвіта“ брошурoју Ом. Огоновського про М. Шашкевича, в котріј сеј вчениј муж каже, шчо фінська Москва стала звати себе Русьсу тілько в XVII ст.), та бреше про стан Украјінців у Россіјі, де мовльав Украјінців раді зјісти не тілько урьад, а ј народ — Москалі. („Н. Проломъ“ јого ловить, показујучи, шчо в Россіјі ж виходьать украјінські книжки, а „Дѣло“ перепечатало слова одного усердного, але не знајучого справи Болгарина, шчо мовльав у Россіјі за украјінську книжку, сорочку, слово посилајуть в Сібір і шчо в Россіјі, навіть в Петербурзі ј Москві, гарьаче привітајуть укр. театр. „Дѣло“ одбріхујеть сьа кажучи, шчо укр. театр через те в Московшчину зајіхав, щчо в укр. містах јому грати не вільно. „Проломъ“ ловить јого показујучи, шчо Кроп. трупа грала недавно в Харькові ј на весну збирајеть сьа в Екатеринослав і т. д. і т. д.). Очевидно, шчо львівські народовці перш усього неуки (в справах історіјі, етнографіјі ј т. и.) і навіть мајуть мало інформаціј в текушчих справах нашоjі Украјіни, — напр. шчó власне заборонья цензура печатати, де урьад не пуска укр. театра ј т. и. Оттут і треба з Вашого боку помагати јім просвітитись книгами ј кореспонденціјами. Окрім того критично слідити за јіх тенденціјами, виступати проти поверховности, крутіјства ј т. и. Мусите ж Ви мати јаку небудь логіку: а то Ви напр. робите оваціјі Пелешу, а Ваші собрати у Львові викрикујуть Духиншчину. Треба ж придумати јаку небудь органічну формулу, котра б опредільала Ваші ј Галичан відносини до Великоруссів і до росс. культури та навіть держави.

Додам, шчо на львівському зјізді в Децембрі 1885 мусили говорити ј про відносини Галичан до цілоји Украјіни, та тільки на цеј раз „не стало часу“ мовити ј відложено на другиј најблизшиј час. Volens nolens (і дльа Вас і дльа Галичан), а в Галичині не можна замовчати „відносин до цілоји Украјіни“. Треба вибрати шчо небудь одно: або політичниј сепаратізм з культурноју віјноју, на образ старого польського патріотизму, або без неји, або федералізм; далі треба вибрати або політичниј консерватізм, на образ старих украјнофілів до Шевченка, або лібералізм і т. и. Так або сьак формула матиме вплив на шчоденне показаньньа укр. патріотизму в текушчих справах. Коли Ви не виберете собі формули і не перекажете јеји Галичанам, та вже з тим, шчоб вони јеји держали логічно, то за Вас виробльать јеји Галичане, котрі, конечно, не знајучи Ваших обставин і Ваших замірів, виберуть формулу хибну, Вам же шкодливу, — і Ви будете в стані најгіршому, бо не матимете навіть ні одноји вигоди з мовчаньа і всі јого невигоди. Јесть нарешті шче одна галицька справа, в котріј Ви б могли стати в пригоді, — це виробка modus vivendi між тамошніми партіјами. Потребу звісноји згоди почувајуть там навіть „сепаратисти“. Компромісу бажав навіть Барв. і виробив був јого, — тілько дурниј, безпрінціпниј і ломкиј, бо самі ж народовці при компромісі на горі доноси австр. урьаду на сојузників подавали (напр. спільна депутаціја појіхала в Відень плакатись на језуітів за Добромільську справу, а народовські депутати подали записки проти москвофільства). Тепер пісьльа цілого рьаду доносів самі львівські народовці добились напр., шчоб станіславівське віче непремінно було виставлено јак спільне діло обох партіј. Москвофіли згодились од себе на те (в тім впрочім була јіх вигода, бо

по кр. мірі ја думају, шчо добре взьавшись за гуж, украјнофіли могли поставити віче на ноги ј сами) ј держали себе доволі корректно. Алеж Духвншчина народовців дратује јіх і робить дальшу і сталу згоду дуже труднoју. Не гаразд ја зробив, не написавши шче вишче, шчо львівські народовці резоньать сьа, шчо вони розірвали свіј компроміс з москальофілами під натиском Вашим, бо мовльав Ваші писали ј лично говорили јім, шчо тепер најголовнішче діло в Галичині боротьба з московським впливом, котриј, мовльав, дуже став сильниј післьа того, јак Вишнеградськиј дав 1,000.000 рбл. на вирьатунок (!!) крилошанського банку. Простіть, цеј останніј мотів ја вважају зовсім најівним: 1,000.000 розікрали, — инакшого ј бути не могло, бо галицькі банкіри і кассіри всіх партіј шче більші злодьуги, ніж наші Сіоні ј т. и. Недавно напр. ј народовець Підльашецькиј получив з мужиків гроші дльа виратунку јіх закладів у банку, та ј втік з ними. Коли Вишнеградськиј такиј дурень, шчо дасть шче кому ј 3 мільони, — хај собі дaje; теж розікрадуть, а політичного впливу це ніјакого мати не буде. Впрочім, коли судити хоч напр. по статті „Варш. Дневника“ про те, јак „Галичане просто надули“ Москалів, витьагши міліон, — нема опаски, шчоб Москалі так піддержували свіј вплив в Галичині. Окрім того, јак ја вже казав і в „Наканунѣ“, в Галичині тепер зовсім не в тім діло, шчоб насажувати етнографічну малорушчину боротьбоју з етнограф. московшчиноју (цьа вже справа скінчилась на користь малорусчини), а в тім, шчоб налагодити ту малорушчину так, шчоб вона одповідала політ., соціјальним і культурним потребам, котрі там видимо наростајуть. Цьа Духиншчина тепер в Галичині тим більше дурна, шчо між москвофілами там тепер вже јесть напрьамок, котриј просто каже, шчо він нічогісінько

не маје проти малорушчини (див. напр. руководну статју в 1 N. Н. Пролома за 1867 р.) ј проти независимих народовців. (Ја документально знају, шчо дејакі москвофіли вбачајуть најбільшу хибу в організаціјі народовськоји партіјі в тім, шчо вона тепер репрезентујеть сьа чиновниками, котрі зависьать од польськоји шкільноји ради і хильать сьа перед неју, — а шчо з другими, більш независимими, вони б могли ј погодитись; і тут јесть богато правди).

Органічниј компроміс між партіјами можна встановити, по моіј думці, перш усього, коли поставлено буде над обома правдиво ліберальниј прінціп, шчо всьакиј маје право думати шчо хоче в етнографічних і літературних справах, јак і в релігіјних, і шчо всі незгоди в крузі цих справ між Русинами — јіх домове діло, до котрого поліціјі, а надто польськіј та німецькіј ніјакого діла нема. Ви, котрі і терпите од доносів своіх Пихнів та Јузефовичів, мајете најліпшиј авторітет, шчоб вдержати львівських украјнофільських Андріјашевих од проступів проти цеји ліберальноји аксіоми. Далі згоду проміж партіјами можна встановити власне розширьајучи знаньньа про Россіју (Украјіну і Московшчину та правдиву россіјську літературу, порьад с писаньньами моск. славјанофільськоји секти, котрі тільки доси ј знајуть галицькі „москвофіли“). Останнье треба тим більше робити, шчо це вже пробовано в Відні (бібліотека Січі) ј навіть у Львові в Акад. кружку 1876—1877 рр., — а власне, шчо настојашча россііська література (демократично-прогрессивна, при всіх своіх хибах) плодить в Галичині украјнофільство, бо підрізује галицьку Тредьаковшчину, котру там вважајуть за „русское направленіе“, підпираје реалізм, демократизм, і вносить европејські прогрессивні думки, котрих в росс. літературі не гльадьучи на цензуру все

таки більше, ніж в јакіј небудь другіј славјанськіј. По останньому пункту ја мушу сказати: видить бог моју душу, шчо ја б раднішчиј, ј коли б і в Гадьачі читали більш Forthnightly Rewiew, ніж навіть „Вѣстникъ Европы“, і перше питаннья, јаке ја роблью всьакому, хто приjіде з Украјіни, це: а шчо, чи вчать сьа хоч студенти европејським мовам, чи все пробавльајуть сьа Петровим вікном в Европу? Та шчо ж будеш робить, коли мені віддајуть на першу половину питаньа: „мало“ — а на другу ја вже ј сам можу одповісти, — шчо або набирајуть сьа мудрости з Петрового вікна (шче добре, коли не з Москви), або не јдуть дальше Наталки Полтавки та Глитаја. Не дуже ліпше стојіть діло і в Галичині, де по фран. зна мало хто, по англ. мајже ніхто і де шчо з німецькоjі літератури, — в загалі більш консервативноjі, шчо не пристала до наших власне свіжішча jеjі частина. Та окрім того бува ј так, шчо напр. коли мені треба було, підбирајучи дльа бібліотеки „Союза“ в Чернівцьах коллекцiју книг по досліду ассоцiјацiјного елементу в нар. житьтьу, творів англичанина Мена, то ја не знајшов jіх в німецькому перекладі (і тепер, здајеть сьа, нема), а по французськi знајшов тілько 1 діло з 3-х (тепер 2 з 4-х), а по московському ја најшов тоді всі три (тепер чотирі). І це не один тільки такиј случај: в загалі россiјська література, не гльадьучи на своју бідність в порівнаньу з німецькоју, маје ту перевагу дльа Славјан перед німецькоју, шчо вона стремить сьа втьагти в себе рух і методу усіх европ. літератур, в тім числі переважно англiјськоjі, — і через те вона космополітичнішча ніж німецька. (На Сербах і на Болгарах можна бачити цілком чудну на першиј раз річ, а власне, шчо ті з них, шчо вчились в Россiјі, најбільші демократи ј лiберали ј најменьші москво- (царьо-)

філи. Ті, хто вчив сьа в Гер. Австріјськіј і Германіјі, по більшіј части бьурократи; вони вноді вороги Россіјі, але тілько диппльоматичні, підставльајуть замість Россіјі-держави Австріју-державу, і коли вітер повіје, то льубісінько стајуть за росс. царьа, јак Ристич; курјозно, шчо між Болгарами тепер најбільш консервативна молодіж, котра вчилась в американськіј школі в Константинополі; вона јіде ј сьуди, вчить сьа на јуристів, і не маје на думці нічого окрім стати чиновниками, і тепер не дуже то показује запалу до патріотичного руху; „цанковісти“ мајже всі бувші вченики англо-американських і польських шкіл в Румеліјі і Константинополі; Болгари-студенти в Відні не хотіли піти на зустріч делегатам нац. собраніја, котрим руководить Стамбулов, росс. воспитанник. Ја, звісно, не хочу виводити з цього абсольутних виводів, а всього менше проти того, шчоб не вчитись в З. Европі, або не читати на З. Евр. мовах; на цеј счот ја intransigeant і думају, шчо хто не чита на 2—3 европ. мовах і хто не бував у З. Евр., тој не може бути самостојачим громадським дијачем. А тільки в цьому всьому шчось јесть, на шчо треба звернути увагу. Думају, шчо це шчось у тому, шчо тепер, — ось вже років з 20—30, нігде в Европі нема стілько прихильности до меншого брата, јак в россіјськіј інтеллігенціјі. В Европі викльучити треба тільки Англіју, де впрочім забота про меншого брата виходить з страху, бо цеј брат так організујеть сьа, шчо сам скоро про себе поклопочеть сьа. На мене лично, — так це најліпше, так шчож будеш робити, коли ми не в Англіјі. На континенті З. Евр. багатші классп думајуть тілько про себе; в Женеві напр. не побачите студента не то соціаліста, а ј радікала; правда, ј тут між самими меньшими братами, поки шчо тілько між городьанами, јесть кадри својіх партіј дльа власноjі

помочи (радікали, социјалісти), та вони так і стојать обі осібно од того, шчо в нас зветь сьа „інтеллігенціја“. Впјать ја ј проти цього нічого не мају, та впјать у нас не такі обставини: у нас треба, шчоб „панич“, „пан“ поміг „мужикові“ не то организуватись, а навіть прокинутись, — так у нас треба, шчоб јому школа з товаришчами ј книжка пробудила охоту „обньати најменшого брата“, будила в јому ту charité, котру підмітив і оцінив в росс. літературі Француз De Vogué в книзі Le Roman Russe. Ја б нічого не бажав нашим земльакам, јак лише шчоб вони поправили россијську charité европејським, најбільш англіјським націоналізмом і конструктивністьу. Тепер всьа Европа зачитујеть сьа росс. классіками і галицька молодіж саме добре зробила б, коли б проковтнула б їх в купі з дејакими працьами росс. по етнографіјі, статистиці, історіјі, перекладами европ. писателів і т. и. Власне наші украјнофіли (шче починајучи з перекладів Нечуја з Шчедрина та Білика з Тургенева в Правді 1868—69 рр) вже почали це діло, та тільки без системи, а в таких случајах, јак переклади з шаманства Льва Толстого, і без розуму. Тепер треба взьатись за діло толком, почавши напр. хоч з того, шчоб поповнити росс. ділами бібліотеку напр. Академичного Братства у Львові хоч на $^1/_3$ так, јак це колись зробили Ви дльа бібліотеки Січі, або јак зробив ја дльа бібліотеки „Сојуза“ в Чернівцьах. Сама молодіж украјнофільська в Львові почуваје потребу того. Недавно один з активнішчих братчиків писав до мене од імени својіх товаришчів, шчоб ја јім поміг добути росс. книг і журналів, і жаливсь, шчо, коли вони звертались з цијеју просьбоју до одного з Ваших, то він, а також здајеть сьа авторітетна украінофілка одповіли: „шчо вони з прінціпа противні тому, бо росс. література ташкентська ј цен-

тралістична“. Коли б ја був у Россіјі, ја б зробив так, јак робив в таких случајах не раз: здобув би то својім коштом, то черев својіх літературних знајомих дльа Галичан те, шчо треба, — тепер мені це мајже невозможно — і через те ја (де шчо впрочім зробивши) передају просьбу львівськоји молодіжі Вам, з мојіми мотивами. Звісно, ја не стану на тому, шчоб зроблено було багато зразу, — а тілько хај хоч буде намічена ціль, до котроји будете Ви јти і других вести хоч по троху, та постіјно.

Ціль та: вменшити незгоду між галицькими партіјами за національне питаннье, підрізавши виклъучність і јавниј шовінізм в галицьких украјнофілів і перетьагти чеснішчих і шчирих льудеј між гал. москвофілами (а ј там не без шчирих льудеј) а надто јіх молодіж до демократизму і прогрессізму, а значить і проти теперішнього росс. урьаду. В усьакім разі ја скажу: шчо коли Ви не схочете виступити на цьу дорогу, то діло обіјдеть сьа ј без Вас, хоч і не так скоро, бо вже ј між галицькоју украјнофільськоју молодіжжьу (навіть і між підстаршими) кружить думка об цім ділі. На Духиншчину Огоновських, Партицьких і т. д. тепер цьу молодіж не піјмајеш. То Вам тілько самим, та на більшу біду ј постанові справи нашоји ј у Россіји буде гірше, коли Ви зостанетесь в очах світа солідарними з галицькими Духинцьами-шовіністами.

Так бачите, шчо тепер вже стан діла в Галичині доволі змінивсь проти того, јак було тоді, коли ја писав Вам міј лист (позаторішниј, котриј Ви називајете „без дати“). В тому листу ја власне нічого не прохав у Вас, а тілько звертав Вашу увагу на стан діла в Галичині ј у Россіјі, спільно з З. Европоју, ј більш усього нагадував потребу акцентувати п р о г р е с с і в н у ноту в украјнофільськім руху. Шчо до Галичини, то кажу, одно

обіјшлось і без Вас і навіть проти Вас; друге обіјдеть сьа ј без Вас і проти Вас, коли Ви виберете дорогу пассівности, або шче ј виклњучности ј шовінізму національного. Шчо до Украјіни з Россіјеју, то ја все стају на тому, шчо зачепив у листах мојіх і шчо розвив у „Наканунѣ новыхъ смутъ“, — а власне, шчо коли не хочете виступити рішуче з демократично-радікальним лібералізмом, то будете через кілька часу мати впјать радікалізм нігілістичниј та шче ј московсько-централістичниј, в котриј впјать одбіжить од Вас најактивнішча часть нашоји молодіжі. Це одна з справ, в котрих зовсім не трудно бути пророком. Так колись ја казав Суворину, шчо він полајеть сьа з болгарами, а болгарам казав, шчо вони побјуть сьа з Россіјеју: з обох боків мені казали: „Шчо Ви таквј за пророк знаішлись!“ — а тепер через 10 років в типографіјі того ж самого Јанка Ковачова, тілько не в Відні, а в Софіјі, котриј зо мноју спорився, печатајуть переклади тих самих статеј мојіх „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“ і др., за котрі ми спорились. Але в своЈому листу „без дати“ ја власне нічого почастного не тілько не прохав, а навіть не радив, ні навіть публікаціји політичного характера спеціально про укр. росс. справи.

Ви навіть в теперішньому листу кажете, шчо Ви „не зрікајетесь політичних публікацiј на завше“. А ја сам навіть не ждав од Вас јіх, ні не прохав у Вас нічого дльа них ні в своЈому листу, ні перед тим. Од того тим паче мене вдарив по голові Ваш лист з јого „сверхбюджетная роскошь“, „минимальный планъ“, — фрази, котрими Ви не тілько підрізували будушче, а „херили“ і бувше і котру ја (јак не прохавшиј Вас ні об чім, хиба об політ. пісньах та Кобзарьу, про котрих скажу далі), не міг нијак инакше зрозуміти, јак за чисту одставку. Коли вже в нас під-

ньалась (не з могу боку) розмова про бьуджет, то зупинимось на цьому, шчоб усунути дејакі непорозуміньньа хоч у нових льудеј, котрих певно тепер мусить бути в Вас не мало, бо те, шчо Ви пишете ј в останньому листі, часто зовсім не зходить сьа з тим, шчо власне бувало ј шчо писалось од Вашого ж імени не раз по переду. Поставити мене під „бьуджет“ Ваш, — цьа думка појавилась не од мене, тоді јак мені дано одставку з університета (Септ. 1875). Тоді мені сказано було од Вас, „Громади“, шчо за мноју зостајеть сьа сумма царського жалуваньньа 1200 руб. з тим, шчоб ја своју працьу обернув најбільше на прьамо пожиточні дльа цілів громади роботи. Ја подьакував тоді, — бо таке „жалуваньньа“ все таки мало вид філантропіјі, котра завше тьажка дльа чоловіка, і думав, шчо знајду собі заробок і так, а працьувати буду над громадськими роботами, котрі робив же ја ј по при римських древностьах і будучи на службі. В мене ж тоді були звјазки літературні, а окрім того ја мав предложеньа „служби“ напр. по транспортам (через Кучина) і навіть по судебніј части (!). Мајучи поки шчо гонорар за мојі статьті напечатані јак раз в осени 1875 р. ја обходив сьа без громадськојі пенсіјі ј за кінець 76-го року оставив товаришчам Федьковича, Козаки ј Татари ј половину Малорус. Преданіј (другу викінчив уже в Відні). В цеј час мені предложено було видавати Громаду за границсју. Доведениј до великого скептицизма в літературних прожектах братіјі пробоју К. Тел. ја опиравсь цьому прожекту і подавсь тількп in extremis. Тоді поступив ја ј на бьуджет, котриј мені положено було 1600 рб. тоб то по 340 фр. за 100 рб.). В свіј час ја посилав подрібні рахунки својіх видань за 1876 і 1877 рр., і з них можна було побачити, шчо ја не брав на себе більш 800 р., хоч заслужив ви-

говору за те, шчо видав предположеному соредактору — Галичанину[1]) вперед за роботу, котру він не зробив, 800 р. (вони пішли за довг за книги, котрі поступили в Січ). Цеj виговор був першим відром холодноjі води, котра вилита була мені за шиjу в наших „бьуджетних“ відносинах. З 1878 р. навіть коли шче зоставалась половина капітала „евангельського jуноші“, котрим наjбільш держались наші виданьа, вже почалась путаницьа в наших бьуджетних відносинах. Передо мноjу лежить така купа листів од імені Вашого з того часу (перед тим ми мали розмови через подорожніх, близьких до діла льудеj). В тих листах можна прослідити всі переміни Ваших рахунків, хоч на шчастьа не можна шче бачити такого засуду „мінімалізму“ моjеjі праці j докорів, шчо jа робив jіjі не порадившись з Вами. Ось напр. лист од 28 Фебр. 1878 р., в котрому признаjеть сьа довг мені 1614 фр. (вже при курсі 300 ф. за 100 р.), а путаницьа поjасньаjеть сьа так: „первоначальная конституція осталась безъ примѣненія и была забыта“ (jа добавльу — перемінивсь третіj вже посередник). В цьому листу нема сліду незгоди прінціпіальноjі або скептицизму до Женеви, — а назначено сталиj бьуджет: „По бюджету Вамъ будетъ высылаться ежемѣсячно по 300 р. или какъ теперь принято для большеj точности 900 фр. Эти 900 фр. будутъ высылаться ежемѣсячно послѣ нашего 20-го. Изъ этихъ 900 фр. — 450 должны отходить исключительно и п р е ж д е (курс. оригин.) всего на Вашу личную жизнь“. Далі jдуть похвали моjім замірам обсуждати слав. справи в звjазку з украjінськими (шчо jа зробив в брошьурах і в II. т. Гр.), а також випускати „Листок Громади“ j инші листочки, — шчо теж зробив. В „исполненіи“ же

[1]) Остапови Терлецькому. *І. Ф.*

впјать вијшли „неточности“, јак через те, шчо капітал јуноші став вичерпуватись, так і через нову переміну міністрів почт і фінансів, — так накінець і через провали 1879 р. Ја порішив вже жити без усьакого бьуджета, аби вкінчити початі праці та виповнити переказ од Вас, шчоб „хоч несистематично, та подавати українськиј голос в текушчих справах“. В 1879 р. привезено було мені од Вас устниј наказ: подавати голос, новиј бьуджет редактору 1200 руб. окрім того, шчо буде на піддержку тіпографіји і на брошури“. Дльа піддержки тіпографіји привезено було „Хиба ревуть воли“ 400 руб. (тоді по 250 фр. — 1000 фр.). На тіпографіју ј брошури ја нічого не получив, а „Воли“ коштували 2000 фр. (В тім же році одеські товаришчі направили сьуди галицького[1]) і вислали јому на житьтьа — 15 рубл. один раз!). В 1880 р. приїхала од Вас делегатка ј повернувшись прислала дві зајави: I) „отъ молодой компаніи“ (desiderata — з прибавкоју зовсім шчироју: „средствъ матеріальныхъ доставлять не можемъ“ і з обіцьанкоју „литературную помощь надѣемся организовать въ видѣ корреспонденцій, хотя можетъ быть не систематическихъ“ (не було ніјаких) і II. од „старшей“. Цьа зајава так не зходить сьа з тим скептицизмом задні числом, котриј Ви пишете в останньому листу, шчо ја перепишу јеји мајже всьу: I) Н—скіе украинцы роздѣляютъ основныя положенія программы украинськоји часописі Гр—ды, не касаясь подробностей, относительно которыхъ возможно розногласіе. 2) Укр—цы ассигнуютъ 600 р. на 1871 г. на поддержку литературнаго предпріятія за границей. Задача предпріятія — критика нынѣшняго полическаго строя въ русскомъ государствѣ и розъясненіе принциповъ украинства.

---

[1]) М. Павлика. *I. Ф.*

3) Партія обязывается поддерживать литературное предпріятіе за границей статьями изъ Россіи по поводу текущихъ событій и корреспонденціями. 4) Составленіе и собираніе корреспонденцій не можетъ быть въ настоящее время правильно организованнымъ. 5) Достава статей и корресп. въ редакцію можетъ быть пока только случайна. 6) Полученіе статей изъ за границы признается найболѣе цѣлесообразнымъ по почтѣ въ конвертахъ (далі говорить сьа, кудиј кому посилати); 7) довго говорить сьа про те, шчо ліпше видавати неперіодичні листки і брошури, „для оцѣнки текущихъ событій и существующихъ въ Россіи политическихъ порядковъ, а также для принципіальнаго розясненія началъ Украинства. 8) Если редакторъ находитъ необходимымъ предполагаемое имъ (?) періодическое изданіе и не замѣнитъ его выпускомъ отдѣльныхъ брошюръ, то партія приглашаетъ его удѣлять все таки трудъ и на составленіе брошюръ, а также на изданіе статей, присылаемыхъ изъ Россіи. 9) Языкъ брошюръ или украинскій или русскій литературный; на украинскомъ желательно видѣть такіе брошюри, матеріалъ которыхъ имѣетъ исключительно украинскій характеръ, или руководящія идеи, въ которыхъ (изложены) принципы украинства въ ихъ приложеніи къ Украинѣ — а не въ теоретическомъ смыслѣ федеративного устройства. Эти послѣднія ровно какъ и брошюры, трактующія объ общерусской злобѣ дня, желательнѣе видѣтъ на русскомъ языкѣ, каковы „Терроризмъ и Свобода“, „Было бы болото и пр.“ (NB. проти Лоріс-Меліковоји еквілібристики). 10) Редактору назначается на 1871 г. 1200 р. 11) Украинцы очень бы желали, чтобъ изъ за границы высказывались въ пользу освобожденія малорусскихъ школъ отъ обрусителей и обрусѣнія вообще, высказывались и въ русскихъ легальныхъ изданіяхъ, какова НН.

и ZZ. Къ началу 1881 г. будетъ доставлено 600 руб.“

Всі бажаньньа ці „редакторъ“ виповньав в 1881—1883 рр., Украјінці ж не виповнили ні однієјі своєјі „обязанности“ і обіцьанки. Шчо до бьуджету, то ні разу редактор не получив навіть 1200 р. сповна і дльа себе і для „литературныхъ предпріятій“. Корреспонденціјі не було навіть тоді, коли чужі льуде посилали корреспонденціјі в „Вольное Слово“. Тим часом редактор хоч зрідка получав звістки, шчо Украјінці похвальајуть јого писаньньа. Так в 1882 р. переказано було јому, шчо він добре зробив, шчо пристав писати в В. Слово. 27 маја 1882 р. одна посередницьа писала редактору: „Часто вижусь съ Вашими друзьями; они съ большой радостію встрѣтили послѣднее Ваше произведеніе: „Истор. П. и Вл. Дем.“ Находятъ, что это chef d' oeuvre Вашихъ произведеній. Сегодня собирается большая компанія, чтобы читать сообща, такъ какъ получено всего три екземпляра, а каждому хочется скорѣй познакомится съ этимъ трудомъ, старые и молодые, всѣ въ восторгѣ“.

Навіть скинувши великиј процент на дамськиј паѳос, ја все таки мав (і тепер мају) право думати, шчо в виписаних словах було шчось правди. Аже ж і 1½ року опісльа писав мені Окуневськиј повернувшись з Украјіни, шчо там читајуть дуже „Ист. II. и В. Дем.“, — до чого Окун. в загалі додаје: „А і у нас дуже жалујуть, шчо перестало виходити В. С. Тут и там рвали ся над ними“. (Лист 1 Новембря 1883 р.). Јак однеслась до „Ист. П.“ заграничиа публіка, це між иншим видно з листу одного Одесцьа з Парижу (де завше окрім еміграціјі јесть завше з 2—3 сотні одніјі вчашчоіі сьа молодіжі з Россіјі, не рахујучи всьакого перејіздного льуду): „Скрізь тепер тільки ј чуть, шчо про „Ист. II.

и В. Д.“ Одні лаjуть сьа (чого??), але другі заступаjуть сьа і дуже жалкуjуть, jак цьа статьтьа не буде видана осібноjу книжкоjу. Инші кажуть навіть, шчо цьа статьтьа jе наjліпшим з усього, шчо така дорога робота роскинута по номерам та шче j в такіj часописи, до котроjі душа великого гурту льудеj не лежить (все ж таки політіків, котрі перше лаjали М. Петр. за те, шчо він не соціjаліст, а тепер лаjуть за те, шчо він соціjаліст; от і попади!)

Кінець цеjі цітати може бути доброjу епітафіjеjу на моjім гробі. Jа завше прожив так, шчо мене по меншіj мірі з двох боків лаjали j навіть таке сам собі правило виробив, шчо jак шчо небудь напишу таке, шчо лаjуть тілько з одного боку, то вважаjу за діло невдачне. З „Ист. П.“ мені дijсно посчастило, jiji лаjали з усіх 16 точок горізонту: консерватори, радікали, ліберали j т. и. Вони причинились до конечного розриву моjого з Россіjеjу, де навіть ліберальні журналісти в кінець надулись на мене, — так шчо цьа працьа одкликнулась в двоjе і на моjім бьуджеті.

Але чого навіть і jа не ждав, так це того, шчоб саме післьа цеjі праці j післьа того „восторгу“, про котриj писала мені наша посередницьа, наступив зараз же перьод maximum'а (доси) ізоліррованности моjеjі од Вас. Саме од листа тіjеjі посередниці в 1882 р. аж до нов. 1883 jа не мав од Вас ніjакого звуку. Навіть книжки про Украjіну, такі виданьньа jак К. Стар. jа предплачував через Петербург, звідки мусив здобубувати j монографіjі бувших товаришчів, і навіть j украjінські книжки, jак і пізнішче Кобзарьа. Коли иноді jа обертавсь через посредство сестри за чисто академічними річами, jак напр. прохав копіj з пісень про Паліjа в Цертельева або Срезневського, то ждав два роки, так шчо накінець здобував собі потрібне з Москви од кацапів;

більш двох років ја ждав копіј з пісень про гајдамаччину, нарешті получив не копіјі, а орігінали, котрі мусив переписувати тут (тепер не добјусь одповіді, кому і јак послать орігінали). Іноді приходили гроші по јакомусь бьуджету, — але ніколи ні слова, ні думки. Ви мене ј у остатньому листу остерігаєте проти фантастичности деjаких буцім то мојіх сојузників на Украјіні; один з Вас в 1885 р. навіть писав мені зі Львова, шчо ці сојузники зрікаjуть сьа всьакого фактичного доказу солідарности зі мноjу; навіть зовсім ненадежні Украјінці, а просто „общеруссы", котрі иноді балакаjуть про украјінство. Це певно про тих льудеј, котрих, чув ја, звуть у Вас політіками в одміну од культурників-украјнофілів. (Сістематіка не дуже культурна!) Так ја мушу сказати, шчо в часи В. Слова ја тільки ј получив укр. матеріjали шчо од двох політіків (одного з К., другого з Петерб.) і шчо в 1880 р. третіј політік прислав і гроші на діла, котрі Ви ж наказували мені робити в приведенних вишче пунктах 1880 р.: тоб то на брошури, а коли ја захочу, то ј на Політ. пісні укр. народу (тоб то на діло культурне і національне). І торік політики наказали мені писати історіjу укр. літератури — культурне діло! — і назначили за те по 600 р. на 2 роки, і прислали массу книг. К кінцьу 1882 р. показалось, шчо коли все патентоване, навіть в ліберальних і радікальних кругах, дулось на мене, а то ј злилось, льуде простішчі, „нереjестрові" з ріжних загород почали одкликатись прихильно на міј теж нереjестровиј голос: тут ја побачив кацапів, котрі прочитавши „Ист. II." говорили: на таке укр., на такиј „сепаратизм" і ми підписуjемось; були навіть подібні ј польські; познаходились Украјінці, котрі колись чули пропаганду Лівобережного Сліпцьа ј перебрались в общерусскі кружки, бо не могли вбгати своjіх ідеалів

в рьамки таких пропагандістів, а тепер повертались до Украјіни. Коло В. Сл. виробльалась купка шчирих федералістів, досить зручних робітників. Самі „патентовані“ почали говорити багато з того, за шчо на мене пльували (де далі цеј процес іде все більше). Подібне зачалось в Галичині, де „Батьковщина“ і навіть „Дѣло“ почали висказувати наші јересі. Окрім того, коли спинили ся доноси і паніка, то в Галичину почали прибувати ј наші виданьньа.

Коли це земські конспіратори (котрим ја завше радив бути менше конспіраторами, на право ј на ліво, а бути більше агітаторами між середнім льудом) надумались преціньпрекратити В. Сл. јак раз післьа того, јак ја, по јіх настојаньу, згодивсь узьати на себе безпоседну редакцију, через шчо газета стала між инчим рівнішчоју (без скоків в німецьку соц. демократіју та ј у росс. нігільатину з Аксельрадами, а порьад в консерватизм з „бывшими Дипломатами“, — инакше сущими прахвостами, котрі тепер пишуть в Суворинску газету), а вкупі ј дешевшоју. І в земців центральниј комітет (більш патентовані) перемудрив, перегриз сьа проміж себе ј забастував діло, при чому через переміну міністрів і фінанси так заплутались, шчо на мене ліг довг (сплачено тілько місьаців через 8—10 післьа забастовки, про котру мені навіть не написали). Так в Мају 1883 р. ја зоставсь вже зовсім јак Робінзон Крузое в богоспасајеміј Женеві. Випровадивши жінку з дітьми на море (по конечному наказуваньу лікарів по меншіј мірі дльа двох), випровадивши на позичені гроші, ја оставсь з 30 фр. на все літо, навіть без обіда, з кредітом в молочарніј, јак колись в часи студенства, і на волі предавсь ретроспективним огльаданньам. Тут приј-шлось звести ј баланс „бьуджетних“ роскошів. По совісті ја виходив з компаніјі не з довгом і бьу-

джетним, — бо робив мајже все по інструкцији громадськіј, хиба шчо нежданно прјишлось писати географију з Рекльу, — так сподівајусь, шчо за те мене ніхто не вдарить, а ја можу поплакати на те, шчо книги про Украјіну, котрі мусили прјити до 1 Јуньа 1879 р., прјишли тільки 15 Сент., коли вже Подніпрьаншчина була скінчена, — а до 1 Нов. усьа робота мусила скінчитись, — так шчо над Подоншчинoју прјишлось вже робити по 16 часів в сутки), а також не тратив на себе навіть половини того, шчо громадьане назначили. В 1879 р. видав при описаних вишче бьуджетних порьадках: IV. і V. тт. Громади, Нові Пісні, окремі одбитки Ист. П., І. т. Політ. П., окрім того багато брошьур, листків, доплатив пів ціни Волів, заплатив 480 фр. довгу Одесців, перевозчиків в Руминіјі, заплатив 780 фр. довгу за Подолінського післьа того, јак батько ј мати (котрі тепер печатајуть, шчо ја јого обкрадав) довели јого до божевільства, содержав справленого Одесцьами гал. прјијательа, помагав галицьким виданьньам (ја туди передав і своју дольу преміјі за Ист. Пѣсни, котра по незнаніју адресси свого собрата лежала в Кијіві два роки і долежалась курсу з 340 до 250) і льудам, содержав типографију, склад, розсилав книжки почтoју і т. и. Може це було ј справді литье води мимо каміньа в річку, јак каже Ваш остатніј лист (ліпше б вже сказали: в безодньу, звідки ј луна не доходить) — так ранішче ја не чув навіть і од Вас такого суду, — а чув попереду: роби, добре, — а потім післьа chef d'oeuvre перестав зовсім чути шчо небудь. (Навіть дама, шчо писала про тој chef d'oeuvre, перејшла до ворожого мені польського кружка).

От у такому стані, коли ја міг тільки проказувати собі: „вони з холери повміралиˮ, а далі заболівши зовсім навіть нічого не проказував, —

застав мене приjізжиj стариj Collega. Ja jого не бачив з того памjатного вечера, коли jого покликали по ініціjативі одного з Вас на суд за jого „буржуазність“ (против моjеjі оппозіціjі, бо jа казав, шчо нехаj кожниj з нас сам у собі заморить буржуазність, а другим дасть дожити віку jак вони можуть, під умовоjу тільки звичаjноjі порьадности) і всього менше ждав jого візіту, тим паче, шчо саме тоді довідавсь, шчо вже коло 2 місьаців сидить поблизу ініціjатор суда і не обізвавсь до мене j словом. Collega показав до мене велику прихильність і нарешті роспитував мене про міj стан і плани. Ja jому росказав, шчо в мене тільки j на думці, шчоб викінчати Політичні пісні, jак діло мого організму, а потім хоч і в Леман! Він сказав, шчо береть сьа встроjіти це діло. Ja jому виразно сказав, шчо готов мати діло тільки з ним персонально: до ніjакоjі коллективности ні до Вас jа обертатись безусловно не хочу (бо мені j спомин про Вас всьу душу вивертав!). Він обішчав дати звістку наjдалі через 2 місьаці і обнадежував, шчо звістка буде позітівна. Місьаців через 3 jа получив переказ, з котрого побачив, шчо вnjать повертаjеть сьа на коллективности та канцільарську переписку. Ja одповів, що коли collega персонально не може взьатись за діло, то jа скінчаjу переговори. Післьа цього получаjу jа через Ок. 500 р. од політика на В. Спілку (при чому Ок. написав: „громада“ а взгльадно (!) Політік передаjе Вам і т. д. Ок. очевидно перемішав „політиків“ з усіма Вами!) і вкупі давні звістки про мене самого j нові плани дльа мене.

Тут jа мушу сказати шче кілька слів про В. Спілку. Ja ніколи не думав, шчо вона вкладаjеть сьа по Вашіj ініціатіві (так jа j поправив помилку Ок.), але ніколи не думав також, шчо вона противна Вашим прінціпам, бо вона тільки

резьуме положительноjі части всього, шчо jа писав і jесть огранічниj додаток (догматичниj) до Ист. П., котра jесть власне критична сторона В. Сп. До того ж позаjак В. Сп. jесть в значніj части тільки катехизис того, шчо писали земства, в тім числі і наші, то jа тим паче вважав таке діло не зовсім вже лишнім. Мене в ціj думці піддержали j голоси льудеj далеко не належаних до сібірників, а напр. одноjі дуже літературноjі дами, котра маjе великі звjазки між земцьами j котра б могла бути в великіj пригоді дльа украjінства, jак би в тих місцьах, де вона жила j живе тепер, украjнофіли не були вже такі дикі j допотопні по думкам і вjалі по діjальности. Дама та читала В. Сп. шче в корректурі, похвалила jеjі і перевезла перші екземпльари в Россіjу. Тож само можу сказати про одного звісного пол. писательа, шче j jуриста. Другиj вчениj украjінець-jурист написав мені лист, з котрого jа приведу Вам частину, бо там говорить сьа j про можливиj вплив В. С. на молодіж, про котру пишете j Ви. „Я придаю гараздо большее значеніе Вашей брошюрѣ, чѣмъ Вы сами. Я вижу въ ней почти эпоху т. е. въ томъ случаѣ, если она сдѣлается хорошо извѣстной въ Россіи. Я думаю, что такъ посмотритъ на нее всякій легальный русскій“. (Тут він говорить про непригодність програми j практики р. с. рев. народовольців). „Ваша ж брошьура, если она пріобрѣтетъ роспространеніе, можетъ (и будетъ непремѣнно, т. е. принципы лежащіе въ ея основаніи) соединить очень много людей и образовать весьма солидную russische freisinnige Partei. Подъ этой программой подпишутся не только „легальные радикалы“, но даже „либералы“, словомъ, вся сколько нибудь порядочная интеллигенція (хотя и не много мыслящая). Если бы и въ высшихъ сферахъ запахло хоть бы Лорисомъ, то я убѣжденъ, весьма много даже изъ „центра“ т. е. по просту „лысыхъ пре-

ферансистовъ“ запѣли бы подъ эту дудку“. (Цеј показ на Лоріса дуже мене охоложа, — та впрочім ја думају, шчо Лоріс запах тільки тому, шчо післьа Плевни ј лисиј центр заворушивсь, і тому, шчо земства, најбільш навкруги Лоріса (Харьківське) подавали адреси. Шчо вијать це все не поновить сьа, ніјакиј скептик не скаже на вірне). „Словомъ, эта программа по моему въ эту минуту единственна, могущая сплотить всѣ элементы р. интеллигенціи и „интеллигенціи“ для правильной, не партизантской борьбы. Въ этомъ направленіи много говорятъ въ интимныхъ бесѣдахъ въ Россіи, еще больше думаютъ (боясь спектра гороховаго пальто). Вотъ почему я придаю ей огромное значеніе. Употребите все возможное, чтобъ роспространить ее между обществомъ, между молодежью (чтобы честнѣйшіе не шли на плаху), чтобы движеніе и борьба находили себѣ адептовъ старше 25—30 лѣтъ, чтобы была программа, а не Лавровская метафизика IV-го т. В. Н. В. Если Вы не дожили бы до осуществленія господства Вашихъ мыслей, то онѣ пріобрѣтутъ его. Періодъ этихъ мыслей россійская исторія перескочить не можетъ. Она должна пережить его. Вотъ въ какомъ смыслѣ я назвалъ Васъ учителемъ, а будущій русскій историкъ культуры и умственнаго развитія сдѣлаетъ огромный промахъ, если упуститъ изъ виду (Вашу) скромную книжонку“...

Замічу, шчо автор цього листу, хоть чоловік і европејського образованьа ј ученij, а зовсім не „заграничник“. Мајже теж саме казав мені про В. Сп. ј другиј росс. визначниј політикольог, навіть старшиј мене віком, котриј в добавок передав мені привіти патентованого лінгвіста за працьу в Громаді дльа укр. прози. Він сказав, шчо В. Сп. даје „единственную програму, при которой украйноф.“ може мати сурјозну рольу. Це все ја

пишу Вам, шчоб запевнити Вас, шчо коли ја може помильавсь уважајучи потрібноју таку книжку јак В. Сп., то помильавсь тільки не сам, навіть не з самими тілько ініціаторами В. Сп. (котрі, звісно, винуваті вже тим, шчо під арешт дістались), а вкупі з другими, најславнішчими льудьми. Проти В. Сп. ја получив вирок в першиј раз тільки вже літом 1885 р. од однієјі звісноји туристки украјнофілки, котра писала мені, шчо В. Сп. „никому не нравится“. Коли ж ја спитав јејі, јакі ж резони приводьать проти В. Сп., то вона мені одписала тілько: „резоновъ никакихъ не приводятъ, а просто не нравится““ (textuel!). Звісно, шчо навіть колиб це ј був дльа мене резон не писати ј не печатати книжки, то ја б не міг јім покористуватись так вже пізно. В 1882—1883 рр. ініціатори В. Сп. були јединими льудьми, котрі не були холодні ј до других нац. укр. працьу видно шче ј з того, шчо останки з грошеј на виданьньа В. Сп. помогли мені протьагти виданьньа ј Пол. Пісень. Обернемось же до цих пісень. Післьа того, јак ја одповів, јак показано вишче, на темниј дльа мене лист в ціј справі, котра, вбачалось мені, пішла несподівано канцільарськоју дорогоју, ја получив листи од Ок. (24 Окт. ј 1 Нов. 1883 р.), з котрих довідав сьа, шчо тој з Вас, котриј прожив кілька часу поблизу ј не написав мені ні слова про Вас, ј не спитав мене ні про вішчо спільне, робив Вам реферат о моїм „невыносимом положеніи“ в Женеві. „Говорило сьа тут, — пише Ок. — шчо Ви через своју книжку Ист. П. etc., а головно через своје шчире пропагуваньньа украјінськоји ідеји стали сіллью в очах „великорусской“ демократіјі, шчо Вам через те стало житье в Женеві досить невигідне“. „Ваші пријателі і товаришчі пересвідчившись о Вашім невыносимім положенью в Ж. позволили собі зробити Вам таке предложенье: чи не схотіли б Ви, добродіју, перенести сьа на постіјниј пробуток до

Парижа або до Лондону? Јесли би Ви сьа на се рішили, то приобіцьајуть они Вам на першиј рік непреміннo, а на другиј рік будуть конче старатись вислати Вам по 2000 рубл." В другому листу Ок. добавльав: „особливо але до Парижа, где бисте могли заньати посаду профессора славјанских літератур при університеті парижскім". (Замічу: заньату Французом і до котороjі ја, зроду не бувшиј лінгвістом, зовсім не мају ніјаких ні формальних, ні реальних кваліфікаціј). Ја одписав Ок. про фантастичність всіх цих планів і про те, шчо ја ждав зовсім не јіх, а одповіді, — і то од одного чоловіка, про Пол. Пісні. Не знају власне, шчо писав Вам О. (мені він написав: „јак би знали про ті пісні, о котрих Ви мені пишете, то думају, шчо Вам би дали ті гроші на них, бо расположіньа для Вашојі особи було по тому"). Через 2 місьаці получив ја з Віднья лист (од 8 Јанвар. 1884 р.). Звішчајучи мене, шчо він прибув в спокіјниј пункт јак „уполномоченний", шчоб вијаснити бувші ј впорьадкувати будучі наші відносини, автор листу між инчим давав мені рахунок Ваших висилок в 1882 р. (1000 р.) і 1883 (1200 р.). В свіј час ја одповів на тој рахунок, котриј не згодивсь з мојіми получками, і замітив, шчо причина тому ј признавајемих возможними ј делегатом Вашим пропаж на почті ј у банках виходила головно з того, шчо окрім посилок (которих ні строки, ні реальности ја знати не міг) не було між нами ніјаких відносин. Одну пропажу можна було ј констатувати, — а власне 380 р. через провінціальниј банк, котрі потім і ловили через весь 1884 ј 1885 р., — а другі так і зостались невијасненими навіть. Наука проти неточности строків і безголосних товариських взајемин, на котрі ја завше жалівсь і жаліјусь зовсім не ради тілько својіх навіть бьуджетних інтересів! Наука, котра впро-

чім нічому Вас не навчила, јак показали ј 1884—1885 р. В звјазку з фінансами „уполномоченный“ писав ј про Пол. Пісні. Ось дословна виписка:

„Вы черезъ NN. заявили NN—ской громадѣ (??), что желали бы въ теченіи двухъ лѣтъ получать три тисячи (чи перед словом пропушчено словце по, не знају); изъ нихъ половина пошла бы на печатаніе за границею историческихъ пѣсенъ, а другая половина должна идти на личную Вашу жизнь. NN—ская громада гарантируетъ Вамъ содержаніе въ полтори тысячи рублей ежегодно, просила Васъ заняться обработкою историческихъ пѣсенъ имѣя въ виду русскую цензуру и обработанный матеріалъ переслать въ Россію для напечатанія. NN—ы рѣшительно не совѣтуютъ Вамъ издавать Вашу работу за границею. Эго значитъ заранѣе обречь себя на полную недостижимость для громаднаго количества читателей, какихъ много доставитъ Россія. Вамъ вѣроятно неизвѣстно то обстоятельство, что „Пісні про гром. справи“ циркулируютъ въ количествѣ одного экземпляра. Быть можетъ, русская цензура что нибудь захочетъ урѣзать изъ того, что будетъ Вами приготовлено. NN—цы обѣщаютъ непропущенные отдѣлы переслать Вамъ для напечатанія за границею и соглашаются печатать анонимно или же съ тѣмъ псевдонимомъ, какой Вамъ угодно будетъ указать“.

Ја одповів, шчо давно вже настав час писати історіју Украјини, „имѣя въ виду“ тільки наукову правду, а не „русскую цензуру“, — і шчо в справі пол. пісень проба вже була зроблена Костомаровим в јого статьах в „Р. Мысли“, де ввесь XVIII в., де прijшлось говорити про відносини Украјини до россіјства, абсольутно нікуди не годить сьа ј може (јак більша частина праць наших істориків про нашу історіју з к. XVII ст.) тільки протьагати в публиці пануваньньа фальши-

вих думок, шчо мовльав Украјінці на те тільки ј живуть, шчоб Польшчу розвалити, а потім благоденствовать під моск. петерб. царьами (при чому праці історпків-демократів і хлопоманів фальшујуть діло најгірше, бо вони „катајуть в ус і в рило“ не тільки Мазеп, а ј Виговського ј Полуботків, а про Петрів і Катерин по меньшіј мірі мовчать, вольно, чи невольно, все одно). Позајак мені приходить сьа починати працьу з пісень XVIII в., то ја мају подвіјниј резон прьамо порахувати увесь „отдѣлъ“ XVIII в. (три випуски) за непропущений і бажать печатати јого за грьаницеју. Далі можна попробовати переслати в Россіју самі тексти пісень про крепацтво, а може ј про рекрутчину, тим паче, шчо ја комментаріј до них вже зробив у „Нових укр. пісн. про гром. справи“. Шчож до переходу книг через грьаницьу, то во 1-х ја навірно знају, шчо напр. в Петербург перејшло не 1 екз., а во 2-х таке виданьньа робить сьа не на один рік, а може на 50 і шчо, коли тілько мене вважајуть дотепним јого довести до кінцьа, то најмудрішча політика була б помогти мені зробити јого так, јак ја думају, ј најскорішче, поки ја шче живиј. Накінець вказував ја, шчо јак би наші товаришчі могли повліјати на галицьких украјнофілів, шчоб вони помогли ділові публікацијами і рецензијами (звісно, по науковіј совісти) або хоч вменшили доноси на Женеву, тоб Пол. П. мали хід в Австріјі і звідти б проходили ј у Россіју. Шчо до фінансів, то ја казав, шчо најліпше б було, коли б пријателі знајшли серед двадцьати-мілјонноји націји сумму 6000 р. на два роки, бо тоді б од разу була б готова збірка матеріјалу, котриј колись рецензент-Англичанин назвав „монументом національноји гордости“; коли ж не можуть, то ја скажу те, шчо говорив і перше; ја пријму всьаку подачку і вживу јеји до спромоги, аби виданьньа посувалось јак

може“. Через пів року це ж саме говорили ми з одним з Вас, јак він загостив до мене, повертајучись з Парижа. Шчо в нас говорилось про пісні ј Шевченка, ја скажу дальше, а тепер будем говорити про бьуджет. Гість зајавив мені, шчо на В. Сп. гроші јшли од Вас. Ја сказав, шчо ј не думав цього і в загалі не жду од Вас нијаких політичних публікацij, навіть коли б Ви јіх і обіцьали, а шчо ја тільки држу за собоју право видавати, коли буде потрібно ј коли буде на шчо, політичні публікацiјі в ідејах, котрі доволі звісні ј Вам. Гість не протестував. Про бьуджет він повторив, шчо більш 1500 р. на рік здобути не можна, на шчо ја казав: коли це збір з братіјі, то ј то багато, хоч це показује, шчо братіја не вміје організувати навіть јавно украјнофільствујушчу публіку, коли навіть на Пісні ј Кобзарьа не може зібрати потрібного. В усьакім разі ја прохав видавати хоч і менше, та аккуратними строками ј посилати вірними дорогами, усьакиј раз дајучи мені знать, шчо јде, — тоді б ја звішчав, шчо получу. Це потрібно јак дльа того, шчоб ја міг піддержувати свіј кредіт в поставшчиків, котриј тут неаккуратностьу в показаньньу строків більше псујеш, ніж навіть суммоју довга, — так і дльа того, шчоб ја ј Ви могли вести контроль, чи не пропала посилка. Все це було обішчане, — ј гість предложив, шчо најліпше, шчоб најменче мати діло з почтами, пересилати в два строки: в Декабрі ј в Јуні. Заблудші ж 350 р. обішчав вислати зараз вернувшись, бо вони мусили одшукатись. І дійсно вернувшись він написав мені, шчо одшукалось поки 200 р., котрі ја зараз получу через Париж, а решту незабаром. І Декабрь скінчивсь, а ја не получив ні заблудших грошеј, ні семестральних, — а так јак в тој же час дійсно пропала на почті посилка мојеји матері, то ја ј опасавсь, шчо ј Ваші посилки пропали. Ја об цім переказував кілька

раз, а все таки не получив ні слова і тільки вже в протьагу першоjі половини 1885 р. наш рахунок вирівньавсь, jа не знаjу j доси, чи з пропажеjу в Парижі, чи де, — чи ні. Јунь 1885 р. проjшов без посилки. Ја спитавсь турістку, котра мені переслала книжки j поклони од Вас, чи не чула вона чого про посилку? Вона двічі одповіла, шчо — „послано“. Ја вnjать став боjатись, шчо пропало, і пробув так аж до кінцьа 1885 р., коли приjшли jунські гроші, і зараз пісьа того в початку 1886 р. новиj бьуджет до кінцьа року: 1200 р. з заміткоjу про мінімалізм і сверхбьуджетну роскіш і фантастичними (по теперішнім обставинам) проектами заміни моjеjі праці тут — працеjу в іностр. і росс. виданьньах. (Мушу сказати, шчо jа шче в 1884 р. послав в кілька росс. журналів своjі праці, але ні одна з них світа не побачила, jак об деjаких звісно було j гостьу). Јак же мені було не взьати цеj ультіматум инакше, jак за чисту одставку, та шче j мотівовану дуже грубо? Повторьаjу, jа б jеjі приjньав мовчки, jак би в ніj не поставлено було прінціпа про абсольутну невартість вольноjі печаті перед цензурноjу j домовими словесними розмовами. Правда, Ви посилали тричі гроші по послідньому бьуджету; такі мовчазливі посилки jа, jіj богу, мав право назвать: „jак собаці“. Правда, один з Вас, певно прочитавши міj лист, написав мені, шчоб jа „не кидав своjеjі дороги, jединоjі вірноjі і спасенноjі“, — та тепер Ви написали коллективниj лист, в котрому шче більше засуджуjете всьу моjу працьу, моjі заміри, — вже не тільки jак роскіш, а навіть jак дльа Вас „шкодливе!“ Ј при цьому Ви прибавльаjете, шчо Ви не ліквідуjетесь зо мноjу, шчо Ви будете посилати і далі мені запомогу, та тільки, кажете, „дльа Вас, а не дльа тих робот, шчо Ви захочете вести не по нашіj теперішніj программі“.

Ви кажете: „Будемо помагати Вам, так јак і Ви нам, хиба Ви сами не схочете“. Потолкујемо по пунктам: ја хочу получати од Вас запомогу тільки в тім случају, коли вона підијде хоч під умову 1875 р. зараз післьа мојеји одставки, коли мені сказано було, шчо Ви хочете, шчоб ја обєртав своју працьу јак можна більше просто на літературу про Украјіну і дльа Украјіни, звичајно в тих прінціпах, до јаких ја признавсь в тім шчо робив ранішче, але в формах, јакі ја тільки сам можу вибрати. Це з прінціпіального, власне програмового боку. З критичного ж скажу, шчо ја прошу Вас назначити опреділенну сумму ј строки запомоги, та ј держіть сьа назначенного точно (звісно, викльучајучи те, шчо всі ми ходимо не тілько під богом, а ј під генералом Оржевським). Ја тепер в рішучім стані: в мене двоје малих дітеј, котрих треба привести до чого небудь јасного, — і дльа того або ја мушу сидіти з ними тут в скільки небудь јасних условіјах, або јак вам усім тут не вижити заробком ні писаньньам в тутешні виданьньа, ні россіјсько-цензурними, то ми мусимо розділитись: жінка з малими нехај јіде в Россіју в хутір, — а ми з Лідоју підемо шукати тут роботи, котру мабуть таким способом знајдемо (хоч Ліда не скінчила својеји приготовки). Це треба рішити до літа, шчоб завчасу могла моја жінка перејіхати з дітьми. Ја не хочу брати од Вас запомоги ні філантропічноји, ні неточноји.

Обертајучись же до Вашого листу, ја не бачу точности, та не бачу ј за шчо мені зачепитись, шчоб брати Вашу запомогу, котріј би могла бути еквівалентом моја запомога, тоб то моја робота. Ви хочете, шчоб ја робив по Вашіј тепершніј программі. Тільки ја јіји то ј не бачу в Вашому листу. Не можна ж взьати за программу: шчоб не було безцензурноји та політичноји печаті,

бо ј Ви кажете, шчо не зрікајетесь зовсім од такојі печаті. Так ја під таку программу підвожу навіть і В. Сп. Скажіть же хоч напр. просто: чи вважајете Ви противним Вашіј программі, чи ні те, шчо ја напечатав брошьуру „Наканунѣ новыхъ смутъ", а перед тим протест проти Пелешизма з поводу 25 роковин Шевченка? Це једині мојі безцензурні політичні публікаціјі за прошлиј рік (третьу з поводу Маріјі Шевченка, в Przeglądzie Społecznym вирізала польсько-клерікальна цензура[1]), за котрі ја в Вас грошеј не прохав і котрі ја напечатав з тих грошеј, шчо Ви дали „дльа мене", а не дльа „мојіх робот". Ја публікував јіх, бо всеју душеју својеју був певниј, шчо вони потрібні іменно в теперішніј час дльа нашого спільного діла — і позвольају собі думати, шчо вони вже навіть і тепер вспіли зробити свіј вплив. Так мені треба знати: чи можна мені буде і уперед видавати такі публікаціјі і бравши запомогу од Вас, чи ні?

Поки Ви одповісте мені на це питанье, обернусь до тих точок, або ліпше конкретних річеј, з за котрих у нас вијшла незгода ј по думкам, про котрі можна судити ј об тім, чи објаснившись на чистому ми можемо бути такими товаришчами, котрі можуть запомогати один бік другому, чи ми зовсім чужі вже? Ці речі: Кобзарь і Політ. пісні.

В тому, шчо Ви пишете про історіју Кобзарьа, таке перекручуваньньє фактів, така јавна софістика, шчо справди не знајеш, шчо ј казати. Пишете Ви, шчо почули од „де-кого з туристів", шчо мовльав К. хоче зробити стереотіпи на свіј кошт, шчоб потім передати јіх компаніјі, — шчо зраділи тому і передали К—мі 200 р. на діло ј 150 на життьа. Шчо післья діло стало, а коли

[1]) В моїм примірнику Przegl. Społ. ся стаття заховала ся і я в перекладі на нашу мову подаю її в додатку до сего тома. *І Ф.*

Ви почули од мене, шчо шче треба грошеј на кінчаньньа стереотіпів, то поручили дізнатись појасніньньа цього питаньньа, аж це дізнались тільки з мого листу, шчо ја хочу видати Кобзарьа на своју власну відповідь, а послі того прочитали ј мoју публікацију до украјінців о запомозі. Ви находите, шчо ја поступав „не по товариському, не порадившись з Вами" ј т. и. Але тут перш усього зовсім не д е х т о з туристів, а Ви знајете, х т о перевіз Вам звістку про Кобзарьа. Јому були росказані точно умови ј рахунок справи: К. буде робити набор дльа стереотіпів дурно, в антрактах між роботоју в Гр., за котру він получав плату, — з набору будуть виробльатись форми ј стереотіпи — поки шчо на к р е д і т, а потім книжку напечатајемо хоч ми, коли знајдемо гроші, хоч Ви, хоч Галичане, хоч у Сібірі, коли хто закупить одлитки стереотіпів і повезе туди. Ми так і робили, — і зміна вијшла хиба в тому, шчо јак вкоротивсь заробок К. в Гр., то пријшлось мені платити јому за набор Кобзарьа, бо треба ж јому було шчо јісти, а Ви ж самі знајете плату хоч би ј у Россіјі за набор, памьатајете кошти Пражського виданьньа і можете самі порахувати, чи можна було б оплатити 200 р. навіть + 150 р. і стереотіпи ј набор (на самім ділі од Вас получено більше: 500 р. на Кобзарьа, та ј тих все таки, самі знајете, за мало). В 1884 р. згаданиј вишче Гість привіз сам 150 р. на Кобзарьа ј ми з ним шче раз толкували про це діло. Ја вијаснив, шчо справа приблизилась до кінцьа роботоју К—ми і мојіми виплатами за нејі і шчо тепер треба добрати кілька листів, виплатити до 600 фр. за стереотіпи, а потім вже печатати Кобзарьа. Кому печатати? Звісно, нам скорше всього, бо не Вам же і не Пелешу з Галичини, котрі ж з својеји власноји волі видали Кобзарьа обкусанного не тільки проти пражського, але навіть проти львівського 1867 р. (А впрочім ја готов дати стерео-

тіпи хоч самому Леону XIII, аби він тільки напечатав!). Гість сказав, шчо нема грошеј окрім тих 150 р., шчо він привіз. Значить, зоставалось вжити јіх на діло, — і дијсне в антракт післьа викінченьньа II. вип. політ. Пісень викінчив К. набор Кобзарьа, перед тим ми заплатили довг за старі стереотіпи, і тепер зосталось одлити форми ј стереотіпи до кінцьа, а далі печатати. В кінці 1885 р. ја зробив рахунок, котриј К. одтиснув прівaтно в десьатку копіј, котриј ја розіслав близьким льудім, шчоб передали ј Вам (Фр. шчось тричі затребовав тој листочок, між инчим шчось двічі од Вашого імені). Ось копіја цього privatissimum: „Незабаром скінчить сьа набор стереотіпного виданьньа Кобзарьа Т. Гр. Шевченка. На викінченьньа стереотіпів потрібно буде најм. 400 фр., на одтиск 2000 екз. треба паперу на 600, за друк 250, на оправу коло 600, всього 1900 фр. або з непорахованими видатками коло 2000 фр. Коли буде зібрана часть цеји сумми, то наборньа „Гр—ди“ приступить до конечного виданьньа Кобзарьа. Землькаи, котрі дадуть запомогу до збору потрібноји сумми, можуть получити одвітне число екземпльарів за скидкоју 50% з ціни $7^1/_2$ фр. за екземпльар (це тілько могло односитись мајже виключно до галицьких кружків і корпорацій). Можна буде видати 3000—4000—5000 екземпльарів, то ціна екзем. буде знижена“.

На цьу зајаву ја не дістав од Вас ніјакоји ради, ні слова. Тим часом ја бачучи, 1) шчо публика таки требује повного Кобзарьа (ми не робили з початку секрету, шчо почали таке виданьньа і навіть був пушчениј в оборот 1 вип. з зајавоју, шчо вложили ми тут троје: К, ја і хто; тој випуск розкотивсь по світу в 500 екз., так шчо ми вдержали два листи 2-го випуска, за котрі заплачено гроші, поки незброшьурованими, 2) шчо власне тепер, коли обгортаје навіть украјнофілів Толстовська шаманшчина ј Каблицовське

лакејство, тим паче потрібниј новиј Кобзарь дльа Россіјі, 3) шчо в Галичині украјнофільство повернулось на Пелешофільство, і через те там вже јесть подвіјна потреба льудім нагадати правдивого батька Тараса, і по всім цим резонам ја випустив публичну відозву про це діло. Признајусь, шьо цьа відозва значила, шчо ја на Вас махнув рукоју, але хто ж Вам винен, коли Ви самі розірвали товариство не одповівши мені слова на мојі приватні листки, на перекази через Фр., котриј двічі був у вас псльа того, јак діло дојшло до викінченьа Кобзарьа, і навіть не одповіли мені нічогісінько на міј лист од Февр. 1886 р. писаниј за довго до мојеjі печатноjі відозви? Цеју відозвоју ја впрочім не думав осоромльувати вас і ніјак би ј не осоромив, јак би Ви хоч помогли поставити на ноги діло виданьньа батька Тараса; може б приjшлось помогти јакими небудь 500 рубл. та кредітом, бо з Галичан можна б було назбирати 180—200 пренумерантів (Станіславівці обізвались, обіцьајучи взьати 100 екз.). Осоромивсь цеју об'јавоју најбільш ја, бо думав видати та не видав: ја думав зробити в Гадьачі фінансову операцију, запродавши (ідеальне поки) право на 25—30 десьатин батьківськоjі земльі, і тим видати Кобзарьа ј III вип. Політ. Пісень. та зрізавсь, бо цього не можна зробити, поки міј брат не скінчить курс в универс., а невеличкиј аванс, котрий ја получив од матері на јеjі вексель, розіјшовсь тут, бо треба було сплатити довги за уроки мојеjі дочки та потім потратитись на домашні хороби, котрі наскочили на моју сімју в 1886 р. Јакиј же Вам сором вијшов, з Вашоjі точки погльаду, ја ј тепер не знају, навіть пісьа Вашого листу, котриј, вијать таки скажу, не по мојіј вині Ви писали цілиј рік. По Вашому виходить, шчо коли Ви не помагајете мені видати Кобзарьа, то це Вам не в сором, а „ко славѣ“,

бо мij Кобзарь тепер не тільки „не на порі“, а навіть міг би тілько пошкодить Вашому ділу. Ja довідуjусь про це аж тільки тепер (чи це по товариськи, судіть вже самі), jак ja вже осоромивсь. Тільки тепер ja взнав, шчо Ви перше думаjете дождатись цензурного Кобзарьа в Россіjі, а потім вже видати за кордоном. Ja і післьа Вашого листу не можу собі вбити в голову Вашого строку; шчоб безцензурниj Кобзар був причиноjу того, шчо цензура не пропустить в Россіjі вихолошченого. Історіjа пропусків Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича j самого Кобзарьа маjе право ждати jак раз противного, — бо цензура тільки тоді j мньакчала, jак за кордоном виходили безцензурні виданьньа. Та це так згідно з всельудськоjу псіхологіjеjу. Треба ж чим небудь зробити конкуренціjу безцензурному слову! Та j то: не вже ж Ви думаjете, шчо цензура така дурна, шчо не зна, шчо окрім Тополі Шевченко написав інше, j Сон і Маріjу?! Коли так, то ja боjусь справди, шчоб Ви в купі j не осоромили себе j не пошкодили собі, jак напр. киjівські украjнофіли з Шевченковоjу школоjу в часи Лоріс Меліковськоjі еквілібрістики. Памjатаjете, jак тоді бувші ґеоґрафи, тоді думці, надумались подати проект назвати подольську школу іменем Шевченка, придбавши собі на підмогу кн. Репніна, котриj, звісно, сочувствовав Шевченку тільки обкусаному. Все виходило на око премудро і мов би то „ко славѣ“ Украjіни. Коли це бомба 1 марта 1881 р. (котроjі не міг задержати не тільки Репнін, а навіть і Л. Мел.)! Репнін на втікача од Шевченка, — тоді Кон. промовив перед думоjу, шчо, мовльав, не розуміjе мотівів кн. Репніна, бо j Шевченко сочувствовав ділові царьа-освободительа, бажав того ж, шчо j царь Ал. II. Звісно, дума не така дурна, шчоб повірити, шчо Шевченко — Алекс. II., і школу провалила, а ті, хто підписав

проект, тільки подали сами на себе донос в сочувствіју автору Кавказа, а при тому ј у независимих льудеј слави собі не нажили, ј нових льудеј до себе не притьагли, бо хто зна, шчо таке справди був Ш—ко, тој міг тільки з огидоју пльунути, почувши, јак Шевченка рівньајуть до Ал. II. та Достојевського; а хто не зна, тој певно подумав: коли так, то піду ја ліпше просто до Достојевського, ніж до хахлацького јого патрета. В ціј штуці зі школоју Ш—ка ціла украјнофільська сістема, котру ја бачу скрізь од Петербурга, де Костомаров сам навјазував Академіјі наук Максимовичівську правопись, — пісьа того јак држав під замком ту книжечку, котру Шевченко носив у хольаві 2 роки за Аралом, — до Львова, куди квјівські дописувателі пишуть, шчо ми б і штунду рознесли, јак би нам дали укр. церковну проповідь і т. и. Ја бачу цьу сістему навіть в „теперішному“ Пипіну, котриј проіздившись по Дніпру вже не так об тім стараjеть сьа, шчоб звести украјінофільство з „общественнымъ движеніемъ“, јак об тім, шчоб убілити јого перед начальством, шчо јому, звісно, не вдајеть сьа, бо недавно навіть „Кіевлянинъ“ посміјавсь, шчо украјнофіли „напрасно стараются доказать полное отсутствіе политики въ ихъ ученіи“. Ја всеју своjеју душеју противниј ціј сістемі. По мојому коли вже ми не маjемо сили чи відваги (котру ја зовсім не вважају обовјазковоју дльа всьакоjі льудини), показати отверто в Россіјі громаді, чого ми власне хочемо, то ліпше там і не висовуватись, а сидіти тихо, мовчки, звівши усьу своју літературу там тільки на академічну науку (без котроjі вже тепер і Россіја не може бути), та тілько, звісно, чисту науку, без поклонів перед усьакоју старизноју, політичноју ј церковноју, — а всі своjі инші думки ј писаньа подавати без імени і без цензури за кордо-

ном, — најліпше в Галичині, де треба мати своје теж чисте гніздо. Тоді по крајнїј мірі хоч хто небудь, хоч на першиј раз Галичане матимуть чисту страву моральну, а потім дізнајуть сьа про неји і Россіјане, котрі раз забажавши такоји страви знајдуть собі до неји дорогу. Јак би такоји сістеми українці державлись шче з 1869 р. (тоді треба було почати з нового Кобзарьа), то доси б вже украјінство було б шчо небудь і в Россіји, а цьа сістема півлегальности, півхолопства, півоппозіціји нічогісінько доброго не дала; повторьају, це тільки донос на себе і в тој час одбиваньньа од себе ліпшоји части громад. Кажу: повного Кобзарьа треба було видати шче по кр. мірі в 1862 р. і тим паче слід јого видати тепер. Душевно радіју, шчо за остатніх шість років розіјшлись 20.000 екз. цензурного Кобзарьа (бачу в цім прогрес проти того часу, коли, по отчотам Миргородськоји бібліотеки там Шевч. менше читали в 70-ті роки, ніж Некрасова, ј приписују це по части впливу нецензурного Шевченка ј на цензурного), — але цього мені було б доволі тільки тоді, јак би ја справді бачив в Шевченку поета-діллетанта провінціональноји мови, јак Клаус Грот або Містраль, а не шчось зовсім орігінальне (і поет і vates), јак бачу ја шчось орігінальне ј в украјінському руху (осібне ј од польського, на јакиј стріј јого розуміјуть напр. Галичане, ј од провансальського або платдејчтума). І через то мене болить, шчо публіка власне не зна настојашчого Шевченка. Вона зна ліріка в роді россіјського, навіть романтичних в роді Козлова, зна „поета скорби и печали“, ј „народника“ в роді Надсона; трошки зна про Ш. козакофіла, дешчо чула про Ш. бунтарьа, а власне Ш. демократа-федераліста-гуманіста, Ш. пізнішчого, зрілішчого часу вона зовсім не зна. А про цього власне Ш.

Европеjець Реклью трошки поньухавши jого сказав: un grand poéte contemporain! Де далі, tempus іде вперед і Ш. одстаје од jого (і то великиj jого геніj, шчо він все таки, без науки j школи, в миколаjівському острозі міг стати contemporain 40-им і 50-им рокам). І тепер, післьа мене, украjінські націоналісти мусьать дьакувати россіjськіj реакціjі, котра довела до двох Толстих, дьакувати за те, шчо вона не дала росс. публіці так піти за Европоjу, шчоб Шевченко вже зоставсь зовсім архаічним. Так треба поспішатись тим більше, показати безцензурного Ш—ка, котрого публіці не показано шче j доси, бо пражське виданьнье перше основано на фальшивому прінціпі: переділу організму поета цісарським (поліцеjським) розсіком, а в друге — дуже мало власне 2-го тому (в Галичині jого не зоставили більш 100—150 екз., там тепер пишуть мені: молодші льуде j не бачили jого, бо старші, jак мені писали кілька чоловік з галицькоjі молодіжі, ховаjуть. Це один з примірів украjнофільського servitude volontaire!). Боjусь, шчо пишу все це даремне, однако очишчаjу своjу особу. В усьакім разі прошу Вас одповісти мені jак наjскорше: коли ж по Вашому буде пора видавати безцензурного Кобзарьа? Шчо ж до нашого, то певно він не поjавить сьа віjак ранішче цеjі осени. Ось тепер jого стан: позаjак у мене з К. нема грошеj, і шчоб двигнути діло скоро, то ми поки докінчаjемо основу, тоб то стереотіпи. Виробльуjуть сьа вони чудненьким способом: К. наjньавсь в одну тіпографіjу (жидівську) виробльати білети на залізно-конку, за шчо jому даjуть франків 3 в день. Живе він в нашіj тіпографіjі, в котріj тепер нема роботи, а за котру jа все ж таки плачу (бо там шрифти, станки, книги), хоч там і не здорово спати серед свинцьа (до роботи в жида він спав остатнім часом у мене в кабінеті-столовіj, але те-

пер треба вставати в 6 год., то це невигодно); окрім того він у мене вечерьа (обіда) післьа роботи; на економіју — франків 25—30 в місьаць К. вилива форми ј стереотіпи у одного маленького мајстра, коториј јому робить дешевше, јак своjему брату-пролетаріју. Цеј на пів філантропіјниј спосіб фабрікаціјі стереотіпів зовсім приличниј „нашому Тарасові", та маје тільки ту невигоду, шчо він дуже нескориј. В усьакім разі він не пошкодить Вашому „товариському" виданьньу, особливо коли Ви справди кінчите јого шче цеји зіми, котроји зосталось вже не більш 2 місьаців, а ми своjім способом самі стереотіпи не скінчимо ранішче Августа-Септембра. Потім пожалуста не думајте, шчо ја чим небудь поламају Ваші надіјі, коли візьму виданьньа Кобзарьа „на своју власну одповідь", јак Ви пишете. Всьа цьа одповідь тільки в тому може ј бути, шчоб знајти 1600 фр. на виданьньа 2000 екз. (або 1000 на 1000). Коли Ви схочете взьати на себе цьу одповідь, то ми Вам оддамо ј јеји, ј самі стереотіпи, а коли візьметесь вберегти форми, то ј форми. Коли јакиј небудь патріот схоче мати осібні форми, то ми јому вильјемо јіх за саме слово та плату одливщчику, а потім нехај він сам печата собі Кобзарьа хоч тут, хоч у Львові, хоч в Царевококшајську. Јіј богу, мені аж смішно, шчо Ви мене дорікајете за те, шчо розбив Ваші надіјі, написавши Вам, шчо ја думају видати стереотіпи (?!) на своју власну одповідь. Ви або завдались непремінно знајти на мене јаку небудь вину і в цьому чистісінькому ділі, або не розумијете навіть, шчо таке стереотіпи, або те ј друге вмісті!

Тепер до Політ. Пісень. Ви пишете: „багато разів ми переказували Вам про це діло, казали про те, чому нам здајеть сьа кращчим видавати јіх не там, так шчо тепер не будемо вже роспросторьуватись про це, і скажемо просто: ми про-

хали Вас і показували дорогу, јак можна вујти з цього стану, шчоб і Ваші думки справдити ј наші не залишити, — це виданьнье матерјалу тут, а Ваші дуже багаті коментарі в формі статті, чи цілого раду статеј там. Ви не згодились з нами і зробили по своjому — јак же ми можемо запомогати Вам в цьому виданьню, коли ми певні, шчо воно пошкодить нашим замірам тут?“ — Пошкодить?! — це трохи несподівано в усіј ціј тіраді! Але об цім далі! А перш усього скажу, шчо багато разів зводить сьа на ділі на 1, або најбільше на $1^1/_2$. Цеј один раз — вишче приведені слова з листу „уполномоченнаго“. Але ј там предложениј мені був виход зовсім не такиј, јакиј тепер Ви пишете ј јакиј зовсім неможливиј в такому власне ділі, јак Ист. чи Пол. Пісні. Уполномоченниј писав, шчоб „отдѣлы“ непропушчені цензуроју печатати тут, — на шчо ја одповів, шчо отдѣлъ XVIII ст. напевно буде непропушчениј і дльа того ја хочу печатати јого тут, — а на других готов попробовати цензуру, готов послати зовсім без коментаріја. А шчоб ділити працьу так, шчоб печатати текст там, а комментаріј тут, це така дивовижа, шчо мені ј у голову не могло пријти, шчоб јеји предложили льуде літературні, котрі хоч бачили перші томи виданьньа, видані шче в Россіји (власне без цензури, бо там пријшлось гульати на кошт турок та льахів!). Ну, возьміть напр. І том Іст. Пісень та ј подумајте, јак там оддiлить текст у одну книгу, а комментаріји в другу, та шче ј переробити в статті. Можна хиба написати статті так, шчоб перепечатати мајже увесь текст (та ј то будуть осібні монографіји літературні, історичні, географічні і т. п., а не іллюстраціја пісень, јак чогось цілого, тоб то осібна робота, про котру ј не було ніколи речі), або так і написати моји книжки тут: „Коментаріји до таких то книжок, виданих там то“, —

так це значило б зробити моjі книжки зовсім неудобочитаjемими, та шче j подати донос на тексти в Россіjі, і на того, хто поніс jіх у цензуру. Окрім усього j такиj одділ не всував би jединого резона, котриj приводив мені Ваш уполномочениj, — а власне, шчо заграничне виданьньа трудно розходить сьа в Россіjі. Сказали б Ви просто: не треба нам твоjіх „дуже богатих комментаріjів", — тоді б jа хоч розумів шчо небудь! Коли так, то jа заjавльаjу Вам, шчо jа готовиj Вам переслати копіjі всіх текстів, jакі в мене jесть, — робіть з ними, шчо хочете. Коли ж jа помильаjусь, толкуjучи так Вашу думку, то прошу мене простити і прошу придумати инншиj, більш літературниj спосіб, шчоб і Ваші думки справдити j моjі не залишити, ніж тоj, котриj Ви написали в останнім листу і котриj jа в усьакім разі чуjу перший раз.

Порівньавши текст Ваш з текстом Уполномоченного побачите, шчо цеj не казав мені такого. В усьакім разі тоді вже був готовиj 1 вип. пісень (хоч шче з довгами) і jа показуjучи на нього просив розсудити, чи правиj jа, почисливши увесь тоj „отдѣлъ" за нецензурниj, і додаjучи, шчо j II і III (кінець Січі) будуть такі ж самі, коли шче не гірші дльа цензури, j прохав також усьакоjі ради і критики науковоjі, котроjі jа в праві був ждати j без просьби. Jа не получив ніjакоjі одповіді, і з чистісінькоjу совістьу приjньавсь за печатаньньа II вип. Мовчаньньe Ваше jа міг приjньати тільки за „знакъ согласія" або індіфферентизму. Коли приjіхав Гость, то у мене з ним була розмова про пісні тільки з того боку, шчо jа, показуjучи jому j на пісні про Паліjа, Мазепу j Полтаву, всилувавсь допевнити jого, шчо зовсім не суб'jективність jака, а наjобjективнішчі резони примушуjуть мене печатати пісні по кр. мірі XVIII в. тут, або зовсім не братись за це

діло. При цьому ми згадували Костомарова працьу і говорили про те, јака фальшива, кривобока виходить усьа структура історіјі Украјіни, а значить і всьа політіка украјінська через те, шчо доси вільноју наукоју неосьвічені відносини Украјіни до Московшчини і стан јеји в Россіјі. На цих розмовах, при котрих ми мусили споминати праці наших цензурних учених, ја висказав, шчо вважав би дльа себе најбільшим счастьам, јак би ја міг написати по европејськи історіју цівілізаціјі на Украјіні, і шчо моју роботу над пісньами і другими памјатниками нар. словесности (ја показував гостьу матерјали моји дльа порівньаного витовмаченьньа легенд, новель і т. и., нам приј шлось говорити ј про провал однієји моєји роботи такого характеру в однім цензурнім виданьньу) ја вважају за вступ до цеји праці. Говорили ми ј про то, јак би повлијати на Галичан, шчоб вони не то не шкодили доносами, а навіть помагали мојім науковим роботам, јак би можна було јіх печатати у Галичині. Јак пријньав моји думки Гость, можете побачить ось з јакого уступу јого листа зі Львова: „Цьа појіздка дльа мене цікава, і розбудила ј нагадала, шчо коли ми кажемо, шчо сидимо у Европі, то не треба забувати ціји Европи, котра тільки з Ваших уст і росказује про нас, чиј и ми діти. Не знају, чи ја зможу докладно розповідати пријательам те, шчо ја чув од Вас про Ваші праці ј стан украјінського питаньньа (вишче Гость жалкував, шчо пријіхав до мене не просто, а вже втомлениј в Парижі, ј бојавсь, шчо не все розказав і розпитав), а про те усієју својеју енергієју, јака у мене јесть, буду старатись, шчоб Ви видали пісні у тих рьамках, у јаких жадајете, шчоб Ви скорше јіх скінчили ј сіли б за історіју Украјіни, котру вијать тільки Ви ј можете написати правдиво за кордоном, бо наші історики „сьа бојать“, јак каже Ос. Т.“

Далі писав він, јак говорив у Галичині в духу наших розмов. Потім того ја не получив абсольутно ні слова про пісні ј друге згадане в листі Гостьа і міг думати по кр. мірі, шчо „молчаніе знакъ согласія“; про сімпатіју до мене і до моїх робот в прінціпі Гость мене запевньав јак најгарьачішче. Судіть же післьа цього, јак ја був приготовлениј до декларації про „сверхбюджетную роскошь“, до всього Вашого останнього листу і почастно до слов його про Пол. Пісні!

Бачучи тепер перед собоју порьад ці слова ј листи Гостьа, ја јіј богу можу тільки пригадати Чуба в „Ночи передъ Рождествомъ“, котриј, побачивши голову в мішку Солохи, промовив: „І оттакого чоловіка втьагло в мішок! Та ј не обіјшлось тут без нечистої сили!“

А вже чим моје виданьньа може „пошкодить Вашим замірам“, ја вже ј з нечистим не виведу з тих закидів, котрі робите Ви навіть в останньому листу проти нього! Але ж Ви ј там згожујетесь, шчоб печатати моји комментаріјі тут. Будьте ласкаві, појасніть мені цьу темноту, бо тепер ја можу тільки думати, шчо Ви або нешчиро або не обдумавши написали, шчо комментаріј мій можна печатати ј тут, — а шчо головне діло у Вас зі мноју зовсім не в формі виданьньа в суті, а в тім, шчо Ви не хочете, шчоб зајавльались публично ті прінціпи, котрі лежать в основі моїх видань.

Поки ж ја од Вас получу јасну одповідь про цеј пункт, — ја Вам мушу написати своји заміри про тој пісенниј матерјал, котриј в мене је. Ја вже сказав, шчо ја обертавсь до кого слід з запитом, шчо мені робити з пісньами про Гетьманшчину од смерти Хмельницкого до Мазепи, — ј про Гајдамаччину, — але одповіді не получив. Далі з XVIII в. мені зостајеть сьа видати тільки кінець Січи з Чорноморцьами. Це власне тільки

один випуск, котриј ја безусловно не згожујусь ні стригти під цензуру, ні посилати на вірну смерть до цензури, бо це најполітичнішчиј випуск најполітичнішчого в нашіј історіјі періода. За тим з Козаччини зостајуть сьа тільки побитові козацькі пісні, про котрі шче треба роздумати, чи не звјазати јіх з салдацькими, бо мајже всі вони перејшли в салдацькі варјанти, при чому страшенно попсувались. Најголовнішчиј інтерес јіх в тому власне, шчо по них видно, јакиј козак був чоловік, а з салдата виробльајеть сьа скотина під московськоју палкоју ј у казармі. Ја думају впрочім, шчо ліпше подати јіх осібно, а послі вже в салдацьких пісньах показувати на них. От цих то показів цензура не пустить, јак і взагалі може не пустити навіть текстів салдацьких пісень. Впрочім ја згоджујусь попробовати дати в цензуру ј ці салдацькі пісні, јак і крепацькі. Остатні не потрібујуть комментаріја сложного ні літературного, ні історико-політичного і можуть піти в Россіју з коротеньким літературним комментаріјем. Ја б без великого труда згодивсь би пустити јіх перш других јако п р о б у в цензуру, та тільки можу заньатись ними тільки збувши кінець Січеј, бо навіть переписувати мушу сам, бо нікому. Далі з XIX в. виділ пісень про державні справи в Россіјі ј Австріјі, јак і виділ про національности, сучасні з украјінцьами, а також пісні остатнього періода і з еманціпаціјі в Австріјі з 1848 р. ј Россіјі з 1861 р. дуже непевні. Не думајте, шчо ја говорьу тільки з гори. Ја пробував нарешті посилати статејки з таких пісень, навіть з самих текстів, і цензура, то цензорська, то редакторська не пропускала јіх. Один раз мені одписали, шчо цензор знајшов „оскорбленіе великорусскаго племени“ в самім сопоставліньу пісень лакејських, взьатих у Великороссів, з пісньами чисто украјінськими (в мене јесть кор-

фектура цього документа). В 1885—86 рр. ја не ждав, шчо мені Ви радили обернутись в росс. журнали, а получивши Вашу раду шче навмисне послав своји праці в кілька редакціј. Всі способи схову хвоста були спробовані најлегальнішчим робом. Ось результат: з девјати статеј було напечатано тільки 3, за котрі получено гонорару за одну ($1^1/_4$ листа) 95 рубл., за другу (3 л.) 50 р., за третьу (4 л.) нічого. Про одну написали, шчо позајак редакціја вже мала непријемність через одну статьтьу про укр. пісні, то більше вже таких статеј не буде печатати. Власне протекціја льудеј з „нашого гурту“ нічого зробити не може, бо позаторік один протектор покликав мене писати в одно виданьньа, предлагајучи сам плату (перед тим ја сам туди посилав і плати не получив). Ја послав одну роботу, котру ј напечатали, але плату 50 р. за три листи прислали тільки через три місьаці, коли ја послав другу, за котру рік цілиј не посилајуть нічого; третьу цілого $^1/_2$ року не печатајуть і ні слова не одписујуть ні редактор, ні протектор; 21 мају насилу напечатали, та змінивши навіть текст однієјі пісні, чим приписано авторові јавну глупость; плати не прислано; словом, ні редактор, ні протектор не удостојіли. З цього всього не можна нічого иншого вивести јак: 1) шчо писаньньа в росс. журнали ні з јакого боку не може бути еквівалентом мојеји роботи тут, 2) шчо на пропуск цензурoју мојіх скільки небудь препарованих пісень надіја најслабша. Прошлиј рік ја не міг тут видати пол. пісень, — і цеј рік вијшов з усіх боків најбезплоднішчиј дльа мене. Чи ж јесть јакиј розум тьагти дальше цьу пробу-канитель? Ліпше вже просто складати в портфелі мојі праці про нар. словесність, јаких вже не мало лежить в мене — до ліпшого часу! А не то ліпше мені ліквідувавши сімју, јак ја писав вишче, ліквіду-

вать і „науки“. До таких виводів ја прийшов про-боју, і зовсім не ради того, шчоб мені було тьажко, јак Ви кілька разів кажете, заховати своје імја. Це дльа мене најпустішча річ: імја, літературна власність і т. и. Ја сьогодньа ж оддам не то псевдоніму, а таки живому чоловікові у власність всьу своју працьу хоч на віки, аби діло було. Коли ја стојав за імја, то хиба в Галичині, бо там вже пора льудім боронити особисте право, а не зрікатись јого та шче навіть коли того зовсім не требује закон. Та ј там ја стоју більш за діло, ніж за імја. Так біда, шчо власне діла то мені ј не можна робити, — по ріжним причинам, ні там ні в Россіjі. Зістајеть сьа або робити јого тут, або нігде.

Ја перебрав навмисне мікроскопічно всі конкретні справи, котрих торка Ваш лист. Зостајеть сьа сказати про јого прінціпіальну часть (стор. 32—37), в котріј Ви пробујете вијаснити Вашу „теперішньу программу та дорогу“, в котріј, јак Ви кажете, „знајдеть сьа діло ј дльа мене, стојашчого в окремім стані“. На лихо цьу часть Ви виложили дуже абстрактно і місцьами темно, так шчо ја не знају, јак мені бути з цієју частьу, — хоч бачу, шчо треба јакось бути, бо Ви тут просите мене „шче раз објективно розсудити Ваші думки і бажаньньа“ ј кажете, шчо бажајете, шчоб ја зостававсь у Вашому товаристві. З усього того, шчо Ви тут пишете, јасно мені тільки одно, шчо Ви хочете, „шчоб ја не брав на свіј риск ј на своју одповідь діл, котрі торкајуть сьа і Вас, шчоб про кожне таке діло радивсь з Вами“. — Ma foi, je ne demande que cela! — можу ја тілько крикнути прочитавши таке. З мікроскопічного огльаду конкретних діл, котрі робив ја доси тут, можете судить, шчо ја тоді тілько не радивсь з Вами, коли Ви самі мене зоставльали не тільки без ради, а ј без одповіді. Ја навіть не

ставльу Вам бажаньньа, шчоб і Ви радились зо мнoју, котрому не раз приходить одповідати доволі конкретно навіть за самих Барвінських, котрі кидајуть на мене болотом без Вашого протесту, а трохи не з благословенија.[1]) І тепер скажу: пожалуста, подајте скорше Вашу раду в усіх тих справах, про котрі ја пишу. Не забувајте тільки того, шчо јесть завше діла по сушчеству своjому исполнительні, іноді спішні, в котрих требујеть сьа тільки, шчоб дијач робив згідно з зарані определеним напрьамком, іноді і без зараньнього спросу, — бо инакше вијде таке сміховишче, јак звісниј австріјськиј поход за Суворова, в котрому віденьськиј Oberhofkriegsrath командовав вiјнoју в Швејцаріјі ј сердивсь, шчо льуде бјуть сьа по своjому під Цьурихом, коли він написав план, јак битись під Базелем. До таких напр. исполнительних діл ја зачисльају таки міј торішніј протест проти Пелешофільства. Може цими дньами мені приjдеть сьа зробити шчо небудь подібне неодложно. Де ж тут радитись з Вами, навіть коли Ви станете одповідати на листи справді не тільки по товариському, але хоч просто по цівілізованному, а не в Мафусаjілові строки?

Того ж, шчо Ви пишете власне про программу-доріжку Вашу, в котріј і мені хочете вділити місто, ја зовсім не можу зрозуміти. Ви кажете, шчо Ви стојіте, јак і перше, при наших спільних прінціпах політичних і соціјальних і культурних, та тільки Вам іде тепер об тім, шчоб не було фарісејськоjі ріжниці між житьем і прінці-

---

[1]) Ви кажете, шчо за громадськими справами не можете слідити, бо jіх не знајете, а ја з 1863 р. не пропустив нічого скільки небудь важного в Галичині, і Ви ніколи не послухали мојеjі ради, а звичајно робили напроти! А кого лајуть за Галичан усьакі Кіевлянины, Рус. і Спб. Вѣдомости, чи мене, чи кого иншого?

нами (і чудно, ја можу тільки сказати) та шчо Ви хочете притьагти до себе не тілько тих, хто підпишеть сьа під усіјеју цеју программоју, хоч кажете, шчо ці льуде дльа Вас најцінніпчі, а ј тих, хто може ділити з Вами хоч частину јеjі, аби тільки доказував того ділом. Ја з цим завше згожувавсь і навіть уважају це за аксіому вььакоjі політичноjі праці, — так шчо не розумiју навіть, в чім тут новина, „теперішність" Вашоjі доріжки. Ја може б більше зрозумів Вас, коли би Ви написали мені конкретніпче: јаких власне льудеј Ви тепер притьагаjете до себе, јакими способами, до јаких діл? Тоді б мені було ј јаснішче, јаку дольу Ви знаходите в Вашому „практичному" ділі і дльа мене, стојашчого в окремім стані. Ја јак перше, так і тепер не ділив діл по прінціпу на легальні ј нелегальні, а на потрібні ј непотрібні. Јак перше, так і тепер ставив прапор во весь рост і в $^1/_2$ роста і у $^1/_4$ роста, јак де можна, пробовав говорити ј усьу правду ј $^1/_2$, $^1/_4$, навіть $^1/_{10}$, або самі тільки матерјали, з за котрих могла сама виходити правда; одного тілько ја не виносив і не виношу, це мішати до правди брехньу, навіть в мінімальніј пропорціjі. Окремість мого стану в тому, шчо тепер усьаке діло дльа мене стало неможливим: одні скасували обставини, других не признаjете Ви. Јака ж моја дольа в Вашім практичнім ділі? Ви цього не написали. Треба нам або вијти з цього нігілізма, або чесно попрошчатись! *12 февр. 1887.*

19 Мају 1887. Лист до Вас не одправивсь через брак оккaзіjі. І тепер ја не знају, коли і јак він дијде до Вас і зо страхом пускају јого. Мушу додати дешчо, чого вимагаjуть новішчі обставини. З новин галицьких најважнішча та, шчо у Львові рішуче оддiлилась прогрессівна частина молодіжі од народовців, котрі вважаjуть сьа за Ваших репрезентантів (і Ви на це даjете право навіть

і в Вашому листі до мене). Через те прогрессивні Галичане починајуть дивитись і на Вас так само, јак Ви колись дивились на Сушкевичів, јак ті показувались у нас з својіми погльадами камјаного віку. Розсудіть, на скілько це все вигодно дльа Вас і дльа справи солідарности з Галичинoју. Між инчими замірами галицьких прогрессівних кружків јесть два: 1) видавати наукову бібліотеку ј 2) попульарну серіју брошьурок. Галичане схотіли пријньати до праці ј мене. Дльа Н. Б. вони перевели статьтьу мoју Die Kosaken з енціклопедіјі Ерша і Грубера. Статьја та написана по тим же ідејам, јак і Політичні Пісні; коли ја писав јеjі, то думав, шчо роблью діло, котрого Ви од мене бажајете самі. Тепер, коли Ви кажете, шчо Пол. П. Вам школьать, виходить, шчо ја Вам шкоджу ј цеју статьтьеју. Шкода вбільшить сьа, коли вона вијде окремoју брошьурoју в Н. Бібл. Порадьте ж, јак тут бути?! — Серіја попульарних брошьур маје на цілі провести, хоч і в рьамках австріјськоjі цензури, та јасно прінціпи европејського радікалізму політ., соц., культурного. Між инчим перші брошьурки будуть знајомити гал. народ з правами льудини ј громадьанина. Перша брошьура, котра мусить незабаром јавитись, говорить про віча, — справа, котра тепер в Галичині на порьадку дневному. Ја написав дльа цеjі брошури частину історичну: про віча самодержавні ј судові в старіј Украјіні (кньажіј, литовсько-польськіј і козачіј), про теперішні сільські сходи в Россіјі, і про зріст права мітінгів в европејських громадах Швејц., Англ., С. Амер. Државі, Франц. револ. државі ј т. и.[1]); П—к напише

---

[1]) Ся брошурка справді була надрукована, але прокураторія сконфіскувала її. Статю Драгоманова з одинокого врятованого примірника передруковую в додатку до сего тома. *І. Ф.*

про практику мітінгів в Галичині. На дальше мене просьать написати про політичнuj порьадок у Швеjцаріjі, а також про релігіjні брацтва. В остатніj брошурі jа думаjу розказати про старі церковні брацтва на Украjіні, про те, jак вони не могли устоjати без реформи церкви скасуваньньем архіjереjства j таjінств, про те, jак така реформа зробилась в Европі і довела до громадських і брацьких церков серед протестантів, jак такі церкви виходили (в Голландіjі, Англіjі, Амер.) за границі християнства j переjшли до руху кооперацjjно-соціjалістичного (за Р. Оуена), — нарешті розкажу про штунду jак новиj початок руху протестантського у нас під впливом заходу. Післьа того, шчо Ви написали мені про моjі праці, jа думаjу, шчо Ви мусите признати j ці всі моjі брошьурки шкодливими дльа Вас. Порадьте ж, шчо мені робити, бо иншого характеру ідеj jа в голову собі вбити не можу, навіть jак би j хотів. Нарешті попросив би jа Вас переказати мені, хто власне редактор остатніх Ваших до мене листів. По деjаким місцьам, jавно неделікатним і противним правді, jа ніjак не можу думати, шчоб теj редактор був стариj міj товаришч, або мушу припустити, що він позабував те, шчо було в нас вмовлено і jак ішли наші спільні діла. А jа ж сподіваjусь, шчо між Вами jесть льуде, котрі на стільки задержали в себе з колишнього нашого товаришуваньньа, шчо не поставльать мені в вину, коли jа скажу, шчо мені дуже за тьажко мати діло з льудьми мені чужими або короткопамjатними.

Шче добавльу: Післьа того, jак jа писав Вам міj лист j брошьуру „Накануне“, два моjіх предвішчуваньньа сповнились: 1) на Балканах підньалась завірьуха, котра може довести j Россіjу з Украjіноjу до пригод шче суріjознішчих, ніж у 1878—1879 рр. з усіми jіх послідками.

2) в Россіjі вијать піднімајеть сьа „револьуціjна молодіж“, та шче просто почина з дінаміту. Дивіть сьа ж в обидва, шчоб вијать не зостатись ні в сих, ні в тих і ні в јаких! Само собоју лізе під перо третье предвішчуваньньа: непремінно пропустите момент, коли справді Ви всі одержимі тим духом, јакиј видно в листах од Вашого імені до II—ка ј до мене, коли Ви не одречетесь од того духа і не дунете ј пльунете на нього! Подивіть сьа, јак упадок політикофілософських ідеј в середині укр. руху одбиваjеть сьа на упадку навіть поезіjі, беллетристики укр., котру моделанти украjнофільські вважајуть за своје најголовніщче діло. Мирниj упав до Перемудрив, Нечуј до глупоjі казки в Ватрі, Русов напечатав цілу вјазку бездарних дуростів в Степу!! Не вже Ви думајете, шчо така мазанина не може видержати конкуренціjі з сусідами, де тепер јак навмисне појавльајуть сьа беллетристи ј з украjінців, јак Короленко? Дльа цього всього шче раз кажу: подумајте ј Ви шче раз обjективно, куди може привести діло та безпрінціпність і апатіjа, котру Ви звете „новоју доріжкоју“ і котра при всіх Ваших софізмах так і зостајеть сьа в очах всіх (та певно в глибині ј у Ваших) просто безпрінціпностьу ј апатіjеју.

N. 66. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 16 Февр. 1887.

Шановниј Добродіју!

Спасибі Вам і жінці Вашіј за клопоти ј листи. Клопоту мабуть не позбудемось і на далі, бо ми з Кијанами ніјак не випутајемось на точну дорогу. Іноді подумајеш, шчо ми походимо од тих „пошехонців“, шчо серед трьох сосен заблукали.

1) З Ков. стоjіть діло так, шчо jа получив од нього 250 р. шче в Февр. того року (з Галичини од приjізжого), а потім діставав книги через Вас, а також через приjізжого хорого (шчо тепер в Корсіці), а ніjакоjі баришні чи дівиці з книгами j 125 рб. не бачив, — ergo боjусь, шчоб і книги j гроші не пропали, jак було вже кілька раз з киjівськими j петерб. посилками через незвісних льудеj. Треба б це діло виjаснити по гарьачим слідам, не тільки дльа того, шчо тепер такі часи, шчоб 125 рб. та пачка книг, котра шчось коштуjе, нічого не були варті, а j дльа того, шчоб не допускати вкоріньатись „ерундѣ“, „пошехонству“. Не знаjу, jак у Вас там стоjіть справа коммунікаціj з Киjівом (jа все трепешчу, шчо от-от „накриjуть“), а коли можна безопасно, то звістіть К—ого j попросіть одповісти, jаких ждати плодів од слідства?

2) З громадоjу теж виходить темнота тим паче, шчо j Ви не з одно пишете з жінкоjу Вашоjу. Ви пишете: „З громадоjу рахунок Ваш ось jакиj: торік літом вони передали Вам через Б. 200 р. (решту?) за 1886 р., а тепер тих 300, шчо переслав jа і других 300, шчо переслала жінка, се Вам громадські гроші за першиj піврік 1887. Чи получили від Б—у?“

Жінка ж Ваша пише: „Будьте такъ добры получить отъ меня 300 р. отъ громады за (тут стоjіть jакась дробь чи $^1/_2$ чи $^1/_4$ чи инше, котру важко розібрати) г. 1887 и 225 р. отъ К—я (за работы). Въ деньгахъ, присылаемыхъ имъ, т. е. К—емъ, находятся 300 р. отъ одесситовъ, назначенныхъ Вамъ на жизнь“. Будьте ласкаві перевірте два рахунки окремо: громадськиj і К—ого і опреділіть, jаку дольу посилки за 1887 р. jа получив, — шчоб jа примірно знав, чого мені ждати за 1887 р. За прошлиj же 1886 р. jа од громади получив так: зімоjу 400 р., од Б. 200, од

сестри за Јуль і Август 200 р. (в Августі) і од сестри в Нојабрі 400 р. (певно громадські), разом 1200 р. Од К. получив зімоју 250 р., тепер 225, значить за 1886 р. за ним 125 р. Теперішньа получка 300+300 мусить бути вијаснена.

3) Все таки інтересно було б знати точно: 100 р. дльа Кузьми, — кому назначајуть сьа: јому особисто чи на тіпографіју (котроји вдержаньньа коштује — квартира, податки, страховка, без топлива, сьвітла і т. п. 300 фр.), чи на Кобзарьа?

4) В плутанині з Леб. „Кијане" ні при чому — окрім персонально Авт., котриј один і міг би јеји росплутати. З Леб. у мене два періоди відносин, про котрі ја Вам роскажу, јак беллетристу. Коли почалась К. Ст. (1882 р.), то мені ніхто про неји ј слова не сказав, так шчо ја јеји пренумерував через Петербург. Під осень там јавила сьа статьтьа, котра чіпала одну мојy роботу в В. Евр. Ја написав замітку і послав Л—ву, підписавшись псевдонімом М. Т—овъ (Толмачов), під котрим писав статьті в В. Е. Л—ев надрукував мені јеји з великими компліментами і написав лист (a Monsieur Tolmatchow), в котрім прохав писати, але звиньавсь, шчо не посила грошеј, бо не маје, і обішчав, јак розживеть сьа, прислати; питав, чи ја мају К. Ст. ј предлагав висилати. Ја подьаковав за себе, а прохав: коли вже хоче, то шчоб висилав Галичанам на імја П—ка. Про гроші казав, шчо јіх не ставльу јак conditio sine qua non і буду висилати невеличкі статьті ј матерјали без грошеј, поки Л. розживеть сьа, а шчо ја б хотів почати правильну серіју статеј про „бродьачі" теми в нашіј нар. словесности (в пісньах — баллади — і в прозі), то таку роботу можу взьати тільки при платі, хоч би 30 р. за лист, або ј меншіј та сталіј (тепер про баллади не можна писати не мајучи виданьньа Child,

а воно коштује 400 фр. На це мені Л. не одповів, а ја посилав јому кілька раз статьті ј матерјали, котрі він печатав безплатно з такими комплиментами, јак напр. „извѣстный ьзслѣдователь нашей старины“, котрі мусіли звернути увагу на автора. Нарешті ја послав јому переклад Коскена з примітками і вступом, котрі (віриte мені) взьали в мене більш 3 місьаців скоків по варјантам (не рахујучи того, шчо треба ж було дознатись і де скакати). В переднім слові мені пријшлось виставити всьу „тщету“ мудрованіј наших збирачів і видавців казок і шчоб позолотити пільульу та признати дијсно користну працьу, ја присьвјатив роботу своју „И. Я. Рудченку и А. И. Лоначевскому“, јак першим сталим збірачам казок. Рукопись пішла Л—ву і прийшла до нього через цензора „иностранной корреспонденціи“ јак бандерольна посилка, — позајак тоді цензор тој був один з цензором печаті, — то ј підписав на рукописі зразу: „печатать позволяется“. Розумним льудьам було б і печатать, а потім навіть коли б і вијшло, шчо автор статьті Антихрист, то одповідати: а по чім ја міг знати, коли він обличчьа мав зовсім христіјанське (чим М. Толмачов не христіјанин і по чім справди Леб. мусив знати, шчо то Антихрист?) і пазурів у статьті зовсім не видно? Так ні, почали мудровати. А тут саме пани подали на Рудченка донос Дрентельну, шчо він (котриј був тогді по крест. справам при канцельаріјі генер. губ.) соціјаліст, бо колись присвьатив Др—ву Чум. Пісні. (Опісльа був у мене одесскиј професор Мечников, біолог, котриј маје землью коло гр. Бобринского, в тих містах де аграрні рухи були, і розсказував мені, шчо пани казали в Бобринського, шчо в Кијіві генер. губернатором Драгоманов, бо Дрентельна водить Меркулов, правитель канцільаріјі, М—ва Рудченко, а Р—ка Драгоманов). Рудченка роспитував Дрен-

тельн і тој одповів правдиво, шчо ја вдьачниј Др—ву, бо він мене руководив при початку мојеји літературноји каріери, але ніјакоји політики з ним не веду, не писав јому ні строчки з часу, јак він виїхав.

Дрентельн, чоловік зовсім не дурниј і навіть дльа росс. начальника порьадочниј, тим вдовольнив сьа. Тільки ж украјнофіли редакціји К. Ст. почали мудровати, коли б посвьата Р—ку од јакогось Т—ва не пошкодила јому. Коли ја взнав про це, то переказав, шчоб печатали без посвьати, тим паче, шчо в Россіји јесть старе цензурне правило (котрого ніхто не держить сьа), шчо посвьата пишеть сьа за згодою особи Мецената і Цезарьа (це дльа Меценатів і Цезарів і видумали). Так кажуть: „не можна, бо цензор вже бачив і підписав“. Поки так мудрили, поліціја накрила Мальованого з заміткоју в книжці про коміссіју од Вовка до Ант—ча з поводу статеј Кондратовича в К. Ст., в коммісіји, котру ја сам не радив В—ку і Мальованому брати, шчоб не мішати політики ј археологіји. Виїавилось, шчо Кондратович — Волков. Тоді саме редакціја К. Ст. пішла питати начальство: јак јіји бути з статьеју Толмачова? Звісно, начальство кијівське одправило діло аж у Петербург „на самую висшую инстанцію“, јак писав Толмачову Леб—в, вертајучи накінець на јого просьбу манускріпт, — „но результатъ вышелъ одинъ“. Мало того, з цеји мудроји консультаціји виїшла нахлобучка ј. В. Евр—пы (котриј помістив послідьньу статьтьу М. Т. аж в 1877 р.) і наказ редакціјам не містити праць емігрантам. Аж в 1885 р. получају з Львова лист А—ча; пише: „Л. радо буде печатати ј платити, тільки посилајте од Галичанина; ја вже говорив з Бел. і він береть сьа“. Ја роблью по раді А—ча, Л. печата ј не платить. Ја посилају другу статьтьу (через Вас) і питају ј про гроші, појасньајучи,

шчо мені јіх треба на книги, котрих власне ја мусив накупити франків на 300—400. Получају 50 р. за першу статьтьу, але за другу нічого і одтисків не получају і ні слова одповіді. Пишу при третіј статьті через Окун. (бо тим часом Белеју одбірајуть дебіт, та ј Ви попадаєтесь під надзор). Получају одтиски, але ні грошеј, ні слова. Третьа статьтьа ось 5 місьаців не јавльајеть сьа. А—ч же з часу, јак утік од холери в Італіјі наказав мені писати в Неаполь, 4 тижні просидів у Римі не звістивши мене, в Неаполь не појіхав, а втік просто у Львів і туди не схотів витребовати мого листу, де було писано јому ј про роботу в К. Ст. Шче добре, шчо за таку храбрость[1]) А—ч не поплативсь власне поліціјеју, бо саме зараз післья листу јого з Риму, шчо мовльав: післья завтра јіду в Неаполь, ја получив од П—ка: ја арештованиј, скажіть А—чу, шчоб до мене не писав і спалив листи з Россіјі, котрі мусили пријти до нього на моје імја; ні слова мені не написав, ні переказав про К. Ст., ј певно не подумав навідатись, шчо власне робить „Протопопа“ (Леб.) з јого протеже! Тепер до Леб. ніхто з Кијан, резонно, не може обертатись окрім А—ча, А—ч же очевидно не хоче. Писати ж мені, або Б—ју, або Вам до А—ча нема резону, бо Л. на моји листи не одповіда. Зостајеть сьа писати до посередника, шчо теж даремно, бо посередник А—ч навірно втече од воображајемоји холери.

[1]) Ніјакоји холери тоді не було ні в Римі, ні в Неаполі, а була маньусінька десь коло Генуји та коло Болоніји, через котру власне тікав А—ч. Торік в осени ја возив старого друга, зовсім хорого, мајучого 60 років, по Італіји; холера була під Неаполем, та ми рішили, шчо така холера, в котру 4 чоловіка заболіло в місці, јесть завше, а надто в Россіји, — пројіхали всьу Італију, були в Неаполі і в Torre Annunziata (де були ті 4 чоловіка) і холери не бачили.

Чорт з ними! Хиба написати А—чу дльа псіхологічноjі проби, шчоб виjаснити стан, — та шчоб не виjшло jакоjі иншоjі путаниці, коли хто надумаjеть сьа направльати те, чого не хоче А—ч. Скінчу цьу коммунікаціjу дльа беллетриста заміткоjу j дльа публіциста: це Вам specimen sapientiae А—ча в загалі. Одна з основ jого характера просто jакась пантофобіjа, а позаjак він розумниj, то він на всьакиj свіj, іноді jавно глупиj страх може придумати софізм, а позаjак він справді чоловік цінниj, то всьаку jого наjпостиднішчу крутньу громада прошча, бо дума, шчоб вберегти tam carum caput. Можете собі виобразити, скільки цеj чоловік мусив пошкодити моральному боку украjінства за всьу своjу карjеру. Jак звести рахунок, то може виjти, шчо навіть всьа наукова користь, котру він приніс, не винагородить цеjі шкоди. Додаjте до того, шчо jого маньера держатись служить приміром дльа других, котрі не маjуть jого вартости, і котрі зараз, jак зробльать jаку пакость, то біжать до нього жалітись, jак jім хто замітить. Jа отверто колись звав А—ча „камень прибѣжище заяцемъ“.

На лихо j наукова вартість А—ча в остатні часи стала понижатись, бо він зоставсь при старіj „прагматичніj“ історіjі та при філософіjі національних духів (в украjінцьа дух демократичниj, в льаха — панськиj, в кацапа — царськиj). Через хиби своjі j через наукову старомодність А—ч почав звертати на себе скептіцізм молодіжі, — од того між инчим і розстроjство jеjі, про котре Ви пишете. Серед старших же во первих не маjе нікого стілько освіченого jак А—ч, а окрім того на основі jого „заjацізма“ можна стало викручувати j узори „політики“ Кон—ого. А позаjак це вже дуже глупі узори, то вони шче більше сердьать молодіж. А коли j цьа, звичайно молодіж, та шче j наша більше лаjеть сьа, ніж ро-

бить шчо небудь (шчо јіј і резонно дорікајуть старші), то можете собі представить, јака з того виходить безплодна і сумна колотнеча! Лихо тим більше, шчо јак ја недавно допевнивсь в розмовах з Корсиканцем, теперішні студенти в Кијіві, здајеть сьа, шче менше вмијуть поповньать собі недостаток руководства, ніж перше. А—чем вони недовольні, знаходьать јого дуже вузьким, а в других профессорів не вчать сьа, бо ті „чиновники“; це ј правда, алеж дехто з них все таки науку своју зна, по кр. мірі матерјали, котрими вже б сами студенти могли розширити своји погльади; книжок европејських не читајуть, і виходить, шчо власне недовольні шче менше знајуть, ніж довольні, бо з тих дехто хоч акти А—чеві читајуть (хоч бачу по додатку до „Батькôвщины“, не дуже). Одно слово біда. Од того ја ј казав Вам не раз, шчо треба покладати надіју на Галичину з Віднем, шчо звідси вијдуть Европејці-Украјінці.

Вертајучись до Конишчини і переполоху, ја не зовсім розумију, чим він власне полоха: політикоју в Россіји, чи відносинами до Зорі — Галичини? Коли остатнім, то це б було власне проти Кон—ого. Ј ја таки певнісінькиј, шчо першиј кнут дістанеть сьа Кијанам за галицьких народовців, за Духинщчину, котру тепер верзе „Дѣло“ і „Просвѣта“, та за јавні поклики Австріји до Wacht am Bosphorus, а то навіть і на Дніпро. Така Wendung була би „смѣшна, когда бы не было такъ грустно“.

А шчо, скажіть будьте ласкаві, јак Ваша публика дума про цьу Духинщчину, котру кинулись розводити Огон., Парт. і т. и.? Не вже вона не заміча перш усього круглого невіжества цеји Духинщчини?

27 Марцьа. Аж ось коли дописују лист! Перервала мене було робота, а потім задумавсь

над тим, чи писати лист до А—ча ј К. Ст., та далі чи посилати ј Вам цеј лист, в котрому про них говорить сьа. Окрім того думав, шчо моја жінка вспіје переписати копіју з листу до громадьан в одповідь на јіх (діјсно постидне по своіј безпрінціпности ј безпамјатности) посланіје. Та всьакі домові справи та хороби не дали жінці ј сісти за копіју, а про А—ча ј К. Ст. надумавсь: чорт з ними! Цеј же лист посилају Вам „по інерціји“, шчоб не починати другого. Хај Вам буде „матерјалом“ јак беллетристові, „документом“ дурости льудськоји, хоч і мојеји. Тим часом получив звістку про „дѣвицу“, шчо мусіла одвезти мені книги і гроші (130 р.). Така „дѣвица“ јесть справді тепер в Італіји, — јіј справді К. дав книги ј гроші, та тільки коли вона одклала на місьаць виїзд, то К. узьав у неји книги ј гроші кажучи, шчо знајдеть сьа друга окказіја, скорішче! Такоји окказіји певно не оказалось. Коли будете шчо переказувать К—му, то скажіть, шчо через страшенну неаккуратність в досилці книг (з котрих дејакі і часто зовсім звичајні, чомусь не можуть дијти до мене цілиј рік) ја не бачу можливости скінчить своју роботу до 1888 р. З поводу листу до громадьан ја спитају Вас: чи можна сподіватись, шчоб у Вас під боком хто небудь зробив з нього копіју дльа мене? Ја тоді зараз пришльу јого Вам.

Прочитав Вашу статьју в II. т. Przegl. Społ. і дозвольу собі замітити: 1) шчо Гаршин, Јасинськиј, Веселовскиј — зовсім не Українці а 2) шчо osobiste urazy і т. д. зовсім не виходьать z prześladowania, а з нутровоји слабости самих Русинів, моральноји і розумовоји. Давно б вже пора нам звернути більше уваги на наші власні хиби, ніж на побічні „преслідованньа“; јак самі

порозумнішајем, то ј преслідованьнье легше звалимо.

Кланьајусь Вашіј жінці

Ваш *М. Др.*

N. 67. Лист в редакцију „Przeglądu Społecznego“.

Шановна Редакціја. Дозвольте мені просити Вас умістити цеј міј листок в цілі поправити маленьку неточність, котра вкралась в інтересну статьтьу д. Rusina в Вашому почтивому виданньу (t. III, Czytelnie Ruskie, стор. 362).

В зараз показанному місці д. Rusin говорить про виданьньа в 1875—76 рр. в Відні перших українських „соціалістичних“ брошьур (Парова Машина, Про бідність, Правда, Правдиве слово хлібороба до својіх землькаків) і приписује мені участь в тому виданьньу. На самім ділі ја не мав ніјакоји участи в ціј справі, јак по причинам особистим (тільки остатньа брошьура вијшла при мојіј присутности в Відні), так і по прінціпіальним.

Названі брошьури написані були в духу (јак думају) не стільки новішчого европејського соціјалізму, скільки т. зв. „українофільськоји хлопоманіјі“ 60-их років і великоруського „народничества“ 70-их років, т. ј. напрьамків, по мојім думкам досить односторонніх і повних патріотичних іллюзіј про крајевиј „простиј“ народ. Ја вважав користним дльа Австріјськоји Русі позичку українсько-россіјського хлопоманськo-народницького руху тільки з боку јого гарьачоји льубови до „простого“ народу, а не з боку јого ідеј, замість котрих ја вважав більш одповідним дльа нашоји Україні, а надто дльа констітуціјноји Австріјськоји Русі — ідеји всесторонньoго европејського

радікально-поступового руху: культурного, політичного, соціјального ј економічного. Коли ја вважав потрібним нальагти на рух соціјально-економічниј, то не инакше, јак в звјазку з рухом культурним і на грунті політичних вольностів і одповідних јім інституціј. Такиј свіј погльад на справу соціјалізму в нашіј крајіні ја виложив в „Переднім слові до Громади“ ј у IV томі „Громади“ в статьті „Шевченко, украјнофіли ј соціјалізм“, — і одповідно јім видав уже в Женеві ј попульарні брошьури „Про багатство та бідність“ 2-е виданьньа, Про хліборобство (в редакціјі котрих ја приньав значну дольу) і своју „Јак наша земльа стала не наша“, „Маріја“ Шевченка з мојіми додатками.

На кінці, думају, буде не без інтересу дльа історіјі початків „соціјалістичного“ руху на Украјінськіј Русі трохи подрібнішча звістка про згадану брошьуру „Правдиве слово хлібороба“, котра подала привід до першого руського „соціјалістичного“ процессу в Австріјі. Брошьура та написана була членом одного з „украјнофільських“ кружків 60-их років, потім видного участника одного з великих „соціјалістичних“ (народницьких) процессів у Россіјі в 70-ті роки. Најгострішчі уступи јејі були не шчо инше, јак фрази з бібліјних псальмів, переложених і наслідованих Шевченком! Познајомившись з тіјеју брошьуроју допіро в останніј корректурі, ја радив видавцеві јејі викинути з нејі власне ці уступи, котрі вважав з многих погльадів неслушними. Потім цьа бібліјно-Шевченківська брошьура подала привід галицьким реакціонерам і оппортуністам усьакого сорту і в першіј лініјі власне клерікалам і Шевченкофілам виступати специјально проти мене і діјсно поручених мені мојіми „політичними приjательами“ (јак каже д. Rusin) виданьнь і кликати проти них австріјську прокураторіју, — тоді

јак ја певниј, шчо ні в однїј конституцијнїј державі не знајшлось би суду, котриј би міг заборонити јіх по закону ј післьа правильного процессу.

З пошанoју мају честь зостатись Вашим покірним слугоју

М. Драгоманов.

Женева 1887, Мају 8.[1])

N. 68. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 20 Мају 1887.

Ласкавиј добродіју.

Вже кілька тижнів ја вагајусь, чи посилати Вам мoју Епістолу до бувших пријателів. Одно, шчо внутрішнiј голос каже мені, шчо це все — об стіну горох, а друге — бојусь, коли б Епістола просто не вскочила в лапи поліцији ј не наробила біди. На лихо ја давно вже не мају ні слова од сестри ј не мају зовсім нијакого сігналу з України, по котрому міг би хоч гадати про стан воздухів там. Шчо дньа льагају з думкoју, шчо завтра вранці получу лист од сестри, і тоді рішу, шчо робити з Епістолoју, ј шчо дньа обманьујусь. Тепер посилају Вам своје чудовишче. Робіть з ним, шчо знајете, аби тілько воно полі-

---

[1]) Отся статя була поміщена в укр. тексті, та латинськими буквами в третім томі „Przeglądu społecznego" на стор. 447—448. Статя Rusina була написана М. Павликом. Передрук брошури Волховського „Правдиве слово хлібороба" з одинокого захованого примірника подају в додатку; брошура була сконфіскована у Віднї, до Галичини зовсім не дійшла і впливу, якого догадуєть ся Драгоманов, не мала. Народовцї (В. Барвінський) виступили остро проти инших, далеко невиннїйших брошур. *І. Ф.*

ції не дісталось. Коли ж можете јак небудь скорше переказати Ков., то б. л. перекажіть јому: 1) шчо ніјаких грошеј (135 р.) ні книг через б а р и н ь у ја не получав, 2) шчо без книг не берусь написати своју роботу не то до кінцьа 1887 р., а ј ніколи, 3) шчо ја впјать сиджу без грошеј (К. Ст. і за нову статьтьу не прислала, ј певне не пришле ј за третьу, шчо оце ја одправив; з Петербурга ні чутки!).

Прочитав ја в „Дѣлѣ“ про Наук. бібліотеку ј здивувавсь, чому ја не получив звістки од редакції, шчо туди моју роботу беруть. Писав мені тільки косвенно Ков. і потім П—к, а хто редакціја, ја ј доси не знају. В усьакім разі ја просив би дати мені перегльанути переклад Козаків перед тим, јак јого печатати. Не знају, чи можу ја сказати своју раду редакції, а коли можу, то спитају: чи не пождав би Гельвальд трохи хоч до дальших рочників Наук. бібліотеки, а уперед би хај пішло шчо небудь близче до наших часів і нашого крају. Ми не такі багаті, јак Німці, шчоб і про викопальні періоди книги печатати. Нам треба перш усього видати книги, котрі б зразу показували шльахи наші по політ., соц. і культурним справам, а Гельв. до таких книг не належить.

Дістав ја „Ватру“ ј повісив ніс! Окрім Вашоји повісти (простіть — не досить оброблености) та самого В. Лукича Угорськоји Русі, та хиба деjаких фактичних заміток в біографіјах Ол. Кон. — все инше моглоб і не псувати паперу. А дурнішчого од Казки Нечуја ја давно вже ј не бачив. В Угорськіј Руси філософіја зводить сьа впјать таки на лакејство перед католицизмом і Мадьарами, хоч вони ј ненавидьать Славјан! Скажіть мені б. л., хто власне Вас. Лукич: чи молодиј, де вчивсь, чи був на Угоршчині?

Про Коц. дуже жалко мені було прочитати в Вас, шчо до того вже в Вас дійшло. Јому треба богато вибачити, бо він перш усього хориј, а до того дуже вже він мало світа бачив, дуже Львовјанин. Але все таки він більш других „Львовјан“ стремить сьа хоч вчитись, збирати факти, а не тільки глаголати по наітіју св. Духа. Треба берегти јого та помагати доходити до ліпшого розуму, а не дразнити та одпихати.

Сьогодні дуже ніколи і через те замовкају. Кланьајусь Вашіј жінці.

Ваш М. Др.

Мені треба поповнити коллекціју Ваших писаніј, — а дльа того б. л. напишіть мені јіх каталог з показом, шчо переложено на польське ј инше. Тільки б. л. скоро.

Не знају, скільки в Вас јесть тепер дорог до ред. Зорі, а то прохав би передати, шчо ја не дістав за цеј рік Н—ра 2-го, а також од 6-го. Прийдеть сьа, коли не дістану, подавати челобитіје до Олени Пчілки.

N. 69. До І. Ф. 20 Јуньа 1887. Ch. Dancet 14.

Простіть, шчо кілько часу не одповідав. То було росписавсь над однијеју роботоју (мишам на сніданьнье), а там лив воду в бездонну бочку (філософствовав з одним земльаком про укр. справи ј писав по јого просьбі уваги про бібліотеку дльа молодіжі укр. і т. и.), а нарешті захорувала жінка і ја серед цих праць повернувсь в ньаньку ј garde malade, а до того ј сам хорују місьаців уже зо 2. І тепер не зовсім зберу голову, та стидно вже далі мовчати на Ваш лист.

Скажу мојі уваги шчо до Н. Бібл., а там схочете, послухајете, не схочете, — ні. Ја все таки думају, шчо Гельвальд може пождати навіть коли б јого було всього ј 1 лист. Також може пождати ј анімізм Шульце, тим паче, шчо в Тільє буде голова про анімізм. Через те скорше піде книжка про Галичину, в котрій і Ваша ј Павликова працьа ј матерјал будуть цілком нові, будуть бити по головам. (А все ж таки Вашојі бібліотеки ціль — таке битьтьа, а не енціклопедіја наук; та піде својім чередом, јак голови прокинуть сьа). Скорше піде ј біблійна крітіка. За Велльгаузена ја подав голос шче позаторік, а окрім того держусь і давньојі думки дати хоч маленькі статејки М. Верна. Вони мајуть вартість, бо писав јіх хоч попульарно, та все таки специаліст. Дльа масси публіки поки шчо ј того доволі, а хто зацікавить сьа, то візьме ј сам Prolegomena Велльгаузена або Рејса, чи Кьунена (Ви пишете про переклад Бліка, та ја јого не бачив.) Подати повні переклади таких діл ваша бібліотека не зможе, а зробити з них резьуме наврьад хто у Вас ліпше зможе, ніж Верн. В усьакім разі зверніть увагу на Kuenen, Introduction historique et critique aux Livres de l' ancient Testament (јесть і німецькиј переклад), а також на M. Vernes, Une nouvelle hypothese sur la composition et l' origine du Deuteronome. P. 1887. А по части критики составу Нового Закону мајте під рукоју Holzmann, Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament. А по історіјі того часу: Lechler, Das Apostolische und Nachapost. Zeitalter (3 вид.), наврьад чи не буде Вам більш в пригоді, ніж Hausrath, хоч і тој добре.[1]).

---

[1]) Чи јесть у Львові Volkmar, Jesus Nazarenus (Zürich 1882) i Keim, Aus dem Urchristenthum (ibid. 1878)?

Зверніть увагу на прецікаву роботку Vischer, Die Offenbarung Johannes (Leipzig 1887, 1875). Автор преостроумно доказује, шчо цьа головоломна книжка перш була писана жидом, а потім перероблена христіјанином: звідти ј најбільш головоломна! Ја, звісно, згоджујусь редакторувати все, шчо Ви мені пришлете з Н. Бібліотеки. Сам ја јак черга діјде пожалуј дам Вам частини з іст. літератури. „Дуалізм" міј спинивсь через мого сотрудника жида, бо усьа сіль роботи в паральельах з Талмуду, котрого ја не вкушу. Шевченко спинивсь за стереотіпами. Коскена тепер треба цілком переробити, бо треба розібрати не тілько методу Грімма-М. Міллера і проти неји Бенфеја, а шче ј Ланга (англич.), котрвј добре перечепив по ногам обидві школи, підјіхавши з мітологіјеју, казками ј звичајами диких, та все таки не дав собі ради до кінцьа. Ја, на скільки мојеји сили, справльајусь тепер у цім водовороті ј јак доберусь до чого небудь јасного хоч дльа себе, то може ј дерзну виступити на світ.

Спасибі за Ваші поезіјі. Багато свіжого і справді поетичного, та місцьами ја не вхоплью в Вас стиха, мабуть у Вас таки зовсім инша просодіја. Шчоб јеји зрозуміти, треба послухати јакого доброго чтецьа з Ваших. А мене колись пробував учити Верхратськвј, так ја втік, бо не міг витримати ні јого декламаціјі, ні јого поезіјі.

І за „Зорю" спасибі. Тепер певно приjде сьа прохати ј 11 номера ј т. д. Напишу шче чолобитну до Лесі Украјінки, шчоб справила свіј орган до јеји дьадька аккуратно. Огоновськиј мене звеселив а потім засмутив: бідниј чоловік, очевидно сам не розуміје својіх слів, — а до того шчо ж можуть ученики, коли универс. професор не зна термінів і позвольаје собі писати про речі, котрих він очевидно не читав і не бачив!

Ні Н. бібліот. ні В. Тілье шче не получив. Думају, шчо не вијшли.

Мій собесідник, звісниј і Вам, просить спитати Вас, чи позволите Ви јому лишити частину јого книг у Вас на вакаціјі. Потім хтось забере од Вас. Ја кажу, що про це нічого ј говорити, — так тој все таки хоче, шчоб у Вас поспитатись. Шчо ја ј питајусь. Жінці Вашій кланьајусь.

Ваш М. Драг.

Шче один резон за те, шчоб скорше пускати брошьуру про бібліјну крітіку: в Россіјі про це нічого не вільно писати ј по московському. Через те такі речі будуть там читати јак новину, котру перше понесе туда слово украјінське.

Прочитав ја оце зараз Вашу рецензіју на Ватру. Дуже інтересне те, шчо Ви розказује про мотіви, по котрим Ваші „естетики“ засудили ту чи другу пјесу в refusées. Не знају тільки, чи в Кијіві читајуть „Prawdę“, і чи второпајуть суть діла. Тільки ја з Вами не згожујусь в суду над Ватроју. Мордовцева повість усьа чепуха і по детальам (не вірним) і по тенденціјі (клерікальніј), Мирного Лови страшенно не оброблені, кінцьа навіть зрозуміти не можна. А Казка Нечуја просто сором: нанизано, подвојено, потројено казкових мотівів без усьакого глузду, не то потреби. Вже ліпше б просто взьав казку народньу з Аѳанасіева або Чуба, коли вже не зна folk-lore на стільки, шчоб скомпонував зводниј варјант та стислиј. Та інтересно, чим Вам одплатив рецензент „Зорѣ“ на Ватру. Інтересно також, шчо думајуть собі Ваші „естетики“, коли подајуть такі твори јак Ася або „Преступл. и Наказаніе“. Јак же можна потім буде до „Соколиків“ вернутись? А впрочім даје ж Н. Проломъ Бран-

деса, а послі дасть певно впјать шчо небудь подібне „Цупакам“. Ні, справді, шчо воно собі такі льуде думајуть? Јак у них голова пороблена?

N. 70. Кореспондентка до І. Ф.

Ја був такиј задурениј, коли посилав Вам остатніј лист, шчо позабув за багато важних річеј: 1) В мене нема тих брошьур німецьких, про котрі Ви пишете. Пришліть на час. 2) Ја радиј писати рецензіјі в Kwartalniku. Пришліть ту брошьуру, шчо про нејі треба писати. 3) Ні јубилејного N. Зорі, ні N. 11 а також ні одного післьа 16-го в мене нема. 4) K. Lw. дістају дуже неаккуратно: спершу доходив мајже шчо дньа, хоч з пропусками, потім самі недільні н-ри, а тепер вже не звістно, по јакому систему. Чи так і треба, чи се коверзујуть розсилачі? Шчо з Кијіва? Чи звістка в „Дѣлѣ“ N. 114 пријшла з певного джерела, чи взьата з јакоїі австр. газети? В Парижі готовить сьа нове виданьньа de Gubernatis, Dizzionario biografico, — тільки по французському. Чи Ви дістали запрос давати нові данні про Вас? Коли ні, то пришліть мені јіх по німецькому. Ја думају обернутись до Зорі, Пролому і до См. Стоцького, шчоб прислали звістки про своїіх літераторів. Чи варто? Ваш М. Др.

N. 71. Лист. до М. Павлика.[1]) Ch. Dancet 14. Јуньа 22. 1887.

Тижнів зо два јак дістав Ваш лист, а оце сьогодні ј вирізку з Ruchu[2]) N. 12 (а ја ј 11 не

[1]) Друкую тут отсї два листи Д—ва до М. Павлика, яких орігінали знайшлись у мене, задля звязку їх змісту з попереднїми листами, пропускаючи в них все особисте. *І. Ф.*

[2]) Ruch, польський тижневник видаваний польськими „поступовцями“ Болеславом Червінським (пізнійшим автором

бачив). За вішчо сконфіскували Вашу статьтьу? Хиба за те, шчо говорить про „заборонені письма“? бо в самому тексті нема нічого особливого. В усьакім разі спасибі Вам за пробу; мені самому було цікаво перечитати резьуме з писаніј, розділених на чималому протьагу часу.

Післьа конфіскати не знају, чи буде шчо далі з Вашим планом дальших статеј в Ruchu про нашу евольуцију. Мені самому не хочеть сьа писати про себе (хоч колись безпремінно пријдеть сьа злагодити мемуари), а тепер до того бојусь, шчо написане так і зостанеть сьа мишам на сніданьньа. От нехај трохи увільньусь (остатніми часами почав читати і јак Ви думајете, шчо? Самісінькиј Талмуд! Треба дльа генезіса укр. легенд!), то напишу Ruchowi рецензіјку на Огоновського Іст. Лит. про јејі наукову вартість і там трохи зачипльу ј јого погльади про „націоналізм і радікалізм“, — та тілько богато говорити не буду. Ліпше просто јти своједу дорогоју, видавати своjі роботи, а тих мерців залишити јіх долі. Од того мене тепер најбільше інтересује, коли б скорше вијшли Віча. Тоді ј ја, побачивши синицьу в руках, сьаду ј за Швејцаріју ј Брацтва. Коли б скорше ј так, шчоб через близьку оккаіју переслати ј на Украјіну, де впрочім вже ј тепер настајуть вакаціјі.

До Коц. прикладају листочок, в котрім прошу јого дати Вам лист міј. А Ви з ним будьте мньакші зо взгльаду на јого хоробу. Може јак дјісне зложить сьа в Вас прогрессивниј гурток, то він до нього ј пристане, — а ні, то все таки з нього буде шчось ліпше, ніж з Цеглинського.

пісні „Czerwony sztandar“) і Болеславом Спаустою виходив у Львові півтора року. В ньому друкували ся статї II—ка Kronika ruskiego ruchu в ч. 10—12. *І. Ф.*

(К слову: І чи був цеј Цегл. в Січі, в Відні, чи не був? Ја шчось таке памјатају подібне до нього.)

Прикладају ј листа до Франка. Роблью це ради економіјі, та окрім того там нема нічого не то секретного, а навіть індівідуального, то дају Вам право навіть прочитати јого. Шче посилају ј лист до Вас Гулабчева[1]), котрого коверту ја порвав.

Вашіј роботі про 50 р. прогрессу гал. літератури ја на лихо не можу помочи, бо нема в мене ані однісінького одтиску мојіх статеј з В. Евр. 1873 р. Колись ја давав јіх Бучинському, чи не можна там здобути? Давав ја јіх і Др. Лихв. і Просвіті, та в цих певно нема.

А Коцовському ја б сказав, коли б можна було без церемоніјі, шчо псевдонімів Дрозд і Красьученко ја не тільки тим не буду відкривати, шчо ја „чужих хусток з карманів не краду“, а ј тим, шчо в мојіј книзі ја буду говорити тільки про самі талантливі ј характерні твори (це не буде певно бібліографічна історіја), а ні зерна таланту ја ні в Дрозда, ні в Красьученка не бачу. В першому бачу тільки брак правдивого реалізму на стільки, шчо ја bona fide думав, шчо „Въ гостьах добре“ писав Галичанин, бо ніјак не ждав, шчоб такиј „Разговор в царстві мертвих“ міг хто небудь написати в Россіјі. „Горовенко“ трохи реальнішчиј, та тут друга біда: описував гімназіјі, студентів 60-х років, учительство, нігілізм і т. д. очевидно чоловік, котриј не знав нічого того близько; невірностів, анахронізмів і т. и. јак „свинья в репјахах“; до того автор зробив свого героја дурнем, хоч ви-

---

[1]) Спіро Гулабчев, Болгарин, тоді був студ. київського унівеуситету, приїздив літом 1887 р. до Галичини і написав лист до М. Др—ова. *І. Ф.*

димо цього не хотів. В кінці најшкодливша книжка: донос на себе (то б то на украјнофілів) публиці, шчо, мовльав, дурні; начальству, шчо хоч з неволі, то дінамітчики (коли таких між украјнофілами в загалі, а тіјеji раси, котру Красьученко виводить, не було ніколи). Коли ж повернутись од творів до автора, то ја не знају противнішчого з морального боку дива, јак чоловік, котрий пишчить в „Зоряхъ“ нігілістичні біди, а в В. Евр. воспіва Пелеша ј у Галичині підпіра Андріјашевшчину тамошньу, хоч би ј проти Вас з Фр—ом.

Не знају, чи варто таке говорити Коцовському, навіть мньакше, ніж ја написав. Ви з ним бачитесь, то розсудіть. Звісно, добре б було, јак би Ви јому розтовкли, шчо треба ж мати собі јакиј небудь культурно-політичниј minimum ідеј в голові, а не кидатись јак Марко по пеклі од Пипіна до Пелеша, аби вискавчать јаку небудь прихильність до укр. націоналізма, та розтовкли јому, јаку шкоду він приніс підпирајучи народовських обскурантів проти једино свіжого елементу в Галичині. Та наврьад! Хоч би Ви до чого небудь і дотовкли цьу тупу голову, то вона завтра все забуде і впјать почне своjі викрутаси. Prz. Społeczny з своjім листом ја не получив. Та здајеть сьа не получив і 10 N. Ruchu, бо чогось не знахожу јого (бачив у читальні польськіј), а 11—12 і не бачив. Ваш М. Др.

Чи не можна Вам мені позичити у Дѣд. „Поэтическія воззрѣнія Славянъ на природу“ Аѳанасьева усі три томи?

N. 72. Лист до М. Павлика. Chemin Dancet 14. 5. Авг. 1887.

Оце пережив цілиј мајже місьаць перескоків через Женеву всьаких соотечественників, розмов,

спорів, конфіденцій, конспірацій, сьурпрізів, в роді того, шчо один тут волосьсьа на собі рвав, думаjучи, шчо jого кузину по дорозі звідси арештовано або j убито локомотивом, бо од неjі чотирі тиждні не було звісток; бідолаха ганьав мене по місцьу j Леману посилати депеші, писати до других, шчоб довідались про панночку; jа казав, шчо вона льубісінько сидить в Полтавшчині та jість вареники, — а все робив те, шчо од мене требовано; нарешті зопсували ми до біса крови, нервів, електричества, грошеj, — а виjшло на моjе: баришньа jіла вареники, а не писала тому, „что нечего было писать“. Були, правда, розмови j інтересні, в усьакім разі поучительні. Вивод: льуде не так то вже подуріли на Украjіні, jак можно було думати хоч би j по дурним листам патентованих украjнофілів, моjіх колишніх приjателів, — та на тепер не можна шче ждати там нічого енергічного, шче менше рішучого. Нічого робити, треба з цим примиритись і зачекати, поки нові зростки підростуть. А нові зростки все таки jесть. Правда, можна опасуватись, шчо вони вnjать пристануть не до нашого прапору, коли наш (??) будуть держати киjівські Огоновські j Вахньанини, та j з цього боку зjавльаjеть сьа шчось нове. Недавно тут проjавилась програма „нових“ терористів-народовольців. Та вони звуть себе федералістами, зрікаjуть сьа „захвата власти“ j т. и. і тепер делегат jіх приjшов до мене, засів читати В. Слово, В. Спілку, висліджувати конституціjі Швеjцарську j С. Американську і т. и. По всьому видно, шчо аж тілько тепер наступаjе публіка дльа наших ідеj, бо ранішче ні украjнофіли, ні всероссіjці до них були не приготовлені, кождому було в них шчось проти шерсти, а всім вони були за надто „западні“, европеjські. Спеціально ж кажу про приjательськиj кружок, то коло нього побуд до критики, до звороту до евро-

пејцьа дали між инчим і консервативні (власне нігілістичні, од nihil) листи патентованих до мене, так само јак у Вас уразила свіжішчих льудеј консервативна декларација Цеглинського. Консервативниј нігілізм починa збуджати проти себе реакцију, серед котроји ј самі конс.-нігілісти почувајуть себе не дуже добре, тим паче, шчо всі вони добре розумијуть і самі, шчо теорији своjему нігілізму вони всеж не можуть виробити.

Думајучи таке, ја дуже охолодів до долі мого листу, котриј Ви так клопочетесь переслати на Украјіну. З особистими справами, котрих він торкајеть сьа, можна ј пождати, тим паче, шчо літо вже скінчилось, і вијаснилось де шчо, котре трохи инакше направльаје наші сімејні справи. (Про це дальше). А прінціпіальні речі в тому листу ја писав більш дльа себе, шчоб ставши на папері не давили мозку, ніж дльа пријателів. Јак би можно було пустити лист в більшу публику, то він би може ј привернув кого до нашоји программи. Та пустити јого пријателі не схотьать, навіть коли б це ј можно було. А јіх самих переконувати не варто, бо діло тут не так в прінціпах, јак в інстинктах: чоловіка перельаканого, ј нерухливого јак Ви переконајете теоріјами дијства? До того кијівська компанија ј завше була не дуже міцна з боку теорији: про членів јеји можна було завше сказати, шчо вони льуде доброго серцьа ј чесні (не ташкентці, јак усі обрусителі в Кијіві). А власне розумниј і скілько небудь образованиј чоловік у них був і јесть тілько один В. Б. А. Так то чоловік до болісті полохливиј, по прінціпу брехливиј (не встіjниј), а до того в остатні роки зовсім одставшиј од Европи навіть науково (він все стојіть на теорији „національних духів" і „фактів" і новішчі методи соціологічно-порівньані зве „плаваніемъ по безбрежному морю"). Він зо мноју і споритись теоретично не стане; навіть коли приперти јого до

стіни, то скаже, шчо в усім згоджује сьа ј пообішча все (јак це робив у листах зі Львова), та тільки вее таки зверне на своје: шчоб нічого самому не робити, окрім minimum навіть обовјазкового офіціально, і другим не давати робити більше. А так јак він все таки своју дольу робить (про других і то сказати не можна), та до того сидить там на місці ј товче шчоденно в голови, то проти нього случајними листами з заграниці нічого ј не поробиш. Одна надіја тут на те, шчо загальниј прогресс покаже свіжішчим льудьам навкруги, јак авторітет цеј тікајучи од безбережного морьа, вліз у болото моральне, політичне ј навіть наукове. Початок такого одуманьньа вже јесть.

Не богато вдіјали б і Ви својіми словами на Украјіні, хоч звісно, појіздка Ваша була б дуже добрим ділом через то, шчо Ви побачили б крај і льудеј, але навіть дльа специально галицьких Ваших планів. Ви б були адвокатом справи Украјінцьам невідомоји, а дльа консерваторів шче ј пристрасним адвокатом. Перш усього Вам з приіателььами треба самим шчось зробити, заосновати в Галичині, та потім вже ј притьагати до того Украјінців. От через шчо мене аж за серце здавило, коли ја прочитав у Вас, шчо навіть виданьньа про віче одкладено та шче ј ad calendas graecas. Одно те, шчо ја вже написав декому в Россију, шчо ось мовльав таки починајеть сьа в Галичині систематична акціја свіжоји компанијки, та ј збрехав, — а друге, шчо коли літні вакаціји пропали дльа пропаганди брошьури, то пропав цілиј рік. А так небагато треба було, шчоб видати хоч Віча! Ја думају, шчо ј Батькôвшчина скорше не втекла б од Вас, јак би були вже на світі брошьури Вашоји компанијки. А впрочім Ви ж самі, памјатају, одреклись од Б—и, коли Вас виеліміновало „Дѣло“, так шчо винуватити Р. ј. Н. за те, шчо не оддали власне

Вам „Б—ни“, нема резону. Друге діло, шчо вони оддали јеји Л—ому післьа всіх јого скоків і подлостів. Ја не знају, чи виходить далі Додаток до „Б.“? Коли так, то Ви мусите остерегти Добр. і Комп., шчоб не влопались так з Л., јак Куліш зоставивши јому на руки своји папери. Ја з свого боку перекажу на Украјіну, — але не знају, чи скоро мій корреспондент здибаје Добр—еву і Комп.

Тој філософ, на котрого Ви рахували, шчо він перевезе мій лист, певно ј не појавить сьа у Львові. Ја сам прохав јого не брати лист, бо в теперішні часи најінтереснішче дльа наших справ мати живиј переказ між Женевоју ј Украјіноју, а дльа того він мусить јіхати через границьу чистиј. На нього ж наведено вже підозріньньа через те, шчо Львовјане безупину говорили про нього з іменем, јак про чоловіка, котриј перевозив книги. Теж саме зробили і з Добр. Скажіть про це Фр. і Коц. Хоч у Вас і констітуција, а все таки можна б знати, коли розпускати јазик, а коли держати за зубами. Може бути, шчо ја напишу Вам, куди виеслати мій лист, шчоб перевіз јого другиј хто. Так коли хочете знімати копију, то треба, шчоб вже була готова. Та ј копіја не јесть публична власніcть, јак це роблено з позаторішньоју, котру мені цітіровав Коц. Нарешті шчо таке передано в Bibl. Ossolińskich, коли і на јаких кондіцијах? Чи можна видерти звідти те, шчо там зложено? [1])

Ну, на сьогодні буде з Вас. Ваш М. Др.

Чи Ви пишете шчо химіјеју на тих білих листках, шчо вкладајете, чи ні? До Вас може заіхати видавець Трудів Ефименковоји. Це гарниј чоловік. Скажіть јому, шчо не треба ніјаких клопотів про „баришньу“. Знајшлась!

---

[1]) Тодї ходила чутка, що Коцовський передав свої папери бібліотецї Оссолїнських; чутка оказала ся неправдивою. *І. Ф.*

N. 73. Лист до І. Ф. Ch. Dancet 14. 15. Авг. 1887.

Шановниј земльаче! Давненько вже нема од Вас звісток. Певно нові заботи на службі батька одбирајуть Вам час. П—к писав мені, шчо у Вас родивсь син. Поздоровльају Вас і жінку Вашу з тим і бажају Вам усьакого добра, а најбільше молодіј мамі здоровльа, та все десь піде гарно.

А все таки ја мушу потурбувати Вас дејакими біжучими справами.

1) Послав ја недавно на адреси Скор. і Шух. по дві пачки книжок і лист дльа К. Н. в Акад. Гр. Пора б вже мати звістку, чи дійшло все благополучно, та такојі звістки не получив, то ј обертајусь до Вас.

2) Скор. мусите получити од Зан—ча кілько грошеј, — то дльа мене зворот довгу, котриј ја јому покредітував.

3) Чи ві Львові Коц—иј? Ја все жду од нього одповіді хоч про те, јакі книги ја мушу вислати дльа Нар. Дому?

4) Лист міј ad Kianos передавајте тілько тоді, коли мајете певність, шчо переносчика не вхопльать на границі. Кажуть, у Вас пријателі дуже необережні ј не вмијуть держати секретів, так шчо досить, шчоб чоловік з Россіјі повертівсь у Львові, шчоб зараз же були звісні ј ті діла ј у Россіјі. Ваш М. Др.

Чи не був у Вас недавно одии молодиј чоловік з мојеју карточкоју? Це дуже добриј хлопець.

Буде в Вас цими дньами земльак В. П. Дајте јому прочитати лист ad Kianos.

N. 74. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 15. Okt. 1887.

Шановниј Добродіју.

Прошу Вас переслати листок до П—на.[1]) Коли схочете, то можете јого ј перечитати; там побачите причину, через шчо ја довго не писав ні до кого ј до Вас. Сподівајусь, шчо Ви на тому нічого не стратили, бо зо справ порушених Вами в остатньому листу хиба тілько Вовкова мала трохи „діловиј“ характер, тај то не спішна. В. готовиј дати дльа Н. Б. своју працьу, та каже, тепер треба јеjі дуже переробити. Це він по троху ј зробить в Парижі, куди тепер він појіхав (там знајшлась јому робота). Пита Вовк, коли власне можно б сподіватись, шчо Ви пријметесь друковати јого працьу? Ја думају, шчо не дуже скоро, бо коли шче Ви вправитесь напр. хоч з Читальньами?! Од того ј про мију Історіју літератури говорити шче тепер зарані. Про замір видаваньньа газети чи в Львові, чи в Станісл. мені писав Окуневськиј, та тепер шчось нового не чују. Ја до будушчоjі газети так само берусь відноситись, јак обіцьав до „Поступу“.

З Кониським і про Кониського багато нічого говорити. Добре јому миритись з панами ј попами, јак він увесь свіј вік скаче по верхам усьаких справ, — а хај би попробував хоч одну скілько небудь глибше, науково зачепити, то ј побачив би, јакиј мир зробили б з ним самі пани чи попи. Мені здајеть сьа, шчо так треба одповідати всьаким мирольубцьам. Про землька ја з Вами не буду споритись: ја суджу про јого по своjім

---

[1]) Полуніна, тај же Корсиканець. *І. Ф.*

вражіньньам, а Ви по Вашим. В усьакім разі він мусить бути чоловік шчирий, а міньајуть сьа наші земльаки частенько, јак до місцьа, а то ј до мухи, јака вкусить. Не слід би тілько брати все на рахунок Украјінців у загалі, јак јім на рахунок Галичан. — А шчо такого Араб. у Вас росказував? Ја од нього так листа ј не получив. А Ви чи мајете звістку хоч про те, чи він благополучно пробравсь у Россіју і чи довелось јому перевезти ј багаж свіј?

Получив ја оце лист од јакогось Jana Żalplachty (były gimnazyalista lwowski) об тім, шчо мовльав Павлик чи Budzynowski мусіли мені писати об тім, шчоб пересилати книги в Гал. через Руминіју і предлага своји услуги.[1]) Чи не можете дати світла до цеји справи, бо ја ні од кого з Галичини про це не получав ні слова. А міј лист ad Kijanos чи взьав хто, чи так він і лежатиме у Львові? Великоји біди з того не буде, а все досадно, коли даремне пропаде працьа на писаньньа.

Ну-те, вибачте на сьогодні, бо зовсім ніколи писати багато. Шче лежить на душі відповідь на Бельгіју Гінсові (Hins, професор в Athénée Royal в Charleroi), котрий оце прислав мені початок Légendes chrétiennes de l' Oukraïne, з мојеји збірки. Хочу вговорити чоловіка, шчоб і Чубінського матерјал узьав до своједи праці, — та на лихо Чуб. так пороскидав свіј матерјал, шчо трохи за багато примушувать чужинцьа збирати јого до купи, треба це зробити самому. Не памјатају, чи писав

---

[1]) Ян Жальпляхта, один із польських молодих соціялїстів львівського гуртка, шкільний товариш Будзиновського, був сином Поляка-еміґранта, що став досить важним урядником при руминських зелїзницях. Здаєть ся, що через нього йшли якісь транспорти женевських видань у Россію. Молодий Жальпляхта стрічав ся менї ще 1893 р. в Віднї, де, здаєть ся, і вмер. *І. Ф.*

ја Вам, шчо цеј же самиј Hins переклав (прозоју) Катерину Шевченка ј надрукував у однiј брьуссельськiј Revue?

Ваш *М. Драгоманiв.*

N. 75. Лист до I. Ф. Chemin Dancet 14. 21 Окт. 1887.

Шановниј добродiју.

Оце зараз дiстав Ваш лист. Спiшусь одповiсти про Н. Б. Коли буде скоро печататись Верн, то чи не добре б додати до нього ј програму iсторiјi релiгiј, котру вiн переробив з голландського? Коли згодитесь у прiнцiпi, ја зараз пришльу книжку. Программа не вiзьме бiльше $1\frac{1}{2}$ листа. Вовку ја одпишу Ваші слова, та наврьад вiн скоро виготовить своју роботу. Дльа того, а також i дльа всього инчого берiть сьа за Остапову роботу. Од мене теж не ждiть на цiлиј 1888 рiк нiчого окрiм Козакiв, котрi, јак писав менi П—к, давно вже перекладенi ј на котрi було ж уже објавлено абонентам.[1]) В загалi не ждiть помочи од Россiјан, а покладајтесь тiльки на власнi сили. Та на скiльки мога не гајтесь з такими рiчами, котрi можуть заманiфестовувати Ваші науковi прiнципи. Зовсiм не дивно, шчо „молодi консерватори“ бујствујуть позаду старших, бо все таки вони мајуть за собоју хоч папер друкованиј, коли вже не справжньу роботу старших, а ми мајемо тiльки добрi замiри.

Напишiть менi, шчо таке справдi робить сьа в Брацтвi. Не розумiју ја, јак таки взьати тај викинути книжки тiльки через те, шчо вони россiј-

---

[1]) П—кiв рукопис сего перекладу десь затратив ся і я так і не дістав його. *I. Ф.*

ські? Хто ж перешкаджа Вам додати од себе німецьких, англіјських і т. и.? Чудасіја робить сьа в нашіј Славјанщчині! Урьад россіјськиј робить все можливе, шчоб задурити р. літ. і по части вспів, а тим часом Ваші консерватори гнівајуть сьа на цьу літературу за реалізм і позітивізм, — а недавно росказувала одна розумненька німкенья з Берна, котра прожила 10 років у Харькові ј Криму, шчо книгарь у Берні, котриј видав кілька перекладів з россіјського (Л. Толстого), казав, „шчо він би більше видавав, та між Німцьами појавилась партіја, котра жаліјеть сьа, шчо вже за дуже богато перекладајуть з россіјського ј шчо через те за богато револьуціјних думок вносить сьа до німецькоји молодіжі“. Те, шчо Ви пишете по словам Ар. про украјінців, мабуть правда. Сумне те, та нема на це ліків, бо коли льуде самі добровольно хотьать бути дурньами, мајучи все таки під боком европејські літератури, то тут нічого не поробиш. Најсумнішче те, шчо по всьому видно, шчо всероссіјськиј рух, а також польськиј впјать прокидајеть сьа, хоч і всероссіјане не можуть похвалитись мудростьу, а шче менше образованностьу. Треба впрочім сказати, шчо дејакі Россјане, котрих ја бачив тут, не сердьать сьа, коли чујуть, шчо перше ніж писати політико-соціјальні программи, треба хоч одну европејську констітуціју прочитати, ј беруть сьа навіть до того, шчоб вчитись. Правда, бувшиј тут „політик“ теж саме обіцьав за себе і за товаришчів, та тілько по всьому, шчо ја знају про них, вони јакось в усьому вјалі та ј дуже зајньаті својіми особами. А до наук јім трудненько приступитись, коли навколо домове „самобитництво“ опирајеть сьа на авторітет најрозумнішчого і највченішчого чоловіка, котриј сам колись став із Польака Украјінцем че-

рез Руссо та Прудона, а тепер „самобитність“ сіје. Того ради впјать кажу, шчо коли Галичина не вивезе наш рух, то довго сидітимемо в болоті.

Чи звісно шчо небудь в детальах про крах транспорту Ар.? Чи не вхопили кого персонально? Ја бојусь за Пчілку, хоч правду сказати, коли б не жаль було дітеј, то радиј би був, јак би јеjі посіпали трохи. Шчо за дурницьа перепроваджувати рукопис Товаришок (в котрих, к слову сказати, все набрехано проти дијсности) немов јакиј папірус часів Рамзеса II.! Передајте поклін жінці Вашіј. Ваш М. Др.

Передајте б. л. міј ли… П—ку. Бојусь, шчо јого вже нема ві Львові. Ја з листами трохи спізнивсь: треба було јіздити в Лозану, а потім писати цілиј мемуар дльа Петербурга.

N. 75. Лист до І. Ф. Genève, Chemin Dancet 14. 10 Нов. 1887.

Ш. Д. Перш усього: помилујте і пожалујте: заведіть европејськиј звичај писати на кожнім листу Вашу адресу, а то завше треба шукати по паперах, а в мене јіх більш, ніж піску морського. Посилају Вам книгу Верна. Программу, про котру ја писав, знајдете на стор. 230—249. Вона далеко не першиј сорт, та коли ж готова, а окрім того авторітетна, може ј дльа цензури. На тепер з нас доволі буде, коли пустимо в публіку самиј прінціп, шчо релігіја річ не постіјна, а евольуцијна. Дльа $^3/_4$ публіки ј цього доволі, а $^1/_4$, коли схоче довідатись деталі цеjі евольуцијі, то ј без нас потім знајде собі раду. Ја думају, шчо аби перша брошьура (З науки про релігију, — чи јак јеjі назвати?) була собіціленька, безпремінно треба в ніј поміститн Верна ж про Евангеліја по

Рејсу та статејку Les origines des évangiles (чи шчо), котра в Revue Politique et littéraire, шчо ја Вам јеји послав N. вкупі з Mélanges (сьогодні ходив дивитись коллекціји цеји Revue, то саме ті роки (1881—1882), де мусьать бути ті статьті, забрані в нашіј Société de lecture). Коли згублено тој N., то швидче пишіть, ја добуду новиј. А тільки цьу статьтьу непремінно треба пускати порьад з статеју про Пентатевх. Коли хочете, то ја напишу коротеньку передмову до книжки, скажу про вагу і стан науки про религију і про те, чому наука про жидівсько-христіјанську віру, можно сказать, сконцентрувалась коло питаньньа про зріст Пантатевха ј Евангеліји. Про другу религіјну брошьуру, Рејса, шче маємо час поговорити, а надто про моју передмову, котроји Ви хочете ј котру ја бојусь писати. Коли мені дозволите подавати голос в ціј справі, то ја б радив Вам подати післьа Читалень зараз же Верна, а потім Козаків.

Так би були поставлені стовпи ј стовпчики на головнішчих шльахах, по котрим хоче јти пропаганда бібліотеки. Про Украјіну нічого не можна печатати, поки не подано огльад јеји політ. історіји, котра чи так чи сьак нашкіцована в „Козаках". „Козаки" ж не зајмуть богато місцьа і пригодьать сьа ј патріотам, а то може ј скоро розіјдуть сьа. Чудесно, шчо „молодо-консерватори" провалились. Та чого вони власне хотіли? Чи вони коли небудь росказујуть в детальах своји прінціпи? Адже ж і сам винаходчик укр. нац. консерватизму, здајеть сьа, не напечатав своједі промови торішньоји.

Критики Дашкевича на Петрова ја сам не бачив. Обіцьали мені прислати од самого автора, та на тому ј стало. Це академічна рецензіја (Петров подав книгу в Ак. Наук. на уваровську премију, јак наші Ист. П., Житецького Звуковая

лист.), Академіја поручила рецензіју Дашкевичу і надрукувала в трудах Академіјі наук за одповіднij рік (1884-го 5-иј), а в окреміј продажі не було: inde difficultas! Јак шчо Вам посчастить сьа добути, то позичите ј мені.

Коли Вам Корсиканець писав? Ја од нього дістав назад тому 5 тижнів лист, в котрому він обіцьав писати докладно, та ј не пише. Це може значить: або вмер, або хориј, або арештованиј, або просто не пише! А все таки дльа догадів, — цікаво б знати, коли він Вам писав, значить, був живиј і цілиј. Ваш М. Др.

Коли схочете, шчоб ја написав передне словце до Vernes, то верніть мені швидче книжку јого, шчо посилају.

N. 76. Лист до І. Ф. Chèmin Dancet 14.
24 Дек. 1887.

Давно вже слід було написати Вам, та все не скінчив пер. слова до „З науки про релігіјі“. Треба дешчо на ново перечитати, та окрім того получив нову книгу Chantepey, Lehrb. d. Gesch. d. Religion, то ј затьаглось діло. Впрочім бачу, шчо задержки не буде, бо шче ј Читальні не појавились. В усьакім разі, коли дуже треба, то напишіть і тоді ја скінчу своју дольу на парах і зараз же пришльу. З цікавостьу читав ја обмін скубок між Вами (Kraj), Н. Проломомъ, Дѣломъ, та скажу, шчо цього всього за мало. Коли вже Ви стали до того, то раз на завше треба висказати всьу правду, котра по мојему ось де: 1) не може бути потрібноји [згоди?] руськоји інтелігенціјі, поки там јака небудь партіја буде ставити етнографічно - літературне питаньнье фанатично і робити з јого справу політичну, та шче ј справу

вірности династіji Габсбургів (чи рікошетом Романових), 2) теперішні народовці, по крајніj мірі jіх львівські проводирі наробили чимало доносів і нечемностів против старих (напр. за спиноjу донос в Відні на І. Головацького), jакі колись робили проти них старі, тоді jак і „козацька мова“ вважалась ізміноjу Австріjі; 3) ті ж народовці показуjуть себе тепер такими ж реакціонерами, jак і старі в усіх реально-культурних, політ. і соціjальних справах і також нетолерантними до прогрессістів, при чому вживаjуть тих же способів інкрімінаціjі (напр. Ви тепер дльа „Дѣла“ польак); 4) Русини мусьать згрупповатись в партіjі не по погльадам національним, а по культурно-суспільним прінціпам. Хаj іде реакціонер до реакціонера, а прогрессіст до прогрессіста. Та ceterum censeo: час би вже обновити заходи до уніjі молодих товариств, котра пробувалась в 1876 р. Чи не можна б було попробувати jеjі з поводу рефератів, про котрі Ви пишете в Ак. Гр., шчоб товариші обох корпорацij взаjімно ходили на реферати?

Дістав jа звістку про конфіскату Віч. Не вже ж так вони j пропали, а „Читальні“ чи проскочили зовсім? Багато в них інтересного, хоть можна б було систематичнішче обробити матерjал, та тону різкого позбавити. Боjусь, шчоб ради jаких фраз не сконфісковали. Треба б було, коли вже почали розмовльати про мене j про вплив других Россіjан на новиj рух в Галичині, то сказати про це трохи докладнішче, напр. нагадати хоч полеміку Просвітьан з К. Телеграфом і иншим, з котроjі видно, 1) шчо власне ми докорьали Просвітьанам, шчо вони не видаjуть реальних книг, навіть господарських і юридичних, а самі „византіjські“ книжки, на шчо Просвітьане одповідали, шчо „треба перше зробити народ моральним“; 2) шчо ми ж докорьали за те, шчо Просвіта

і Тов. Шевченка нічого народу про Шевченка не говорьать і нічого з нього не дајуть народу. Може це буде можливість сказати при нагоді в полемиці, або в корреспонденціјі.

Посилају Вам корректуру з адресу публикованого тут з поводу университетських розрухів у Россіјі. Перепечатајте јого в Kurjer-і замітивши, шчо він надрукованиј по франц. в женевських газетах. Підписів поки шчо не печатајте, а скажіть, шчо між підписаними јесть Россіјане, Украјінці, Польаки ј Кавказці; дльа Россіјі шче виробльајеть сьа екземпльари адрессу ј може будуть нові підписи, а поки з публікаціјеју французськоју треба було поспішитись.

Чи мајете јакі звістки з Кијіва? Ја ні слова не мају. Навіть Д—ва[1]) з Ментони не пише. А корреспонденціја, котру K. Lw. напечатав про Москву, з помилками. Також і цьурихскиј адрес, котриј похвалив K. Lw. — безтактниј. Студенти в Россіјі стојать не на політичному полі, а на академічному, јім через те менше бојіть сьа сочувствовать публіка ј профессори, і заграничним студентам не треба сходити з акад. грунту, хоч до часу, коли царськиј урьад рішучо покаже, шчо він не згідниј задовольнити студентів. Тоді тілько можна виступити з політікоју, та ј то треба б, шчоб з неју виступили батьки, а не студенти. По правді, ја мало на це мају надіјі, і через те печально чекају пісьа свьат, коли одчиньать університети і впјать почнуть сьа розрухи. Та треба б зробити пробу: вдержувати студентів од політики, а підбивати батьків, а окрім того ми вже нераз бачили студентську політику в Россіјі, та шчо з того вијшло? Там треба вирости ліберальниј

---

[1]) Доброграєва.

публиці — з студентів, а дльа того треба, шчоб вони, поки студенти, то не політікували.

Дуже ја поспішајусь скінчити лист, і через те пишу недокладно і навіть нескладно. Та Ви мене зрозумієте. Шчо у Вас кажуть про Wolne Polskie Słowo і јого замітку о Rusi? Жінці Вашіј кланьајусь. Доброго нового року.

Ваш М. Др.

Рік 1888.

N. 77. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève. 1 февр. 1888.

Шановнеј земльаче.

Цими дньами пошльу до Вас передне слово до релігіјноји брошури, а поки шчо звішчају, шчо посилку Вашу получив. В ніј тільки нема тієји етнографічноји книжки (збірки пісень), про котру ја мушу написати дльа Квартальника рецензију. А јак мені писати про Етнографију Славјан, ја ј не думају. Там така Духиншчина, шчо терпіти јеји не можна, та ј попівшчина. Јак же моју рецензију пријме „Квартальник“, польськиј та шче ј попівськиј редактор? Спробују написати зразу про Стодольського і Петрушевича та „змазати“ обох: одного за москвофобију, а другого за москвофіліје — обох во імја науки, — то побачу, шчо з того буде. Тільки наврьад буде добре, бо науки також не треба польським патріотам, јак і всьаким иншим.

Не без страху приступав ја до автобіографіји О. Пч. та вспокојів сьа: неприличного там нічого нема, дејакі деталі лишні, а взагалі історіја пропажі кијівських јеји праць навіть типічна: мајже всьакиј українськиј літератор шчо небудь та втратив, іноді најважнішче з својіх праць. Се-

стра моја могла б розказати, згадујучи про нашого батька, шчо більша частина јого збірки пропала, завезена на Крим на показ тамошнім виселенцьам з Полтавшчини (звісно, панам) ніким инчим јак матірју мојеји жінки! Ја иноді јак згадају про цеј товстьучиј зшиток, котриј писав сьа між 1839 і 1841 роками, коли шче зшитки старих пісень були цілі, і котриј ја бачив, будучи дитинојy, то мені аж хочеть сьа помститись над мојеју жінкою, наслідницеју виновноји. Та јак подумају, шчо остатні зшитки пропали просто в домі батька, а самиј остатніј привезениј мноју вже студентом у Кијів і переданиј Судовшчикову, пропав уже в нього, то ј подумају, шчо нас би всіх 20,000.000 украјінців треба б вибити, а за неможливостьу такоји операціји треба простити. А одмітити таку полосу в нашіј громадськіј історіји все таки слід.

Ваших планів на дальші випуски Н. Бібліот. критикувати не стану. Коли схочете видавати книжечку дльа характеристики історіји галицькоји громади в 70-ті роки, то ја дам свіј вклад тільки на переднье слово, јаке Ви просите. Обридли мені передні слова, та нікого вони не научајуть, а хочете Ви, то ја Вам дам докладні спомини моји про австріјських Русинів з 1867 по 1877 р. З горьача ја вже почав писати ј написав вступну голову: коротку евольуціју мого украјнофільства ј мојіх праць про Галичину в росс. журналах, і другу про моји відносини з Галичанами у Львові, Відні ј Цьуриху від 1873 до першого мого приїзду в саму Галичину. Виходить довгеньке оповіданьнье. Та нічого робити, треба јого колись написати, а там і буде воно напечатане чи ні, — не моје це діло.

Будьте ласкаві напишіть мені возможно більше про Нар. Раду. Чи буде там хто небудь з Ваших?

Ваш *М. Др.*

N. 78. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 22 Февр. 1888.

Шановниj земльаче.

Накінець посилаjу Вам рецензіjу на Стодольського. Не знаjу, шчо з неjу буде робити пан Ліске (здаjеть сьа він ксьондз?). Jа тілько прошу не переміньати в мене нічого, а коли редакціjа з чим не згідна, то хаj приписуjе примітки. Jа за своjе ручаjусь фактами, котрих берусь виставити під усьакоjу тезоjу. Та шчо такиj цеj Ст.? Дльа Галичанина він усе таки досить начитаниj в россіjському, — а дльа Россіjанина дуже вже „народовець“. Не вже це виjать Кон.? Кумедно б було. Посвjативши цілих 16 сторін Ст—ому jа вже боjусь, шчо не буде мені місцьа дльа Петрушевича j через те одкладаjу jого на другиj раз, — а може Ви мені зовсім jого простите, а дасте мені замісць jого тоj збірничок пісень, про котриj перше згадували та не прислали. А на далі напишу вже про самих Европеjців: нові твори про folk-lore (Andrew Lang, Cosquin і др.). Так скажіть і редакціjі. Та добре б було, jак би мені прислали хоч один N. Квартальника, шчоб jа знав, в jакому стільу туди писати.

Простіть, шчо jа спізнивсь з рецензіjеjу, а шче більше з Пер. словом до Релігіj. Живу в великіj колотнечі. Виjшла така комбінаціjа, шчо ніjак не можна одкласти праць над кореспонденціjеjу старшого Герцена, котру передав мені jого син. На першу дольу пішли листи Огарева з 1833 до 1848, страшенно цікавиj матерjал дльа Kulturgeschichte, та написаниj маком, без дат і т. п. Дні j ночи проводимо ми з жінкоjу за цими листами: копіjуjе жінка з Лідоjу, а jа комментаріj пишу. До того розум неспокіjниj: до

Шишманова в Лејпціг прыјіхала мати дорогоју з Россіјі, та тьажко захорувала. Ш. тратить голову в Лејпцігу, Ліда тут, за неју Льудмила, а з ними ј ја. А тут треба не запускати роботи. В усьакім разі будьте певні, шчо ја не задержу печатаньньа книги з науки про релігију. Коли треба, то начинајте печатати, Передне слово можна набирати ј послі.

Зо споминами про Галичину виходить таке, шчо не знају јак і бути: велике виходить, а скакати через сьужети не хочеть сьа. Склоньајусь впрочім к тому, шчоб писати про все докладно, а там уже побачите самі, чи шчо треба викинути. А дльа мене ці мемуари будуть „очисть совісти“.

Спасибі Вам за звістки про Н. Раду, тим паче шчо од Окун. шче нічого не мају. (Јак він був у Львові, то чи дав він Вам кілька примірників про Буньаку? ја јому писав про те; коли ні, то витребујте: мені шче він не прислав нічого). В загалі мені здајеть сьа, шчо збори вијшли розумнішчі, ніж можна було ждати. По крајні мірі подлости нијакоји нар—ці не зробили, а навіть одчинили дверці і дльа „прогрессу“. Справді жалко, шчо ніхто з Ваших тих дверець не розсунув далі. Ја тепер не получају Черв. Руси ј не знају, шчо вона говорила про збір і про программу.

А „Дѣло“ так шче пустішче стало, ніж було. Фельјетони Уст—ча чисті mauvais ton-и. „Зорѣ“ 2—3 N. ја не бачив, хоч кілька разів писав про те сестрі. Не знају, шчо ј подумать, шчо од неји не мају листів. Не вже поліціја хапа? Шчо в Вас чути про Россіјан? Чи пишуть шчо небудь Вам?

Ја абсольутно нічого не мају з Украіни, окрім листу короткого на моје „широковѣщательное посланіе“, котриј хтось мені прислав з Ніцци, та листу од Лисенка, присланого теж

невідомо ким з невідомого місточка в Австріјі. В першому листі говорить сьа, шчо позајак мíј лист против мојіј волі став мајже отвертим і ві Львові ј там, то одповідати мені на нього важко, а потому одповідь і одкладајеть сьа до ліпшого случају (певно дорога вже не через Львів, а Ніццу не ліпша). В листі Л—ка всьакі особисті лірізми. Од П. — ні слова! Von Paris nichts Neues, — або на Шипкѣ все спокойно! јак хочете. А можна ј таке добавити: воду вари, вода ј буде.

Кланьајусь жінці. А јак Ваша дінастіја? Посилају Вам листок „Самоуправленіе" з правом про јого писати в K. Lw.. Треба Вам росказати јого історію privatissime. Певна купка задумала було видавати цеј листок у Россіјі, та нарешті не вправилась з трудностьами ј переслала матерјал сьуди, шчоб надруковати і раптом перевести в Россіју першиј N—р. Другиј думајуть або печатати там, або рішучо перевести виданьнье сьуди. В усьакім разі все мајже виданьнье N—ру 1-го вже в Россіјі — і publice говорить сьа, шчо воно там і вијшло. По мојому всі передові, россіјського походу статьті — темна вода во облаціх; характерно тільки те, шчо недавні „народовольці" взьали імја дльа свого журналу з багажу „вольнословців", шчо похвальајуть „Письма эмигрантовъ", в котрих теж курьоз: всі недавні росс. рев. зіјшлись з реакціонером Др—вим, навіть протестанти Освоб. труда, котрі тільки приплутали до своједі загальноји программи деталі в роді N. 1 і 2 про вибори в парламент, мов би то завтра Аксельрода ј Плеханова будуть баллотирувати, та напутали нелогичностів в роді того, шчо в §. 6-му виголосили рівноправність, а в 8 му впјать говорьать про „уничтоженіе сословныхъ подраздѣленій". Інтересно ј те, јакиј смирниј соціјалізм у террориста Степньака. Прочитав ја в Kur. Lw. виписку про панславізм Аксакова.

Чому б Вам не напечатати в K. Lw. программу Костомарова, котроjі jак навмисне в Галичині ніхто не зна; навіть Огон. в Истор. Литер. показав, шчо не бачив автобіографіjі Кост—ва. Звісно, ні галицьким Польакам, tels quels, ні народовцьам та программа не подобаjеть сьа, та треба jеjі перш усього знати. Посилаjу Вам виписку, всуньте jеjі в K. Lw.

25 февр. Получив лист од 22. Посилаjу, шчо готове. Прикладаjу і замітку про правопись[1]), шчо написав, коли думав, шчо будете скоро печатати. Робіть з неjу, шчо знаjете, може де за реферат буде. Мені тепер і перегльанути ніколи. Цими дньами jа зовсім хориj, та j домові клопоти не впадаjуть, а шче вбільшуjуть сьа.

Ваш *М. Др.*

N. 79. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 14 Апр. 1888.

Шан. земльаче.

Ви певно сердитесь, не маjучи од мене одповіді, ні роботи. А jа мушу Вам написати, шчо ні рецензіj, ні Пер. слова Вам не пошльу j тепер, бо мені так важко, так гидко на здоровjу, на шчастьу в сімjі, а через те j моjому, шчо не то писати не можу, а не знаjу, jак на ногах держусь. Та простіть, переждіть, може витримаjу, то вп;ать буду до чого спосібниj, та j надолужу свіj пропуск.

Дльа Отто[2]) все рівно в цім році не міг би робити, бо j так набравсь роботи через силу,

[1]) Друкуєть ся в додатку до сього тома. *І. Ф.*

[2]) Ottův Naučný Slovnik почав тодї друкувати ся в Празї, а до нього просив Otto через Фр. Ржегоржа до співробіт-

шчоб сурjозно виповнити. Вовку писав, і од нього Ви мусите отримати лист в цij справі. Инші, котрих Ви думаjете притьагти до праці, не годьать сьа до неjі.

Не вже ж так про „панславізм“ Вам і не можна писати далі? Jакі власне точки звели на себе конфіскату? Кланьаjусь вашij жінці. Коли вона вже в Болехові, то перекажіть, шчо ми скоро будемо писати Кобр—ськиj.

Сестра моjа певно через те мовчить, шчо вона родила дочку. То, шчо розсказуjуть Зорьане, буцім то вона писала, шчо згожуjеть сьа з ними, а не з Кобр., конечно, брехньа. А шчо вона в остатнім кусвику „Світла“ (бесіда украjнофіла і соціjаліста) вилила води на млин Зорьан, це правда. J перша біда, шчо вона зовсім не бачила універс. молодіжі украjнофільськоjі і соціjалістичноjі. Хиба росс. соціjалістів була в тому, шчо вони не були европ. соц—ами (котрі не мислили без культури j політ. волі), а були бунтарьами - народниками. А бунтарство - народництво, то j видумали власне украjнофіли (Гаjдамак, бунт. Ст. Разина, Мордовцева моногр.) j подали j Россіjанам, котрі трохи помазали jого інтернаціоналом і Парижськоjу Комуноjу. А тим часом укр. сучасноjі программи не дали, а гаjдамацтва перельакались, і вијшло, шчо між укр. ф. і росс. рев. тільки була ріжницьа, шчо перші були гіпокрити, а другі шчирі. Звичаjно укр. ф. навіть не спорились з росс. рев., а говорили: та j ми того ж хочемо, тілько не казали, jак. Jа цеб міг доказати документально, бо в мене jесть навіть укр. бунт. прокламаціjі, котрі М. Вовчок і К-о писали дльа Бакуніна j Нечаjева.

Ваш *М. Др.*

ництва Драгоманова, Хв. Вовка й мене. Тілько Вовк надрукував там декілька статей та я дав пару дрібних нотаток.

І. Ф.

Питајете, шчо таке „Свобода“? Видавець Турськеј, на $1/2$ польак з „Набата“, індівідуально мошенник, котрого навіть фр. поліціја шукаје за éscroquerie. Сотрудники — одні такіж, другі навіть і на éscroquerie нездібні. Всьа росс. еміграціја од јіх одвертајеть сьа. „Самоуправленія“ ініціатива јде з Россіјі, та дурні вони ј тупоголові. Тепер друкујеть сьа 2 N. теоретично шче дурнішчиј, та хоч з фактами.

N. 80. До І. Ф. Chemin Dancet 14
26 Јуньа 1888.

Шановниј земльаче.

Получив ја Ваші посилки, лист і 1 арк. Товариша. Дуже всьому радиј, окрім, звісно, кумедіј Гр—ча, од котрих мені спати хочеть сьа. Печалить трохи ј те, шчо К. Ст. јде через Вас: шкода часу, праці ј грошеј. Вже ж стариј редактор, хоч був і „крутопопа“, а все таки посилав Толмачову в Женеву, — і скінчив дні своји на постелі в Кіјіві, а не на ешафоті ні в Сібіру. Ј на јаких це кондиціјах і од кого К. Ст.? Питају через те між инчим, шчо Кузьм—иј маје шче від того року велику працьу (Буддійскіе элементы въ легендахъ о Паліи и Маркѣ Богатомъ) і наперед дума послати молодіј редакціјі дві невеликі статьті, та не зна, јак јому бути, чи совати сь?

Гладиловичіјаду в „Дѣлѣ“ читав[1]), але ніјак не міг пригадати, шчоб тут був в ділі ј Кон. Така вже охота до крутіјства! Полтавець! Та

[1]) Забавний епізод, як лист Гладиловича до В. Б. Антоновича попав у руки Афіноґена Антоновича, урядовця й не Українця, проф. політ. економії, а сей опублїкував його в „Кіевлянинѣ“ на велику радість гал. москвофілів. *І. Ф.*

мене в усіј справі ціј більш усього інтересује, шчо буде з Волод. Антоновичем. По теперішнім часам в Россіјі јого мусьать вигнати з профессорства. ја навіть склонниј думати, шчо Аөиногенъ Яковлевичъ А—чъ дльа цього ј цьу всьу бучу головнішче збив, хоч возможно, шчо він, знајучи характер Вол. Бон. розчитував, шчо він і сам промовчить і Дѣлові звелить мовчати і через те клевета на народовців вијде гарно. В усьакім разі по логиці наших і Ваших обрусителів і то добра виграшка, коли такого стовпа „укр. ф—ства“, јак Ан—вич В. Б. виженуть з університета.

Ја, јак буддіјськиј монах, або Богородицьа в апокріфах, і плачу ј сміјусь при ціј пригоді. Жалко буде, коли Ан—вича діти потерпльать на тому, шчо батько посаду стратить, але жаль також архівноjі праці студентів з А—чем. А теорија укр. ф—ська може шче ј вигра, бо А—ч в остатні роки зовсім в старомодну дудку гра (мені навіть плакавсь на нього один Харьківець, на $^1/_2$ вчениј), а окрім того наганьав на все укрф—ство кијівське страху, шчоб не сміли компромітуватись. І треба скомпромітуватись власне на львівських народовцьах, котрих А—ч і Кіјане взьали в своју опіку проти нас з Вами. Памјатајете, шчо ја писав в остатніј Epistola ad Kianos, шчо вони не втечуть од політ. одвічальности: коли не хотьать бути з нами прогрессистами-федералістами, то будуть volens-nolens Пелешо-сепаратистами з Дѣломъ. Комізм вијшов крајніј шче в тому, шчо В. Б. А. здавна член комітету памјатника Б. Хм—го, за статьтьу з поводу котрого в „Дѣлѣ“ вчепивсь Аөиноген Яковлевич (а хто писав статьтьу: чи Белеј, чи Александр Јаковлевич?)

Але пора до Товариша перејти. Нічого говорити, јак ја јому радиј. Зміст 1-го N-ра ви—

дить сьа мені вдьачним. Ваша новелька мені подобајеть сьа. За своју ж статьтьу трохи бојусь, особливо за кінець про Білорусів. Ја тоді поспішавсь і бојавсь, шчо б не дуже довго вијшло, та ј не знају, чи јасно ја сказав те, шчо Білорусь власне для слав. етнографіјі дуже важна річ, бо в ніј звјазь Польшчі, Московшчини ј Украјіни, — та тільки до науки про неј̈і треба не Стодольського заходу. Думав було вже попрохати в Вас цього кінцьа до перегльаду, та вже нехај іде так; коли треба буде, иншим разом напишу. Тільки шче бојусь, коли б заголовок статьті не пријньали за претензіјниј. Може б Ви в кінці зробили примітку, шчо готовилась статьтьа дльа другого виданьньа, јак часть критична, ј шчо заголовок дали јіј Ви.

Дуже жаліју, шчо мушу скоро вијіздити на село, та шче в таке місце, звідки не то шчо з звісного Павлику Шетьера, важко діставатись до Женеви, а то ја б засів писати статьті дльа дальших NN—рів Товаришча. Хотілось би мені дешчо з етнографічних матерјалів обробити, а також написати статејку „Націоналізм і космополітизм в укр. нар. справі". Логічно вона б мусіла јти за рец. на Стодольського. Та нічого робити: хај вже јдуть Правопись і Попи, коли вони Вам подобајуть сьа, а ту статьтьу пришльу в осени. Тепер посилају мілкі замітки: Лист Шевченка ј Сміх і горе. Може шче видасте јіх до 1 N. Посилају також дльа Вас поправки до 167 N. Kur. Lw. Поправку про Кир. Разумовського треба б і напечатати.[1])

Посилају ј 3 статејки Куз—ого до К. Стар. Будьте ласкаві, одішліть јіх в ред. К. Ст. з листом, шчо коло јіх. Дуже противно обертатись до цих кијівських Сушкевичів. Покіјник Леб. ні гро-

[1]) Були в Kurj. Lw. і друкують ся в додатку до сього тома. *I. Ф.*

шеј, котрі сам обішчав, за роботу не платив (раз прислав 50 р.), ні навіть на листи не одповідав; нова редакціја не попросила сотрудничать, та шче журнал перестала висилать (тепер мабуть іде через те, шчо ја прохав сестру абоніровать сьа). Та куди дітись з матерјалом, шчо набравсь? Лишити јого мишам на сніданьнье? Приходить сьа жебрувати, шчоб добитись мочи служити својіј же крајіні. Воно б і нічого, та в самого себе підривајеть сьа пошана до себе.

Ну, та буде об тім! І в загалі на цеј раз буде. Кланьајусь жінці і Павлику. Останьньому покажіть цеј лист. Ја јому осібно написати мабуть не вспіју ранішче, јак через тиждень. Та шчо воно за справа, по котріј Ви можете прыјіхати сьуди? Напишіть, јак будете вијіздити, шчоб нам не розминутись. Хоч впрочім ја не певниј, шчо ми вијідемо на село: помешканьньа замовили, а грошеј на перејізд нема. Јакось то буде.

Ваш *М. Др.*

Поправки до Kurj. Lw. N. 167, стор. 2, кол. 2.

Kir. Rozumowski не був зовсім człowiek nie posiadający żadnej oświaty, вчивсь і в Петербурзі, а потім в Кенігсбергу, Берлині, Геттингені, Страсбурзі, објіздив Париж і Јталіју, знав мови франц., німецьку, латинську. В Берлині вчивсь він під догльадом звісного астронома-математика Ејлера. Hellbig, Russische Günstlinge 215 каже про нього, шчо він був вихованиј добре, мав познаньньа, говорив прегарно по франц. ј по німецькому. Перовські були незаконними дітьми Олексіја Кириловича Розумовського (сина гетьмана і президента Академіji). З них три здобули титул. Лев, шчо був міністром внутр. справ

в 40-ві рр. і Василь, шчо був оренбурським ген. губернатором в 1835 р., ходив на Хиву (а не на Сибір), але несчастливо, а в 1853 р. взьав хоканську кріпость Ак-Мечеть, котру ц. Микола I. звелів назвати фортом Перовскіј. Графом зробивсь в 1835 р. Третіј брат Олексіј писав романи з українського панського житьа під псевдонімом Погорільского. Гр. Борис Пер. нічим осібним не звісниј. Софіја Перовська не походила ні від Льва, ні від Васильа, ні від Бориса, а також здајеть сьа не від Олексіја Перовських, а від Миколи II—ого, теж сина Ол. Кир. Розумовського, але од другоји матері.

N. 81. Лист М. Др—ова до Кониського в справі співробітництва в Правді. Chemin Dancet 14. Genève. 5 Јульа.

Шановниј Добродіју.

Лист Ваш получив ја вже кілька днів назад, та не міг зараз же відповідати, бо треба було вијіхати, шчоб поховати доброго пријательа, Левка Мечникова (тіло всеж козацьке, тај душа европејська-українська). Та таки ј завдали Ви мені нелегку завдачу своїм листом!

В такіј справі, јак та, з котрују Ви обертајетесь до мене, відректись важко, тај пристати мені не легко, мајже неможливо. Звісно, јак ја шче з роду не відрік сьа від роботи ні в одніј руськo-укр. часописі, котра хотіла моједи роботи або навіть не відкидала јеји, то не може бути і сумніву, шчо ја буду робити і дльа „Правди“. Але друге діло стати в „головах“ виданьньа або навіть написати програмову статьтьу. Дльа першого в мене тепер за багато роботи коло історіји укр. літератури (ось напр. ја більш двох місьаців сижу в апокріфах, гностичних сектах, легендах усьаких Азіатів, без чого ја не можу написати

голови про укр. нар. легенди та кольадки — і кінцьа не бачу цьому морьу). Але і дльа программовоjі статьті треба перш усього хоч знати, з ким у спілку jдеш. А потім треба бути певним, шчо маjе сьа хоч невеличкиj гурт льудеj, з котрими в основах сходиш сьа думками.

Ви ж не пишете мені, ні хто „ті льуде, шчо наказали вам удатись до мене“, ні хто буде в редакціjі, навіть в дірекціjі (бо Ви кажете, шчо Ви за це не беретесь), а jа не можу собі здумати навіть трьох чоловіків в Галичині, з котрими б зходивсь в думках про політичні справи, а до того пригадуjучи те, шчо Ви самі писали в Галичині і навіть в В. Европи, думаjу, шчо між нами наврьад можлива така згода, jака потрібна, шчоб в купі вести політичне виданьньа. І в Вашому листі ті кілька слів, в котрих ви натьакаjете на напрьамок проектованого журналу, мало мені надаjе надіjі на згоду. Ви кажете, шчо хотіли б „наперти на обjединителів“. А jа думаjу, шчо боротьба з „обjединительами“ в Галичині і Буковині ведеть сьа так нетактовно, починаjучи з терміна „обjединителі“, проти котрого Марков і К-о досить зручно виставльаjуть термін розjединителі, а часом так навіть гидко і маjже завше з такоjу ненауковістьу, шчо по краjніj мірі на першиj час новиj орган мусів би по моjіj думці дати спокіj публиці з усьакими напорами на обjединителів, а нальагти на виjасніньньа положительних прінціпів своjіх, політичних, соціjальних і культурних, — або коли вам вдарьати на кружок львівських псевдо-обjединителів, то заразом бити і псевдо-украjнофілів. Окрім того jа думаjу, шчо „Наумовиччині“ в Галичині даjе хід по части вандруjучиj рубль, котрого звісно ніjакоjу полемікоjу не випреш, а по части j найбільше польська політика, котра не дурно ж колись і Богдана Хмельницького і Паліjа до Москви пхала, — так зна-

чить випірати усьу дольу обједпнительства треба не полемікоју з нeју, а змінoју обставин. Нарешті ја думају, шчо основу регрессівному панруссізму робить најголовнішче церковшчина, котру, значить, і треба випірати новоју европејськоју науkoју.

Далі Ви кажете, шчо треба „вказати австрійському урьадові, јакі помилки він робить полохајучись објединителів".[1] Ја ж думају, шчо дльа нашоjі всеjі націjі австр. урьад јак навіть усьа австр. Русь маје не так то велику вагу, бо все таки нас більше 80 раз живе в Россіjі, і треба мати дуже палку фантазіју, шчоб думати, шчо з них навіть половина може коли небудь одірвати сьа до Австріjі. З цього виходить, шчо укр. національна партіја мусить најголовнішче думати про те, јак би јіј добитись волі в Россіjі. Ну, а цього австр. урьад, поки він такиј јак тепер, буде завше бојатись навриад чи не більше шче, ніж теперішнього москвофільства, бо Галичина навіть з Краковом можуть потьагти за водоју Висли ј Сьану та Дністра до Варшави, до Одесси і таке інше. Був уже час перед 1863, коли власне украјнофільство і kosakische Sprache вважались в Австріjі staatsgefährlich. Окрім того ја тієјі думки, шчо ј австр. урьадові ј Польакам нічого не вкажеш, а треба јіх просто привчити до того, шчо ми јесть на світі і живемо дльа себе, то вони хоч чухатимуть сьа в потилиці, а будуть подаватись, ось јак нап. тепер подајуть сьа не тілько перед Чехами, а ј перед Словінцьами.

Шчо до Европи, то в урьадовоjі Европи дуже мало до нас інтересу. Треба бути таким моральним нулем, јак Діло, шчоб тішитись тим, шчо јака небудь Post пише про кијівське коро-

---

[1]) А Ви ж чого ж јіх полохајетесь, коли хочете напирати на них? *М. Д.*

лівство, та шче таке пише, шчо трохи свідомиј чоловік просто засміјеть сьа. Урьадовіј Европі інтересні ті, хто тепер силу (армију) маје, а не ті, шчо за них шче треба кров лити, гроші платити. Літературна Европа (котру ја напр. трохи знају і з котроју пробував говорити) справді було почала інтересуватись нами вбачајучи в нас початокновоји прогрессивно-демократичноји сили, і охоче слухала, коли јіј говорили про Костомарова та Шевченка. Але тепер вона вуха відвернула від нас, коли ми не тілько не пішли вперед післьа тих старих (власне шче 1847), але посунулись назад та бојімось навіть надрукувати старого Шевченка без цензури царськоји, а шче гірше добровільноји (Просьвіта). Тоді, јак наш рух спинили а то ј змертвили неуцтво, страхи іудејські та поверховниј націоналізм, літературна Европа довідалась, шчо в Москалів јесть живі льуде, котрі не думајучи бути непремінно „націоналами та орігіналами", хапајуть сьа просто за всесвітні моральні задачі та говорьать про них јак уміјуть і невольно зјавльајуть сьа орігіналами, хоч часом і плетуть дурницьу. От Европа јіх переклада, чита. Вона дльа цих Москалів забува навіть Польаків, котрих звикла по головці гладити і котрих націоналізм колись підходив до того ліберального і національно-автономного руху, котриј обіјмав в 30—50 роки всьу культурну Европу, та шче ј мав за собоју ефектні і сміливі вибухи — повстаньньа, еміграціји і т. ин. Навіть спеціалісти етнографи та фолькльористи европејські, і ті від нас відвернулись; недавно можно було хоч товшчиноју коли не толком копиць Чубінського јіх заінтересувати, а тепер і того нема. А тим часом ја знају льудеј, шчо в Парижі та в Флоренціји читајуть, хоч і крјахтьать, напр. Москальа Веселовского, — а хто стане читати

навіть Сумцова або Огоновського, не кажучи вже про Горленка або молодших етнографів, котрі не знајуть навіть того, шчо в Чубінського копицьах нагребано? Так і тут і перш усього ми мусимо стати чимсь у себе дома, стати дома Европејцьами, тоді ј Европа нами заінтересујеть сьа. А тепер по крајніј мірі ја за себе скажу, шчо особливо з тіјеји пори, коли мені украјінські націонали-культурники сказали, шчо виданьньа повного Кобзарьа та політичних пісень укр. народу јім навіть шкодьать, то в мене јазик не повертајеть сьа говорити з Европоју про укр. справу.

Оттакі моји думки! Тільки одвітно до них міг би ја написати программову статьтьу до Вашоји „Правди“, а Ви б безпремінно забраковали таку статьтьу. Чи ж писати јеји? Коли хочете, на пробу напишу. Де моје не пропадало? А може на таке пристанете: ја напишу своји јересі, а Ви чи хто иншиј хај јіх опровергне, то шче послужить дльа вијасненьньа программи.

З матеріјалів того сорту, про котриј Ви питајете, јесть у мене дешчо про відносини украјнофілів до Герцена і Тургенева і т. и. (та на лихо најбільше про Марка Вовчка, котра шче жива), про перші проби закордонного револьуціјного виданьньа украјінського, рев. прокламаціјі. Можно б з цього матеріалу вивести і філософіју, та вπјать доволі јеретичну. Ждатиму тепер Вашоји відповіди, а в усьакім разі дьакују Вам за те, шчо згадали мене. *М. Драг.*

P. S. Получив лист від Фр. і бачу, шчо Ви кликали јого до участи в Правді, хоч все таки не знају, хто там шче буде писати і хто буде в редакціјі. Цеј міј лист посилају через руки Фр. з тим, шчоб він показав јого і Павликові, котриј переслав мені Ваш лист. Думају, шчо

Ви не знајдете в цьому нічого злого. А ја всьакі літературні справи в Галичині звик обговорьувати з цими льудьми.

N. 82. Лист до І. Ф. Montrées, commune Ouches, H. Savoire (France), pension Gallay. 6/VIII 1888.

Листи Ваші дістав, але Т—ша ні; кудись запроторили моjі женські коммісіонери. Вступного слова до статеj ролігіjних не можу прислати ранішче, ніж вернусь в Женеву, т. j. через місьаць. Там же подумају j про рецензіjу на Петрушевича. Тільки ја хотів би jеjі не писати, бо треба б детальнішче знати гал. історіjу, ніж ја. По змісту 1. N. Т—ша, шчо прочитав у „Дѣлѣ“, бачу, шчо він вже дуже викльучно літературниj окрім хиба статьті Павлика. Чи не можна б здобути економічного матерjалу з тепер. нар. життьа? Навіть з корреспонденціj можна б шчо небудь зшити нового j поучајушчого. З „Правдоју“ Кон. покрутив більше шче, ніж можно було ждати. Може бути, шчо шче ми j у одвіті за нього будемо. Та шчо робити? К. тим вишче других укр—філів, шчо хоч крутитьсьа. Через те не треба jого одпихати, та тілько не слід jому піддаватись. Коли в jого така маньера, шчо він каже: та ја ж з цим згоджујусь, то нехај і печата, шчо Ви jому дасте. Ја своју дольу зробльу, напишу вступну статьту, јак думају. Пропаде, то де наше не пропадало! А піде, то нехај здоров зносить і К. і Барв. Ховати ж моjі особисті статьті під псевдонім чи анонім ја не згожусь, та j Вам не раджу. Це значить піддержувати крутіjство і туман, котрого j так в українофільстві більше, ніж можна терпіти.

З К. Ст. не знају, шчо j робити. Впрочім матеріjалів ніjакіх за старим редактором в мене

не зосталось, а зістав тілько довг јого за статьті (навіть по ціні, по котріј оплачено Стар. драм. сцени, рублів з 350), та цього вже нічого ј згадувати. В мене тілько зосталась незалічима біль в души з цього поводу через те, шчо посередник наш, премудриј Одіссеј, котрого влопали Кон. з Гладиловичем, навіть не відповів на лист Кузьм—го. А біда, јак далі бути з новоју редакціјеју: перш усього, шчо вона не відповіла на лист, — це ја вважају за свинство, котрого дарувати не слід. А далі јак же буде з тими двома статьтьами, шчо Ви переслали від Кузь—ого? Так вони ј пропадуть? Але ж то льудська працьа — не водицьа. Коли б Ви могли це појаснити редакціји, то зробили б добре діло. Слід би појаснити ј те, шчо велика статьтьа Кузьм—ого „Буддійскіе элементы въ укр. преданіяхъ о Паліѣ и Маркѣ Богатомъ“ прьамо привјазујеть сьа до „Буньаки“, так шчо переміна „многоуважаемаго изслѣдователя“ буде досить глупа. Окрім того така переміна більше збудить поліцејську увагу, ніж продовженьнье житьтьа К—ого, котриј, јіј богу, не розумију, кому в чому шкодив, шчоб јого в гріб класти. На решті јак же таки „многоуважаемому“ вмерти без некролога? Без шуток, може приjдеть сьа Вам хоч в Т—шу некролог написати. 20/VIII. Перервав лист, бо напившись води прьамо з глетчера на Mer de Glace заробив було таку біль в зубах і в усі, шчо чотирі дні крутивсь јак скажениј, а потім дістав лист від Олекс. Барв., в котрім він плачеть сьа, шчо не дістав від мене обіцьаноји (!!!) мноју програмовоји статьті. Мусив ја статьтьу дописати ј сьогодні висилају јеји, але прошу не печатать зразу, а дати на обраду сотрудникам, котрих післьа мене треба појменовати. Пишу ј К—ому ј Б—ому проти анонімів (звісно не Россіјан, і в п о л і т и ч н и х статьтьах). Пишу Б—ому, шчо починати журнал, поки К—иј

не вернеть сьа, не раджу. Шчо з того вијде, не знају. Дуже жалију, шчо не мају часу зробити копију з својеји статьті, шчоб прислати Вам з П—ом. Прошу Б—ого, коли він сам перепише јеји, то орігінал переслати П—ові, але вніать не знају, шчо з того буде.

Кланьајусь Вашиј жінці. Ваш *М. Др.*

Читају ја в Kur. Lw. і в „Дѣлѣ“ про Дрентельна, та ј думају навіть оступитись за цього царського слугу. Звісно, він був ц. слуга ј обрусітель, але нічого спеціального проти Польаків јак нації, а шче менче проти Українців не робив, а ненавиділи јого пани польські јак і россіјські в Кијівшчині, бо він держав сторону мужиків в аграрних справах. Він навіть написав царьу, шчо дельановські правила в гімназіјах противні русским інтересам, бо богатші кльаси в К. В. Под. губ. — Польаки. Пани навіть один час пустили про Дрентельна такиј анекдот (коли він не хотів під војенниј суд підводити крестьан за аграрні розрухи), шчо мовльав у Кијіві тепер генер. губерн. Драгоманов, бо Дрентельном править Меркулов, М—вим Рудченко, а Р—ком Драгоманов. І в справі універс. јубилеју Др—н держав себе прилично. На свіј лад то був россіјськиј Стадіон, — јак і Безак. Inde irae. Так чи личить і демократам і Русинам за польськими панами лајатись? Ја мају кілька анекдотів за Др—на, та куди јіх дати? К. Lw. не візьме. А чи візьме К. Lw. статьтьу з поводу консервативних декларацiј Тихомирова?

N. 83. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
7. Септ. 1888.

Шановниј землъаче.

Вернувшись кілька днів тому назад до Женеви, застав „Товариша“. Усе легеньке ј повер-

ховненьке, але свіженьке ј зачіпливе, так шчо мусить розворушити трохи Вашу публіку. Коли піде другиј N-р? Ја Вам скоро пришльу пер. слово до реліґ. статеј, а також першу частину австро-руських споминів, — але поки шчо замісць остатніх радив би, коли хочете чого мого, печатати замітки про правопись і церков (остатнье в Павлика).

Про „Правду“ пишу Павлику. Попросіть у нього, шчоб розказав. Нудно писать двічі про нудну справу.

Про Дрентельна писати не буду, бо все таки ја про нього мало знају, та ј чорт з ним: все таки він був царськиј генерал. А про Тихомирова коли писати, то треба б трохи довше, бо не хочеть сьа тільки репортером јого „доморошченоји“ мудрости јавльатись. Чи пријньала б редакціја K. Lw. три статејки в роді Ваших про панславізм: 1) резьуме катавасіји Тихомирова ј јого антіфонів, 2) Огльад евольуціји „народновольства“ в Тихомирові, 3) критику відносин між росс. соц. рев. рухом і справоју політ. вольности в Россіји. Та шче дізнајтесь делікатненько, чи може Kur. Lw. заплатити за статьті, чи ні? Звісно, ја напишу ј без плати, а коли б були дејакі гроші, то здались би на книги, бо ја богато вже потрібного з галицьких виданьнь не мају (напр. бібліографіі Левицкого), а грошеј чортма. Мені таку міну, здајеть сьа, підвела цензура, шчо 3 місьаці праці мојеји ј жінчиноји до послiплiньньа очеј пропадають марно.

Ваше подорожьжье в Америку мене дуже інтересује і ја жду від нього користи і дльа Вас і дльа справи, хоч бојусь, шчо на перших же порах Ви попадете в конфлікти з попами. Вже одно те, шчо Ви појідете, непремінно викличе проти Вас јаку небудь „Червону Русь“, а далі

дiјде ј до митрополiта. Ну, ј пiде. Та вовка бојатись в лiс не ходити.

Про Вашу дорогу нiчого не мају порадити, бо не мају жадноjі iдеjі, јак јiдуть в Америку окрiм того, шчо читав иноді в газетах. Тут јесть коло Женеви один Американець, з котрим ја недавно познајомивсь (вiн до мене обернувсь з поводу мојiх лiтер. робот i сими дньами вiн буде в мене), то ја јого поспитају хоч про те, в јакиј сезон најлiпше јiхати через Океан; не думају, шчоб глибокоју осiньньу або зiмоју.

Про шчо спитати Вашiј жiнцi ј П—ку, јак поjiде в Россiју, з мојiх справ, пишу окремиј листочок, котриј прошу Вашу жiнку ј П—ка добре прочитати, шчоб привезти менi по возможности точнi вiдповiдi, хоч ја практичного наслiдку з того ј не жду, бо, јак чују, Н. В. К. дуже хориј, так шчо наврьад виживе. А другi... Хај јiм вибачить бог та свьата мати!

До того, шчо ја написав в листку, додам просьбу јак небудь видрати в Петерб. у Цвiтковського статьту „Изъ народной словесности и старинной письменности“, ј переказати јому, шчо ја дуже перепрошују јого за те, шчо понепокојiв јого своједу комiссiједу i шчо ја б сього нiколи не дозволив, јак би вiн сам мене до того не вiзвав.

Так багато треба писати, шчо цеј листок так i обiрву. Кланьајусь дуже Вашiј жiнцi. А шчо Ваша династiја? Мојiм дiтьам добре повелось у горах. Ваш М. Др.

Шче одно запитају: чи К. Lw. взьав би серiју статiјок про полiтику украјiнську у вiдносинах до Польшчi з поводу напр. апокрiфiчних прокламацiј, шчо польськi газети взьали за настојашчi? Шчо Ви думајете про тi прокламацiјi? Звiдки вони дiстались до редакцiјi i т. и.?

N. 84. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 28. Септ. 1888.

Шчо з Вами робить сьа, шчо нема звістки? Може вже в Америку вибрались? І від Вовка мају аж два листи, в котрих він питаје про Вас, каже: він вислав Вам роботу дльа Otto, получив від нього подьаку за ту роботу ј просьбу далі робити, але не мајучи від Вас звістки, він не зна, шчо мусить робити. Вдовольніть јого, будьте ласкаві. Ја одно про Вовка скажу, шчо јак побачите Олесницького, то скажіть јому, шчоб написав до Вовка лист, в котрім би запрохав јого до сотрудництва в „Правді“. Треба, шчоб редакціја обходилась по льудському з сотрудниками.

Мені писав Барв., шчо будучи ві Львові бачивсь з Вами і шчо Ви обіцьали писати в „Правду“. З мојеју статтьеју він зробив не по мојому, але ј не по першому својому, а власне напечатав јеји за підписом „Видавництво Правди“. Чи додержить редакціја консеквентно всіх тих јересів, јакі написані в тіј статті, а надто јак прријіде автор „Оповістки“ (котру ја вилајав на всі боки в листі до Барв.), не знају. Але ніколи старші народовці не робили стільки уступок нашому напрьамку, то ја думају, шчо нам треба держати себе так, шчоб не можно було сказати, шчо ми не помогли „Правді“ стати на ноги. Звісно також, шчо треба нам добитись того, шчоб наша часть в редакціји була гварантована. А дльа того јак прријідуть Б. і К. у Львів, то треба влагодити коллективну редакціју, в котріј ачејже Ви ј П. пріјмете дольу. Шчо Ви скажете про думку передати в „Правду“ богословські статті, коли на них знајдуть сьа осібні гроші? Шчо також скажете про те, шчоб программу Правди дати в Kurj. Lw. јак в најширших витьагах? До мене оберта-

лись недавно Польаки з Галичини, доволі впливові, з запитом про те, јака може у них з нами бути згода? Хај знајуть, чого ми хочемо, та хај розберуть нашу программу ј покажуть при цьому ј своју.

Послав ја Вам сьогодні N. 7 Journal de Genève зі статьтьеју про Штроссмајера. Дуже б прохав Вас перевести јеjі усьу в K. Lw. Резонів, ја думају, розказувать нічого. А коли хочете, ја Вам розкажу другим разом про посередника між Римом і Штроссмајером, Італіјанцьа Tordeni de Quarenghi, котрij був і в мене ј переклада Шевченка на іт. вірші. Јак будете перекладати моју статьтьу, то зробіть увагу, шчо половину јеjі підтвердив, сам про те не відајучи, Побьедоносцев.

Шчо ж Ви, јідете в Америку? А Ваша жінка чи појіхала в Кијів?

30. Септ.

Получив Ваш лист і бачу, шчо дејакі мојі слова про „Тов.“ і „Правду“ не до діла. Коли Ви починајете печатати N. II. Товариша? Посилају Вам дльа нього першу голову мојіх Споминів. Думају, шчо вона пријдеть сьа до ладу при теперішнім настроју до згоди партіј коло практичних справ. А впрочім віддају јіх Вам на суд. Дальшу голову пришльу незабаром, та ја думају, на 2-иј N. Т—ша досить буде ј першоjі. Візьміть у Павлика лист міј про церкву, — частину того, шчо ја писав до NN. (Смальа Стоцького) в нашіј переписці про правопись. П—к мені казав, шчо цеј лист буде друковатись вкупі з рец. на Стоцького ј статьтьеју про правопись. Може б тепер же пустити јого за статьеју про правопись, — звісно, написавши додаток від редакціjі, котриј би привјазував одно до другого. Воно можна відкласти це на 3 N-р, та коли јесть місце, то ліпше

вже цьу мoју публіцістику викинути в публіку за разом, а на 3 N. ја дам шчось більше гелертерське. Впјать таки ј це все віддају на Вашу вольу.

Про Багацтво шче јесть у нас, а Хліборобства зовсім не маје. Б. ј книжки Ваші цими дньами вишльу.

Чим болије Ваша жінка? Чи шчо гострого, чи другого чада ждете? Незабаром вишльу Вам початок французькоjі праці мојеjі ј дочки мојеjі про болгарські легенди, — подібні до украјінських.

Статьті про Тихомиріаду сьаду писати скоро, треба пождати, поки вијдуть шче дві брошури нігілістьачі про це. Ваш шчириј М. Др.

Забув написати про Дашкевича: коли Ви не поможете мені здобути јего книгу, то ја нијак јеjі не здобуду. Зостајеть сьа одно: напишіть јому, шчо знајете одного писательа, котриј специально інтересујеть сьа справоју і не незнајомиј із самим Дашкевичем, та не сміје обернутись до нього просто, та ј просить через Вас дати јому екземплъар. Будьте ласкаві, напишить це скорше.

Ваш М. Др.

N. 85. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 30. Окт. 1888.

Шановниј земльаче.

Посилају Вам цілу вјазку паперу. Вона вже давно готова, та за хоробоју, шче ј всьакими клопотами ніколи було перечитати та таки ј від Вас чекав звісток про Товариша. Аж ось сьогодні дістав лист від Павлика, — шчо Товариш уже не Ваш, — так ја думају, шчо моје писаньнье пропавше, то посилају јого Вам, прочитајте, — та

хоч викиньте, а замітку про казки попросіть Вашу жінку порепнсати та пошліть у К. Стар. (Мојејі жінки письмо шче перельака наших мудрих зајців). За одно попросіть, шчоб вернули статьтьу про вдову, коли не хотьать печатати. Получив сьогодні (тільки післьа того, јак написав Ол—ому) Правду. Шчо јого робити з тим дурнем Кон—им? Ја уже думају просто про теје писати Б—ому, шчоб помістив у Правді. В усьакім разі треба, шчоб був редакцијниј комітет, а то сьупризів і сорому не обберемось.

Поки шчо проберіть Ви в будушчім N-рі Львівськиј Січовиј комітет за те, шчо зльакавсь покликати мазурських крестьан. На тому стала справа „польсько-руського демокр. товариства.“

Простіть, шчо сьогодні більше не пишу. Очі больать.

Еге, згадав. Прохав мене Кормош з Перемишльа прислати јому книг mit Nachname. Ја послав јому просто, а гроші прохав післати Вам. Думав через Вас закупити книжок (мені б хотілось Карловича (Литовські?) казки, а також другі подібні відбитки з крак. Wiadomości та Левіцкого Бібліографіју). Та не мају ј звістки від Кормоша, чи получив книги.

Брошьур наших про Бог. про Бідність і т. и. нема зовсім. Ваш М. Др.

N. 86. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. Genève 11. Нов. 1888.

Шановниј земльаче.

Кумедно оце, јак ми під рьад на очі заслабли. Чи не закласти нам сліпецьку спілку? Ви ж можете у нас і за лірника јти, ј навіть нові думи складати. Воно б і з того боку було б

добре, шчо могли б з честьу викрутитись із тоjі плутанини, шчо натворилась коло Товариша ј Правди. От уже свьата правда, шчо ліпше з розумним згубити, ніж з дурнем знаjти!

Комбінаціjі Ваші з рукописьами, котрі назначать дльа Т—ша, наврьад практичні. Ділити Сміх і горе між Тов. і Пр. незходно; то все писане під одним тоном і мусить ітти в купі, наjліпше jак би в „Т—ші“. Мемуари, jак Ви кажете, до козаків ніjак не вjажуть сьа і у Наук. Біблі. не jтимуть. Та ј мені писати jіх частинами було б невигоднішче, — в антрактах житьтьа (Jа П—ові писав, шчо jа викінчив до приjізду у Львів у 1878 р.). Правда коли б і згодилась печатати Спомини, то з четвертоjі голови певне розсердить сьа, jак діjде до Вол. Барв. Все звертаjеть сьа до того, шчо наjліпше б печатати в Тов. — так коли ж jа старішиj від Вас, а туди треба молодих? Хиба підписати це все замісць М. Др. Світозор або Зорька Др—в? Како будет сіе? З Правдоjу зовсім мені темно. Jа писав П—ові, шчо послав лист Барв., лист до редакціjі з поводу москвофіліjі ј доноса на Червоноруссів; jа приложив привітниj лист Б., в котрім кажу, шчо коли того не напечатаjуть, то муситиму заjавити, шчо jа на просьбу ред. написав програмову статьтьу, але тепер зрікаjусь Правди ради вопіjушчоjі неконсеквенціjі. Писав також, шчо консеквенціjа б N-ра примушуjе мене настоjувати на тому, шчо казав ранішче, шчоб був ред. комітет. Коли б повернуло на те, то прошу Вас, підпираjте ј Ви цьу думку. Jа писав Б—ому ј К—му, шчо подаjу голос у комітет за Вас і Павлика; коли ж обом Вам там не можна бути, то jа прошу Вас, підпираjте кандидатуру П—ка. Резони ось jакі: Ви вже і без того пишете в Пр. ј заходьучись з Правдьанами матимете свіj вплив, а окрім того це підніме духа П—ові, котрого jавно обминаjуть

Правдьане. 13. Нов. Вчора дістав лист Кон. спеціально посвьачениј мојему протесту. Каже, шчо пише јого п о б а л а к а в ш и з Франком. Јаке було те балаканье, чи таке, јак р о з м о в а одного панка з царем Миколајем, котриј јому сказав: „Пошелъ вонъ, дуракъ!“ а потім тој пан хвалив сьа, шчо „розговаривалъ съ Государемъ“, — чи инша, К. не каже. Пише ж, шчо јак міј лист надрукује Правда, то зараз же вмре, а јак надрукују ја, то вмре на 3-му N-рі, бо в першім случаји ті, шчо піддержујуть Правду, образьать сьа, а в другому шчо буде, нічого не каже. З першого премісcу можна б подумати, шчо ті, хто піддержујуть Правду, сепаратисти ј москвожерці з прінціпу, — так ні: сам К. каже, шчо опротеставані мноју дописі — помилка, на котру јому вже показувано ј без мене. А над цими всіма мудрими консідераціјами К. пише таку загальну: „З того шчо я чув і бачив на Украјіні, я конечно запевнений в великій потребі органу, котрий би не з р а з у, а повагом будив сонних людей і проводив хоч по троху поступові думки. Я запевнив ся, що такий орган н а п е р ш и й ч а с, коли зичить собі житья і впливу, то мусить чимало де в чому (детальному) не зходитись з Вами (Јак Вам подобајеть сьа це — ч и м а л о д е в ч о м у? Мені воно дуже мило, бо нагадује молоді часи, коли ја дратував одну полтавську панночку, дуже покірну, котра написала својіј матері: „м о ж е т ъ б ы т ь, п у с т ь Марья привезетъ мнѣ платокъ“). Јаким робом з цього виходить, шчо ја мушу взьати назад свіј протест проти москвожерства ј доносів австр. поліціјі, ја нјак не второплају. Ја відповів, шчо протестовані речі не деталі, а основні і через те ја пропустити јіх не можу і шчо смерти „Правди“ не бачу непремінно; коли редакціја стојатиме на тому, шчо національну ненависть треба ширити ј доноси треба подавати, — вона

тільки дасть мені чесну одставку, — та ј житиме собі јак схоче. А про загальниј considerant К. пишу таке: „Це все, простіть, зовсім не по мојому адресу. Ја наврьад чи не најсмирнішчиј, најпоміркованнішчиј з усіх україінських „воздыханцевъ“, котрих ја шче ј доси majже всіх знају особисто, з гори і з низу; та тільки в мене нема двох јазиків: одного дльа шепотіньньа, а другого дльа голосу, одного дльа поезіјі, другого дльа прози і т. и. Ја завше стојав і стоју за тим, шчоб іти повагом, та тільки в один бік, а не скакати на всі боки. Дајте мені гурт, котриј би згодивсь на таку політику — чесно, безповоротно, то ја готовиј стати шче смирнішчим і навіть згожусь, шчоб мені гурт відмірьав кожниј міј ступень, аби тільки в певниј бік“.

Виписав ја Вам слова К. ј моjі, шчоб показати Вам маньеру крутіјів россіјських і галицьких, котрим коли вкажеш на јіх крутіјство, то вони відповідајуть: „та, бачите, Д—в занадто великиј радікал“. А в решті шчо тепер буде робити зі мнoју К. і јого „Правда“, господь відаје, бо з такoју лемішкoју, јак у К—го і К—о, може бути все јак раз несподіване.

Јак же Ваше Польсько-руськo-де мокр.Товар.? Ја радиј, шчо воно не закопало сьа у пісок, — та тільки гльадіть, шчоб ні в програмі, ні в прокламаціјі не було мови про відбудова ньe Польшчі від морьа до морьа (Польаки так вже привикли, шчо все мусить робитись дльа того), а просто шчоб справа була поставлена на практичниј грунт — поправу стану обох народів у Галичині.

Чи Ви думајете поговорити про программу Правди в К. Lw.? Чи можно буде сподіватись, шчо К. Lw. надрукује міј лист, коли Правда не схоче?

У нас тут справа виданьньа россіјського органу з децентралістичним напрьамком посува-

јеть сьа на перед, та јіј пошкодили арести в Москві, про котрі аж сміх і горе було читати мені в ДѣлѢ: панславіст Гольцевъ, а далі Гольцевъ та все таки панславіст. А Русская Мысль же не за горами!

Спасибі Вашіј паніјі за клопіт і за обіцьанку; стидно мені клопотати јејі з маленькоју дитиноју мојеју пересилкоју. Буду тут обходитись; тілько ось біда; руку мојејі жінки самі Кијане знајуть, то ј бојать сьа, — а дочка, котра писала за К—ого, через 5—6 тижнів јіде в Болгарију. Давати кому чужому переписувати — псевдонім відкривати. От тобі ј знај. Будьте здорові.

Ваш М. Др.

N. 87. Лист до Ол. Кониського. Chemin Dancet 14. Genève. 12. Нов. 1888.

Шановниј Добродију. Оце получив Ваш лист і поспішајусь відповісти на головне. Лист міј, котрого надрукованьньа ја прошу в ред. Правди, торкаје не детал і, а основні речі: 1) москалежерство (післьа чого хто инш ј піде в Правді за льахожерством, жидојідством і т. д.), 2) і поліц. донос на осібну від нас партију. Дописі, котрі ја опротестовују, просто виступајуть проти прогр. статьті в јејі основі, — значить, просто рвуть основу умови редакцијноји і вже через те шкода јіх пропустити. Але це шче најменче. Дописі ці ставльать Правду так, шчо вона не може сповньати своју службу, котра ж певно в тому состојіть, 1) шчоб винаходити способи, јак би наш народ розвивати, јого справи влагожувати, а не в тому, шчоб дражнитись та лајатись з сусідами, та шче ј з брехньами на них, 2) шчоб наш народ вести до автономіји, а не дльа того, шчоб вбивати в нього вірнопідданство ав-

стріјське, чи россіјське, чи може шче јаке инше. Коли „Правда“ закладалась не дльа таких цілів, то не варто було ј закладати. Так не тілько ја думају з тими Галичанами, котрі ј Вам вказали обернутись до мене за програмовоју статьтьеју, але видалось, по Вашим листам, і Ви, бо инакше досить було б Вам і „Дѣла“, хоч і „Дѣло“ не доходило до цінізму дописі з Кіјіва. Коли, јак можна думати з Вашого листу, недокладности N. 1-го „Правди“ вијшли через те, шчо „добре шче, шчо ј такиј вијшов N-р“, то Ви б перші мусіли б ті скандальні дописі опротестувати чи обговорити так чи сьак. В усьакім разі ја не міг не виступити з протестом, мајучи на те резони јак гуртового, так і особистого характера і післьа Вашого листу не бачу резону брати міј протест назад.

Ви кажете, шчо післьа мого протесту Правда вмре. Але перше: Правда редагована цілком по тим думкам, јакі вилазьать в опротестованих мојіх дописьах, або навіть в такіј мірі строкато, јак 1-иј N-р. — просто шкодливе виданьнье (строката навіть шче шкодливішче), і ја по кр. мірі не мају ніјакого резону бажати јіј віку, та шче ј нести за неји відповідальність; а вдруге ја зовсім не бачу, чого Правді вмирати післьа мого листу. Одно з двох: або теперішньа редакціја згоджујеть сьа в основі з мојім листом (то б то з програмсју самого 1. N-ра) і тоді вона прибере јак небудь формальну сатісфакціју тим, хто вмістив і написав опротестовані дописі, або вона маје собі иншу программу, більш згідну з тими дописьами, ніж з староју программоју, — і тоді вона так і напише під мојім листом і тим дасть одставку мені ј тим, хто згоджујеть сьа на стару программу. Цьа операціја обіјдеть сьа редакціјі всього коштом двох сторінок! Від цього журнали не вмирајуть. Тепер про те, шчо Ви звете „по-

хвалкоју“, і шчо јесть тільки показаньне конечности, на случај, јак ја не мало дізнавсь в стосунках з галицькими редакціјами. Шчо ж мені справді робити (за себе ј за тих, хто згоджује сьа зо мноју), коли б Правда не напечатала мого листу, јак не печатати јого осібно і не прибавити до того, шчо ја автор программовоји статьті (бо без тоји прибавки ја вискакују јак Филип з конопель)? То, шчо Ви пишете про спенсіонуваньне Барв., лихо дльа Вас, навіть мене дивује; аже ж коли ја протестују проти доносу на Маркова ј Мончаловського, то не дльа того, шчоб доносити на Вас і Барв. Коли ја буду змушениј печатати міј лист осібно, то ја додам історију прогр. статьті тількі в основних зарисах, — то б то скажу, шчо „ја получив запросини від ініціаторів справи стати на чолі виданьньа, написати программову статьтьу“, шчо ја не хотів братись за те, опасујучись незгоди, але получив запевненьне, шчо незгоди не буде, — аж ось вона вијавилась, — і ја мушу розпрошчатись з Правдоју ј објаснитись перед товариством. Ја думају, шчо ніхто не заперечить, шчо це моје право ј навіть обовјазок.

На кінці мушу сказати про ред. комітет, про котриј пишете Ви, — шчо „комітет тіж льуде, і коли він вестиме „Правду“, то не обіјдеть сьа без помилок“. Ја не знају, хто вкладав 1 N-р „Правди“, але певно не комітет. То коли ј Ви признајете, шчо в ньому богато помилок, то значить, справу треба јакось переміпити. Ја радив і раджу комітет вибраниј сотрудниками, ј подају голос за те, шчоб у тому комітеті були Франко ј Павлик, або хоч один з них. Подају ја голос за то, бо вони мені видајуть сьа між відомими мені Галичанами најздібнішими, шчоб придати Правді тој новиј, европејсько-наукoвиј характер, котрого бажаје ј оповістка ј про котриј објавлено ј у Россіји (через Од. В. н-р. і т. і.), а також шчоб

забезпечити Правду на далі від таких ветхозавітних ідеj і змагань, jaкі проскочили в 1 N-рі.

Ось, здаjе сьа, все, шчо треба було сказати з поводу справ, котрі маjуть т. ск. jуридичниj характер. А тепер переjду до більше теоретичних, хоч теж грунтових.

Ви j у остатньому листі двічі говорите мені, шчо jа здалека не знаjу дijсного стану річеj, а через те не можу вірно судити про справу Правди. Jа вдруге прошу Вас детально вказати мені, чого jа не знаjу j у чому помильаjусь, а то, простіть, jа буду брати такі слова за звичаjну фразу, котру говорьать емігрантам, коли нічого сказати. Jа нагадаjу Вам, шчо Ви, не-емігранти, власне проти моjіх способів роботи, причинились до того, шчо на 3 роки спізнились з новим органом в Галичині; проволочились і других проволочили „Зорями“ та „Дѣлами“. Далі скажу Вам, шчо jа ж маjу очі на то, шчо всі можуть бачити, та не так то вже j відрізаниj і від Украjіни. Jа бачу напр., шчо в Россіjі украjнофіли льубісінько вживаjуть сьа, хоч би j у К. Ст., не тілько з Будановими, а j з Лашкаревими. Знаjу jа j те, шчо напр. ті земці, котрим і Ви писали статьті, не сепаратисти-ж, не москалежерці. І тут коло мене живуть троjе Украjінців, котрі прибули сьуди з краjу; з них один член черниговсько-земсько-учительського украjінофільського кружка j навіть сотрудник „Зорѣ“, — і всі вони і не сепаратисти і не москвожерці, а власне сотрудник „Зорѣ“ назвав опротестовані мноjу дописі в 1 N. „Правди“ — „чистим скандалом“. З Галичини jа маjу теж звістки j можу документально показати Вам, шчо в молодчих, і в старших навіть, та не львівських народовців (зовсім навіть не отруjених космополітизмом і соціалізмом, котрих теж тепер в кешеньу не сховаjеш, бо за них власне час і Европа) — зовсім нема москалежерства j навіть воно вважаjе сьа

просто шкідливим. Так напр. думајуть організатори вічів у Станіславові і Коссові (ја читав усьу корреспонденціју з поводу одного віча, між инчим і з Марковим, котриј писав зовсім не глупі речі про те, јак львівські народовці шкодьать справі солідарного виступу перед народом за живі справи). Ось на дньах ја получив лист від краківських акад. Громадьан; кажуть, шчо тепер јім би најбільш придалась дльа розвитку здорового народовства — россіјська беллетристика. Ја в цьому переконав сьа власними очима і в Січі і в Акад. Кружку ві Львові, з котрого вијшли Фр. і П—к. Нарешті прочитајте голос і в саміј „Зорѣ“ 1888 р. ч. 20 стор. 342–343. З цього всього виходить, шчо москалежерство, не кажу вже про доноси на простурки проти австроруськојі нелојальности, зовсім тепер не в моді навіть у Галичині.

Теж, шчо Ви кажете в словах, шчо Ви впевнились на Украјіні в тому, шчо новиј журнал мусить не зходить сьа зо мноју чимало де в чому (детальному) — бо там думајуть, шчо треба не зразу, а повагом будити льудеј і т. д., це все, простіть, зовсім не по мојему адресу. Ја наврьад чи не најсмирнішчиј, најпоміркованішчиј з усіх украјінських „воздыханцевъ“, котрих ја шче ј доси мајже всіх знају особисто, з гори і з низу; та тілько в мене нема двох јазиків, одного дльа шепотіньньа, другого дльа голосу, одного дльа поезіјі, другого дльа прози ј т. и. Ја завше стојав і стоју за тим, шчоб іти повагом, — та тілько в один бік, а не скакати на всі боки... Дајте мені гурт, котриј згодить сьа на таку політику, чесно, безповоротно, то ја готовиј стати шче смирнішчим і навіть згоджусь, шчоб гурт відмірьав мені кожниј ступень, аби тільки в один певниј бік.

Більш на сьогодні не мају шчо сказати окрім того хиба, шчо ј у мене очі больать, — ergo вибачте і пр. Ваш *М. Драгоманів.*

N. 88. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 3. Дек. 1888.

Шановниј земльаче.

Отце тільки тепер мају час відповісти Вам скільки небудь докладно. Про міј лист у Правду і про јеjі редакцију уже огидло ј говорити. Звісно, навіть ліпше, шчоб поправив тој хто пошкодив, то б то редакціја, хоч воно ј смішне. Хтож Вам винниј? Де Ваші очи були? — спита публіка. Та јакі ј јеjі гарантіjі, шчо завтра того ж не вдіјете? Ну, та це діло самоjі редакціjі, коли вони вилізе смішити льуд. А ја бојусь, шчо Вам вамажуть јаснішчі місцьа, замітки або шчо, Ви јак не Россіјанин не завважите дејаких точок, котрі безперемінно треба зачіпити. З таких точок најголовнішча — спомин про те, шчо Костомаров вирік анафтему тим, хто проти Перејаславськоjі уніjі, та про те, шчо Антонович сам монумент порьадкував і під „единоју нераздѣльною Россіею" (котру переложив Юзефович з јакобінськоjі La république une et indivisible) підписавсь. Кажуть, шчо Кон—му не подобајеть сьа міј спомин через те, шчо він понаписував у Дѣлѣ про Кијівські юбилејі. Так не зоставльати через це публіку в тумані. В загалі один з најперших обовјазків укр. журнала вивести справу укр. сепаратізму з туману. Коли справді јесть сепаратисти, то нехај вилазьать на світло, хоч не з іменами (то було б најчеснішче і в усьакім разі најліпше), то хоч з јасними програмами. А коли јіх нема, то нічого світ баламутити. Про состав

редакціјі писав мені Барв. Про Павлика не згадује. Дивнij мені цеј радікальниj комітет, в котрому засідајуть торіјі, і в котрім з двох радикальних кандидатів про одного ј слухати не хочеть сьа. Зостајеть сьа тільки доповнити пісньу.

Oј ти брате, ти Мусіју,
Чи бачив ти чудасіју? і т. д.

новими куплетами, котрим впрочім в нашіj справі і казати не передбачить сьа.

Про Ваш новиj пльан науково літер. бібліотеки можу тільки сказати шчо можно ј так! Аби виходила! Ја вже писав Павликові, котриj вмовльав в мене, шчоб ја не протививсь окремому виданьньу мојіх споминів, шчо прошу прислати мені корректуру споминів.

На ваші запити відповідају

1) Тредьјаковского в мене нема.

2) Про Сам. Кішку можу написати, та тілько по новім року, матеріалів ніјаких мені не треба, бо післьа мого комментаріја в Ист. П. појавились до того тільки Науменка робота в К. Стар.

3) „Петрусь“ безспорно wandernde Geschichte, написати про це не трудно, та треба б шче перегльанути, чи нема европејських варјантів в виданьньу Child, та јого за божевільнoју ціноју (400 фр.) ја шче не бачив II-го ј III-го томів. Приjдеть сьа прохати Вовка, шчоб гльанув у Парижі.

4) III-ј вип. Політичних пісень у мене готовиj до печати, коли печатати в Женеві, та не готовиj, коли де инде, бо самі пісні переписані сотнеју ортографіј і јіх чортова безодньа: одних про рујіну Січи більш 100 варјантів. Објем книжки мусить бути подібниj до I та II-го випуску. За Левицкого і другі льубјазности Ваші ј жінки Вашоји дуже вдьачниj ја з Лідоју, та Ліда појіде в Болгарију сама через Відень і Пешт. Жених

јејі стріне тільки в Цареброді (коло Драгоманівського пассу!!), де вони будуть вінчатись. Значить, в Галичину можуть загостити тільки за рік, коли може појідуть у Россіју. Ја було думав, шчоб хоч у Відні јак небудь притулитись Лідіјі на день два в јакіј галицькіј родині. Мені писав був Јаросевич з Кракова, шчо обертав сьа до посла Озаркевича, та це читају в Дѣлѣ, шчо сам Јаросевич помер[1]). Шість раз жалко, бо по листам видно, шчо був шчирвј і розумнвј чоловік. Будьте здорові. Ваш *М. Др.*

Чи буде шчо в Kur. Lw. про программу Правди? Ја написав дльа россіјського журналу, шчо буде виходити тут, статьтьу: Земськиј лібералізм в Россіјі 1885—1883. Вона буде листів на 3, коли б јејі напечатати брошьурoју. Ја думају видати јејі і по англіјському, але најкористніше б було пізнати россіјськиј земськиј рух — Польакам. Шчо б можна було зробити дльа того?

---

[1]) Була така чутка, коли Яр. у Кракові сильно занедужав, та вона оказала ся неправдивою.

Рік 1889.

N. 89. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14.
февр. 25, 1889.

Шановниј землъаче, корректуру I. частини споминів послав ја Вам на другиј же день, јак получив, а з листом опізнивсь між инчим через II-гу частину, котроjі ніјак не зважувавсь випускати з рук. Вона мені дуже не подобаjеть сьа, бо мені ніјак не вдало ся в ніј видержати гомеричниј тон, јакиј мусить бути в мемуарах і јакиј хоч трохи та вдержав у I-іј частині. А цьа II-га вијшла місцьами просто зла. Бив сьа ја, бив сьа направльаjучи, та здаjеть сьа, шче гірше зробив. То посилаjу Вам, шчоб хоч з рук дати та за другі роботи взьатись. Досадно мені, шчо така вилилась цьа частина ј боjусь ја, шчоб і дальші вијшли не такіж, коли не гірші, бо хоч маjже усе украjінське мені льубе (ја себе чуjу безмірно счастливим, коли напр. працьуjу коло пісень і т. и.), та все украjнофільське мені противне, галицько-народовське все рівно, шчо ріцинова оліја, з душі верне. Так јак тут бути Гомером, навіть коли б мати моја породила мене гомерідом? Зрештоjу прошу Вас, переглъаньте уважно цьу несчасну голову і јак шчо дуже вже не до ладу, замітьте, то ја поправльу. Часу до 4-го випуска буде. Думка

Ваша притьагти в Вашу бібліотеку старих писателів, мені подобајеть сьа. Ја берусь обробити 1) Гаваттовича, 2) Вертеп, 3) Вірші рiздвјані ј пасхальні. 4) Јоанна з Вишні ј 5) Апокріфи. Тільки моја робота буде јти поволеньки.

В усьакім разі не задержу так, јак пер. слово до Верна. Це чистиј скандал. Та бачите, одвик ја писати цензурно, а надто дльа цензури галицькоjі. Написав ја давно аж два пер. слова, так одно за довге, а друге за коротке. Скінчу тим, шчо пришльу Вам скоро остатньє. Нічого навјазуватись публіці, а то ј прокураторіjі самому. Хај Верн одбуваjеть сьа сам і за себе ј за нас.

Книг, про котрі Ви пишете (Закр., Труды Общ. Нестора і т. и.) у мене шче нема. Запорожців скоро получу з Петербурга, куди посилају ті 25 р., шчо дістав від К. Ст. через Ок— (решту викльучили за два рочники журналу). Ну, а Нестора јак кијівське виданьнье, звісно, не скоро побачу, а коли там не даj Боже јесть робота Антоновича, то наврьад чи ј побачу. Ја 2 роки добиваjусь реферата про печери на Дністрі. Може у Вас јесть, то пришліть на час. Та пришліть мені Казки Карловича, шчо вијшло. Там, чују через „Wisłę“, јесть варјант однојі казки дуже мені потрібнојі до роботи, з котроју вожусь вже більше 2 років (Буддійскіе элементы въ сказаніи о Паліѣ и Маркѣ Богатомъ). Хочу јејі вигнати з дому, а то не даје другого робити. Коли у Вас јесть під рукоју переписчик другиј, ніж Ваша жінка, то пришльу скоро скінчену роботку: „Укр. легенды о пожертвованіи собственнымъ ребенкомъ“. Може за нејі зароблью хоч по таріфу К. Стар. (2 р. стран.), то розплачусь з довгом у Львові, Вам першому. Посилају вам 2 листи газети женевсько-россіjськоjі, котра все „излазе“, та не вилізе. Скажіть мені, чи можно б було пустити з нејі моју статтьу в польськім перекладі

в Now. Ref. чи окремо? Поговоріть про те з Гіршбергом з інститута Оссолінських; коли б пішло в газету, то дејакі довгі примітки можна б було переписати в текст. Перегльаньте листки, та рішіть справу в прінціпі, а ја незабаром пришльу Вам статьтьу моју в брошурі, з ліпшоју корректуроју, бо в газеті через мудрость одного наборшчика ј незручність новичка редактора јесть скандальні опечатки. Гаваттовича добре б було, коли б П—к дістав у латинськіј транскріпціјі з книг, шчо в Крашевського, бо Лебеденців сам переписав кирилицеју, а мені копіјі Крашевського не звернув.

Будьте здорові. Кланьајусь Вашіј жінці

Ваш *М. Др.*

Дурень ја! Пропустив справу Вашого переходу до Відньа — в студенти до Јагіча. Звісно, шчо було б добре! Та про практичниј бік діла ја не можу судити. Шче одна коммісіја побігла до Вас. Посилају шче манускрипт повісти Недоразумѣніе. Передајте јеји в К. Ст. видумавши јакого хочете автора, та тільки накажіть, шчоб скоро рішали, чи будуть печатати чи ні, а јак напечатајуть, то шчоб не барились вислати гроші авторові; коли ж не схотьать, то хај би послали назад, написавши мотіви, чому не хотьать печатати.

N. 90. До І. Ф. Chemin Dancet 14. 12 Марцьа 1889.

Получив оце K. Lw. NN. 63—69. Трохи Ви поспішились, а Св. Р. запізнилась, бо 4 лист вијде тільки сьогодні. Коли шче час, то зробіть дејакі зміни на стор. 12, а власне в 3-му рьадку 1 колона післьа менѣе удачный поставить „во всѣхъ отношеніяхъ“, а далі и въ свое время...

аж до общества (вкльучно) викиньте. Потім же в рьадку 20 післьа смыслѣ поставте „Письмо исполн. Комитета Нар. Воли къ Александру III-му читается на росхватъ во всѣхъ слояхъ общества". В 2 колонні в примітці **) переставте рьадки, слова „Эго довольно широко, да на Аксаковскій ладъ" поставте на самиј кінець післьа 5 февр. 1880 г. На стор. 15, в 2-ј колонні, в прим. **) в 8 р. при общемъ дѣлѣ добавте N. 54.; далі в р. 10 замісць переговорахъ поставте либеральныхъ начинаніяхъ, в р. 16 замісць Тигрисомъ, поставте и Тигромъ (Левъ Тихомировъ); в р. 21 замісць N. I. поставте N. III.

Ја хотів би написати передне слівце до окремоји брошури польськоји.

Почав був писати Вам довгиј лист, та впјать біда наскочила: Радка моја тіф захопила, добре, шчо легка форма! Вчора лікар сказав, шчо cela ne sera rien! Цими дньами писатиму. Пришльу листи Желиховського до IV. вип. Споминів. Ваш *М. Др.*

Пришліть 1. частину замітки про Sw. Ross. в 2 примірниках і II. в одному.

N. 91. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14 Genève. 12 Апр. 1889.

Поспішајусь написати Вам два слова: Завтра посилају Вам 30 NN. Св. Р. Не думају, шчоб воно могло бути заборонене в Австріјі, і сподівајусь, шчо Ви јеји получите з комори. Јак получите, телеграфујте. (Завтра пошльу Вам 20 фр. на росходи). Јесть думка послати Вам більше на склад. Дльа умови пријіде до Вас знакомиј. Чи не мајете на оці дорог у Россију? Колись були такі у Коц. Коли це все Вам не на руку, то скажіть просто. Сьогодні ніколи більше писати.

Ваш *М. Др.*

N. 92. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 21 Апр. 1889.

Шановниј землььаче.

Хоч з Галіціјі завше треба ждати јакогось сьурпрізу, але все таки ја здивувавсь, діставши Вашу депешу про конфіскату текста. Чим могла завинитись Своб. Россія перед австр. урьадом? Це просто фантазіја провінціальних чиновників і дозволити јіј торжествувати було б просто злочинством з нашого боку. Того ради зробіть Ви кому слід процесс. Беріть адвоката і хај починa, а ми заплатим кошта. Мені здајеть сьа, шчо ініціатива мусить бути Ваша, бо пакет јесть дјісно власність Ваша. В усьакім разі пишіть про цьу справу докладно, пишіть і скільки грошеј треба на процесс. А јак він почнеть сьа, то треба најбільше галасу наробить в газетах.[1])

Шчо за причина, шчо K. Lw. перестав печатати „Земск. Либер.“? Чи нема тут впливу Мілковского, котриј дуже „po koleżeńsku“ змазав нас в P. Woln. Sł.? Чи Вам попалась до рук та змазка? Виходить, шчо і крестьан у Россіјі освободила Польшча. Мабуть і Мертвыя Души написала Польшча! В загалі нічого не мају зі Львова окрім газет, і не знају, шчо там робить сьа цікавого, — напр. з виборчоју агітаціјеју. Чи дістали листи Желих. і шчо думајете робити?

Сам ја дуже заклопотаниј, та з хоробами вожусь. Очі зовсім не годьать сьа. Кланьајемось Вашіј жінці. Доброго здоровја з дітьми!

Ваш *М. Драгоманов.*

---

[1]) По „обєктивнім“ процесі, який відбув ся за для сеї конфіскати, львівський суд затвердив її майже без мотивованя. *І. Ф.*

Коли адвокат буде нас боронити, то накажіть јому, шчоб він не розписував нас јак дуже консерваторів, антісоціјалістів і т. и., а хај стојіть на одному, шчо в Св. Россіјі нема нічого противного австр. законам.

N. 93. Лист до І. Ф. Chemin Dancet 14. 2 Мају 1889.

Шановниј земльаче.

Посилају Вам, шчо вспів виготовити: поправки до напечатанного Z dziejów, а також фінал. Ради Аллаха і Шајтана помістіть і одно і друге. Та добре б було, јак би вже скорше те все спускалось у публіку. Ја мају надіју, шчо буде ј німецькиј переклад. Прочитавши в Вашому листу тільки спомини про листи Жел., а ні слова про лист (один) М. Буч., котриј теж ја, здајеть сьа, послав Вам, обіцьајучи прислати коротеньку увагу, ја перельакавсь: листу М. Б. у себе ј не знајшов. Не вже пропав?! Заспокојте мене, або в усьакім разі напишіть хоч карткоју, шчо не мајете. Буду шче шукати. Јак напишете, шчо лист у Вас, зараз пришльу увагу.

Більше не буду писати сьогодні ј далі до понеділка. Ніколи навіть і не підсліпуватому. Кланьајемось Вашіј жінці. Јак діти?

Ваш *М. Драг.*

Получив VII кн. „Правди“. Зовсім таки вони дурні — редакціја. Кому вони служать? Про цьурихських бомбістів, котрих слід вилајати, та не так — зовсім гидко читати. Курјозно, шчо ці бомби навіть більш польське діло, ніж россіјське, та шче ј польське властиво старо-патріотичне, прикрите тілько інтернаціоналізмом. Читали Ви

„Walka klas“ кн. III. та брошурки Na Dziś NN. III. і IV.?

Дуже жалко, шчо примітка про јакобінство викинута. Шче раз скажу: переклад, так переклад, а не подобајеть сьа, то хај перекладчик не бере сьа, або сам пише про те своју брошуру. Навіть маленьку примітку, — шчо В. Сл. також дивилось на політ. уб. јак тверськиј адрес, і ту не слід було викидати, бо автор на вішчось јеји писав.

N. 94. Лист до І. Ф. Genève, Chemin Dancet 14. 19 Јуньа 1889.

Шановниј земльаче.

Прочитавши в „Дѣлѣ“ звістку, шчо вже II-га голова мојіх споминів вијшла, ја сів писати III-ьу, а тепер поспішајусь послати јеји Вам, шчоб не лежала перед очима ј не одбивала од других праць. Вијшла вже не така зла, јак II-га, та все таки сумна. Та це вже не моја вина. Пишучи јеји ја знову пережив ту задуху, котра мене давила, коли ја спустив сьа з вишин европејського побуту ј својіх мріј на дно львівське. Тепер певно у Львові трохи инакше, але шчоб було зовсім инакше, треба показати дзеркало тодішнього Львова јак можно правдивішче, без страху, шчоб не образити когось. До спомину прикладају лист Буч. Надрукујте јого, тільки без імені ј без тих особистих річеј, котрі ја перечеркнув. Це тој самиј лист, про котриј ја Вам писав, чи не в Вас він? Јому б ліпше було бути при II-ј голові, та коли не так вијшло, нај іде тепер.

За лист Качали ја Вам дуже вдьачниј. Дуже він мене смішить; ја јого перечитују чисто дльа розваги. Јого треба напечатати при IV чи V го-

лові, там де буде розмова про моjі стосунки з „Другомъ"... Та передаjте мені, шчо робити з Листами Украинця до ред. „Друга?" Приjдеть сьа робити з них так довгі вигьаги, шчо чи не ліпше передруковати зовсім, тим паче, шчо тепер і з собаками „Друга" не здобудеш.

III-у голову Спомнинів оддаjу на Вашу вольу. Але ліпше б jеjі довго не задержувати, бо вона jде до теперішнього стану Галичини.

Ждете Ви чого од виборів? Чи так мильним пухирем і скінчить сьа? Так нігде навіть не поставить сьа розумна программа русинська?

Шчо кажуть у Вас про Чудака в Зорі? Посилаjу Вам лист Дебагоріjа. Будьте ласкаві зробіть jому можливу сатісфакцijу. Може візьмете jакиj галицькиj адрес? Не пишу більше, бо страшенно втомлениj і заклопотаниj. Скоро може розкажу, чим.

Жінці Вашіj кланьаjусь.

Ваш *М. Драгоманов.*

N. 95. Лист. до І. Ф. Genève, Ch. Dancet 14. Jульа 7. 1889.

Ну, міj голубе, скинув jа з себе камінь з плеч і написав нарешті вступне слово до брошьури З науки про релігіjі. Простіть, шчо так спізнивсь. Jак би Ви гльанули на моjе житьтьа в остатні часи, гльанули в моjу голову, затурбовану сборами j у Париж на фолькльорниj конгрес, на котрому jа хотів би виступити з рефератами, j Болгаріjеjу та воjноjу з хлопчиками, котрі хотьать з себе виставльати „свободную Россію", та всьакого роду домовими справами, вкльучно до арихметики з моjеjу Радоjу, котру земльаки Кальвіна j доси вчать так jак у XVI ст., — та

обширноју перепискоју, то б не дуже винуватили мене.

Перегльаньте добре Вступне слово, чи нема там причіпки дльа прокураторіјі, — та тілько постарајтесь јак најменше зміньати, а шче менше викидати шчо небудь, — а в усьакім разі пришліть мені корректуру. Посилају ј IV частину Споминів. Спішу написати јак більше наперед, бо в Софіјі не буду довго мати галицьких і старих россіјських періодиків. Прошу Вас непремінно викинути в III част. примітку про моји особисті відносини до Подол. Вони там не на місці, а натомісць додајте в Прилозі, де слід, замітку з поводу Кистьаковського, котру посилају тепер. IV частину прошу напечатати јак јесть і непремінно перепечатајте з Правди 1872—1874 р. обидва листи одкриті і примітки редакціјі. Так буде видно, на скільки ми посунулись за 16 років. (Зовсім не посунулись, і читајучи тепер хоч би ј Правду можна сказати, јак візницьа в оповіданьньу Горбунова: „16 лѣтъ и всё на эфтомъ самомъ мѣстѣ!“ Хај Вам жінка роскаже цьу сцену. Безпремінно треба ј прилогу про Чуба напечатати з усіма виписками в ніј. Дехто буде сердитись, та шчо робити? Історіја тим нікого ј не вчить, шчо јеји дуже запізно подајуть льудім.

Сестра пише мені з поводу Споминів, шчо в Кіјіві „вони много способствуютъ просвѣщенію и что мысль написать ихъ и замѣтки въ Зорѣ — счастливая мысль“. А моју ж сестру зовсім було втьагли в українофільське болото. Будьте ласкаві, скорше звістіть мене, в јакому порьадку ј коли будете печатати дальші книжки Наук. літер. бібліотеки? Та чому б Вам не брати двіјну ціну (20 кр.), коли книжечки виходьать двічі більшими прсти норми?

К. писав ја про пересилку. Ја бојусь, шчо коли зачастьать посилки на Ваше імја, то шчоб

до Вас не причепилась. Најліпше б јак небудь перетьагти транспорт через Руминіју, чи шчо. Жду од К. і од Вас ради. Книжки Ваші посилају, але зо страхом бачу, шчо јіх стојіть в мене на полці тілько 2 і в них не знахожу Стоюнина, і помишльају з неменшим страхом: чи не вхопив јого сам Хведір Вовк іменно ради Стоюнина? Буду пильно шукати.

Жінці Вашіј, К. і П. кланьајемось.

Од П—ка дістав звістку про јого розрив з Батьк. Скоро злетіло з Нагірного швејцарство, а з М. Буч. віденство! Не вже таки не можна в Вас закласти гурток дльа свіжоји нар. літератури? — Вчера прочитав рецензију на І вип. Этнографическое Обозрѣніе въ Москвѣ. Ось уже ј москаль випередив нас, јак і Вісла! А ми колись, шче в 1882-3 рр. пројектовали folklore = не виданьнье у Львові. Чи не заснувати нам наш фольклорниј курінь вже під дахом болгарським? По крајніј мірі моја статьтьа одна вже там друкујеть сьа. Јак буду в Софіјі, то чи не станете ј Ви з П—ком писати в виданьньах болгарських? Чим це гірше польських? А в „својіј хаті і в своји Правді“ зостануть сьа вовки ј пугачі! Кумедно! Ваш *М. Драг.*

N. 96. Лист до Б. К.[1] *София, Капанска улица 13/25 Нојабр. 1889.*

Шановниј Богдан Александрович. — Дуже ја зрадів Вашому листу, раз јак голосу пријате-

[1]) Один із Россіян арештованих у Львові 1889 р. разом із Деґенами, Павликом і зо мною. *І. Ф.*

льа, котрого засадили не знать за шчо в Дьадьків хутір і котриј на силу визволивсь, а в друге через те, шчо Ви оповідајете про дуже цікаві річі. Ваша характеристика галицького болота јак раз підходить до того всього, шчо ј ја про нього знав. Поступ впрочім јесть, хоч дуже невеличкиј, а јесть. Коли б Ви знали, јак ја, Галичину назад тому років з 15, то може б навіть шче ј похвалили теперішніх Галичан. А все таки јіх треба підганьати і може б добре було, јак би Ви написали своји замітки дльа печаті. Зробіть це не одкладајучи, бо післьа процессу, јак појідете в Россију, то ја непевниј, шчо з Вами там буде. Скільки јесть правди в тому, шчо писало „Дѣло“, буцім то Новицкиј дістав виговор за своју ревность в арештованньу Араб. і К-о? Коли б це було правда, то значило би, шчо звідкільсь повіјав розум у дурні голови політіків россіјських, бо навіть коли б вони надумали сьа без усьакого сінтезу, а просто втерши носа станчиківськіј поліціји по прінціпу „пикировки секретарей“ (котриј колись був свого рода habeas corpus в Россіји), то ј це б було дуже розумне дльа теперішних правителів наших. В усьакому случаји Вам не важко довідатись, звідки бере „Дѣло“ звістки про виговор. Також Ви певно мајете звістки про Араб. і др. Не вже јім так таки нічого ј не зробльать, навіть не випхнуть Ар. з університетських стіпендіјатів? Будьте ласкаві напишіть мені про це, та додајте ј про те, шчо Ви знајете про „старих“. Ја зовсім не можу зоріјентуватись навіть у тому, шчо Ви писали мені перед арестом, а в тому, шчо Ви тепер пишете про „доноси“ Ваші мені, так і подавно. Коли там гору взьав О. Ј., то скажіть мені, — на бісового батька він мене втьагав у „Правду“ і шчо він може про те говорити? Јак він појасньа ріжницьу программи

„Правди“ з својеју „політікоју“? Коли ж там на О. J. дивльать сьа јак слід, — напр. јак дивились, коли ја шче там був, то чого вони з ним плутајуть сьа? В додаток, звідки виходить те, шчо в остатніх відносинах братіјі до мене нема ј сліду не то особистоји прихильности ј шчирости, котра була ж колись і в котріј зо сльозами на очіх присьагались льуде, котрі були не так давно вже на женевському озері, — а нема навіть елементарноји товариськости, а пројавилась јакась софістика, навіть прокурорська, а далі післья того, јак ја поставив питаньньа ј прохав шчироји відповіді, навіть вказівки, шчо ж мені робить? — наступила більш ніж двохлітньа мовчанка, під кінець котроји товариші підпали дијсним інтрігам, і коли не доносам, то наглому перекручуваньньу О. J.?

З літа ја шче менше став розуміти галицько-українські справи, бо не maју навіть „Зорѣ“ ні „Правди“. Післья виходу з „Зорѣ“ Борковського ја не діставав газети, аж ось тепер прислано мені остатніј н-р сьуди, післья листу мого до Ок., котрого ја просив здобути мені всі недоставлені NN. „Правду“ в мене теж одібрано післья того н-ру, в котрім вона виганьбила Чудака. Писав ја ј про це Ок., та шче відповіді не получив.

Maју тільки „Дѣло“, хоч страшенно неаккуратно. Нова делегаціја руська держить себе досить добре, по крајніј мірі на погльад з далека. Дурницьу на стариј лад пустили тільки одну — в справі катехитів. В усьакім разі виступ на дорогу економічно-демократичну та шче ј спільно з хлопством польським јесть новина дльа Галичини. Звісно, можна б усе робити більш рішучо. І в справі арестів навіть один Ок. міг би шчось зробити, та јавльајеть сьа питаньньа, чому поль-

ська „лівицьа" сама нічого не робить в справі висилајемих процесу Вислоуха?

Передајте Франкові окрім поклону ј подьаки за К. Стар. (Сентьабрь) просьбу справити сьуди Kur. Lw., бо ја јого тепер вже від $1^1/_2$ міс. не мају навіть через Женеву.

Хотів би написати Вам дешчо про себе, та мајже нічого. Ја страшенно заньатиј. Позајак ја викладају по россіјському, то видају студентам записки, котрі вони перекладајуть і літографујуть по болгарському. А це в мене забира багато часу, так шчо від коли ја приїхав сьуди, то не знајшов хвилини навіть, шчоб переглььанути дльа печаті міј парижськиј реферат: Les origines bouddhistes du Dit de l' Empereur Coustant et ses traces dans la folk-lore slave. Јесть, бачте, стариј франц. роман про імп. Константина Вел., переіменованого в Coustant, подібниј до наших казок про Марка Багатого і счасливу дитину ј параллельниј до казки сербськоји про початок Цареграда, подібноји до нашоји легенди про Палија, а цьому всьому јесть параллельні дві болгарські пісні про „дѣте самотворно" і „Царь Константин". Так ја цеј увесь матерјал вивожу од буддіјських легенд про Чандрагупту. Французам дуже подобалось, коли ја читав јім міј реферат, а довгиј дослід ја був думав дати в К. Ст. Та мені треба стільки клопоту витерпіти, поки доберусь до К. Ст., та шче нова редакціја стала стільки задержувати моји роботи, шчо ја јеји тепер дам Болгарам у Збірку Мін. Нар. Просьвіти, јак уже дав легенду про милосердну пару, роботу, котра теж стільки, а може ј більше торка укр. матерјал, јак і болгарськиј і котра походила по Россіји даремне з рік. Поки шчо це једина користь дльа мене з мого побиту в Болгаріји, шчо ја можу збути болгарському виданьньу Мін. Нар. Освіти готові вже своји етнографічні праці. На нові нема

часу. Може далі буде, а може ј ні. Коли ні, то буду дуже жалкувати, шчо појіхав сьуди. Та мені не можна було инакше поступити. коли з одного боку Болгаре прохали послужити јім, а своjі находили моју роботу шкодливоју јім і навіть з працьами археолого-етнографічними таке виговорьали, шчо не можна инакше витолкувати, јак нехітьтьу до космополітичного методу, шкодливого дльа јіх націоналістичноjі школи. (В Петербурзі так одну роботу по просту істребили).

Кланьајусь земльакам, шчо з Вами, а також Фр. з жінкоју і Павлику.

Ваш шчириј *М. Драгоманов.*

N. 97. Лист до І. Ф. Софіја, Капанска улица. 13/25 Нојаб. 1889.

Дорогиј Земльаче.

Зараз дістав Ваш лист і дуже јому зрадів, між инчим і через те, шчо з нетерпльачкоју ждав звісток зі Львова. Ја відповідав Павлику ј післав 100 фр., а також відповідав Кист—ому, та від обох не маjу звісток. А тут пошти такі неаккуратні, а надто корреспонденціја з Галичиноју до того непевна (Діло ја дістају через N-р, та шче так, шчо пријде N. 247, а потому через 2 дни 245), шчо ја непевниј, чи дијшов до П—ка навіть грошовиј лист. З Вашого листу ја нічого не довідујусь про П. і К., та хоч від Вас слово почув. На лист Ваш треба б відписати діссертаціјеју, на шчо в мене нема і часу, а головнішче матеріалу, бо всьа моја бібліотека лишилась шче в Женеві ј навіть папери мені звеліло вишче начальство (жінка ј Льахоцькиј) не брати з собоју в дорогу з Женеви в Софіју, — власне паперів,

бо jіхав jа саме післьа того, jак Вас і К-о арештовано j по думці начальства могли вхопити j мене. На лихо шче j жінка моjа тепер не в Женеві, а в Montreux, куди втекла через кокльуш нашого хлопцьа, так шчо jа можу відповісти на Ваші листи тілько мало, з чистоjі памjати.

Апокриф „Никодимове Еванг." надрукованиj в грецьких і латинських варjантах в коллекціjі Tischendorf, котру звеліть начальству Оссолінських купити або шчо, бо без цього кита наука стоjати не може. З праць про апокрифи мені були підручні звичаjно Tischendorf, Thilo (Corpus apocr. N. Testamenti), Migne, Dictionnaire des Apokryphes, Brunet, Études sur les Évangiles Apokryphes, i Hoffmann, Das Leben Jesu nach d. Apokryphen.

Книжка французська про легенди мусить бути певно Alfred Maury, Légendes pieuses du moyen âge. Це необходима річ, хоч тільки просто до Вашоjі роботи теперішньоjі Ви j не богато там знаjдете. Та jеjі не купите тепер, хиба случаjем у антікварьа. Jа мав з женевскоjі Société de lecture, та тепер jа вже не матиму. До Никодимового jевангеліjа, Хожденіjа Богородиці по мукам і т. д. пекельних сьужетів раджу Вам проштудуjте Maury, статьті в Revue Archéologique.

До Рахилів і т. п. треба прочитати текст церковних драм французсько- j німецко-латинск. Тепер не маjу під рукоjу точних тітулів виданьнь (здаjеть сьа головнішче jа назвав у замітці про вірші). Загльаньте в Ploesz чи Ploets, Geschichte des Dramas I, i в jого ж Geschich. d. Dram. Kunst und Dichtung in Deutschland. (Раджу також Морозова, Начала русскаго театра). Ці речі теж мусить мати бібліот. універ. міста, qui se respécte. А дльа дому раджу Вам зруjнувати своjу кассу на $2^1/_2$ франки та купити Ga-

ston Paris, Histoire de la littérature français au Moyen Age. Це золото, а не книжка дльа всеji староjі літератури в Европі — скрізь маjже одинаковоjі по темі; там за кожним словом сидить по 15 років веченоjі праці, не кажучи вже про розум і талант і спеціально парижськиj тонкиj ньух.

Раджу Вам також переглъанути Голубинского Ист. Церкви прав. в Болгаріи, Сербіи и Румыніи, і jого ж Ист. Русской Церкви, а також Ист. Р. Церкви Митроп. Макарія, а надто томи про Западно-руську Церкву. Він будучи в Вільні мав случаj спеціально застановитись над сьужетом, і між инчим даjе інтересні покази про книги по манастирьах, церквах і т. и. Окрім того певно в Ваших москвофілів jесть Холмскій Мѣсяцеслов, Холмская Русь Батюшкова (?) і т. п.

Про рукописі і в загалі про галицьку старовину XVI—XVII ст. мені в Вас вчитись, а не Вам у мене.

Про збірник Головацького Вам може сказати Антонович. Jа jого j не бачив. В часи зjізду Голов. на мене дививсь jак на чорта j водивсь хиба з Ант., котриj мене не посвьашчав у таjни своjеjі дипломатіjі. У Антоновича мусить бути і другиj збірник, книжечка галицька в сапjані з XVIII ст. Там чимало канти чок рукописних і віршів. Мені jеjі подарував Ів. Левицькиj (бібліограф Ваш), jак jа був у Львові в 1876 р, а jа виписав з неjі кілька віршів більш простонародніх і між инчим і пісньу-віршу про Гонту, певно сучасну 1768 р. Та на біду копіjу jа зробив не діпломатичну, а фонетично. В 1880 р. jа дав книжку Антоновичу, та потім коли jа писав про неjі Лебединцеву, то тоj мені відповів, шчо в Ант. нема. Чи це дипломатіjа, чи справді книжка згубилась, не знаjу. Поспитаjтесь. Там певно знаjдете шчось. А jа Вам своjі копіjі здобуду з Же-

неви, јак жінка вернеть сьа. Загльаньте шче в Wackernagel, Gesch. der Kirchenlieder in Deutschland та в Goedeke, Grundriss. d. G. d. Dichtung (нове вид.).

6 Дек. Спиниевсь з листом на јакијсь день, а там настав час великојі облоги: дочка родила мені внука, при чому вијавилось, шчо ја мушу не тільки історіју, а ј акушеріју читати та шче ј віденськіј geprüfter Hebamme. Горе з цім Віднем тутки: все нікчемне збува сьуди!.

Голова моја не своја. Через те наукові питаньньа на кілька часу залишу. Про „Правду" ја нічогісінько не знају, бо јеji мені не посилајуть з Јуньа (остатніј N. був з заміткоју про Чудака в Зорі) — і через те не можу відповісти Вам на питаньньа, шчо з нeју робить? Може буде Ваша ласка пришлете тој N., де нас лајуть, то ј побачу. Скажу Вам тепер, шчо таки Ви пријньали гріха на душу, не піддержавши мене зразу, коли ја ставив умову, шчоб був комітет ред., а в нім Ви ј Павлик, а потім тоді, коли намовльали ј мене не настојувать, шчоб непремінно міј протест з поводу 1-го N-ра був напечатаниј буквально. Крутіјі ј побачили, шчо з нами церемонитись нічого.

Шчо сталось з П—ком? Чи дістав він міј лист і 100 фр.? Тут почти пренеаккуратні. Од К. дістав депешу і 2 листи з Руминіjі. Јак би було він написав мені зарані, то ја б јому здобув пасс сьуди. А то ја не вспів навіть одповісти јому на важні питаньньа. Просить одповісти через Вас. Пождіть трохи. Одно тільки скажу, шчо не розуміју, јак можна питати мене, чому ја не хочу одступити Кобзарьа нашого Просьвіті, або К Громаді, коли в мене ніхто того Кобзарьа не просив?

Поклін Вашіј жінці.

Ваш *М. Др.*

Про ціни на землью тутка ніхто з моїх знакомих (філософів) не зна; кажуть тілько, шчо дешево. Радьать піти в міністер. внутр. справ, до самого Стамбулова, та тепер він заньатиј великоју політикоју в парламенті. Треба перегодити.

N. 98. Лист до І. Ф. Софіја 4/21 Дек. 1889. Капанска улица.

Шановниј земльаче.

Получаје оце наша школа замовлену мноју серіју богословськи підручників, а в ніј книгу Köstlin про церковну службу, — то ја посилају јеї Вам, може знајдете там шчо дльа Вашої праці. Докладају Вам і россіјську книгу про Св. Марију. Можете держати усе місьаців зо 2. Коли хочете, то пришльу Вам Тішендорфа Apocryphi i Hoffmann, Das Leben Jesu nach d. Apokryphen.

Цими дньами був у мене один земльак, еміссар звісного Вам бородатого пријательа, і богато ми з ним розмовльали. По всьому видно, шчо на Украјіні таки зростајуть купки „нових льудеј“, не подібних на ті „старі“ і „молоді“ громади, јакі доси ми знали. Певно за років 2—3 там складесьа шчось зорганізоване, таке, з котрим можна буде мати діло. Поки шчо нам треба не кидати својіх початків. Ја думају најбільше про Літ. Наук. бібліотеку. Брошурочку про рел. науку треба пускати скорше, а далі ј Спомини, коли не хочемо, шчоб вони були зовсім уже „стариноју“. Напишіть мені скорше, скілько треба на те грошеј. Ја може, а не навірно, бо дольа оце уже в третіј раз післьа того, јак ја лишив Женеву, бје мене по дітьах, а значить і по кешені, не рахујучи вже голови: то було хлопчина запо-

пав кокльуш, і жінка мусіла виїздити в Montreux і жити в пансіоні, там Радка захопила катар в легкому і доси не виправилась і в Женеві, а тут австріјська культура в образі аккушерки (gut für den Orient) осложнила роди Лідіни так, шчо окрім усього иншого ја мушу бути вдьачниј, коли вcьa історіја обіјде сьа мені тілько в 300—400 франків. В усьакім разі треба віддати початі вже літературні праці. Напишіть же скорше Вашу думку.

Так Ви певно мајете статьті Дегена ј Маршинського ј розмови редакціјі про јіх. Пришліть мені на час. Хочеть сьа побачити, чи справді в Россіјі навіть Піхни ј А. Я. Антоновичі починајуть до розуму доходити.

Все жду від Вас вказівок про Правду, шчо вона власне про нас пише. Сестра мене звішча, шчо крутіј шчось скомпонував про мене особисто, так то не інтересно, тим паче, шчо коли јого приперли до стіни в Одессі, то він звернув усе на непорозуміньньа, котре виходить з того, шчо льуде розділені географічно ј не можуть обміньатись живим словом. Ја сьогодні посилају Ол. Барв. лист з поводу того, шчо Скобельськиј (хто се за один?) спалив відповідь Правді Чудака. Коли Барв. не схоче печатати в Правді і то скоро, то б. л. напечатајте в Kur. Lw. Та ја все таки не дістају Kur. Lw. Скажіть, шчо ја радиј заплатити пересилку, тільки треба знати, скільки?

Листок передајте Павликови. Жінці Вашіј поклін.

Ваш *М. Др.*

1890.

N. 99. Лист до І. Ф. 1/16 Февр. 1890. Софія, Капанска ул.

Шановниј земльаче.

Получив ја позавчера Народ, N. 2—3, Кольади ј К. Ст. За все дуже дьакују, тільки дльа порьадку спитају: чи Ви послали цеј пакет франко чи ні, бо болгарська почта взьала з мене 2 ф. 30 с. Ја не сам получив, а наш розсильниј, то він мені не приніс паперу, в котрому був пакет. Ја војујусь з поштоју тутешноју, котра не маје ніјаких правил і робе дурости безмірні, то хочу знати цеј факт докладно.

Тепер до важнішчих справ. В Вашіј праці про кольади богато мене заінтересовало, тільки скажу, шчо вона трохи розкидана, а окрім того на вішчо Ви назвали јеji „Наші кольади" в загалі, коли говорите про один тілько вид кольад і до того, јак у нас, то не самиј розшрениј. В посилајемих книгах знајдете більш бібліограф. вказівок, ніж ја міг дати Вам.

Простіть, шчо запізнивсь посилкоју. Окрім того, шчо ја був заклопотаниј, дејакі книги тільки були мноју замовлені в Лејпцігу, і коли ја писав Вам, шче не були пријшли. Коли можете, не за-

держуjте jiх довго, бо Ev. apocrypha напр. і тут потрібні.

В jакім стані Наук. літер. бібліотека? Непремінно треба пускати скорше 3 науки про релігiji, бо де далі, моjа статьтьа запізнить сьа перед новими працьами, а Верн так навіть зовсім граjе нам, видавцьам, штучку і в нових своjiх працьах він дуже відходить від голландсько-німецькоjі школи і пристаjе до тих, хто понижа часи складу Hexateuch'а і пророків на післьа-вавилонські часи. Методологічна суть не зміньаjеть сьа, звісно, але деталі дуже зміньуjуть сьа і треба поспішитись з нашим 1-м випуском. На далі приjдеть сьа дати переклад Верна ж статьті з Revue Historique des religions: Quand la Bible fut elle composée. Треба б не дуже пізнитись і з австро-руськими спонинами, шчоб наростаjучиj рух в Галичині j на Украjіні мав під рукоjу матерjал, котриj показав би jому, jак 15 років тому назад наші громадки проходили власне подібну ж крізу і через шчо тоді не вигоріла також справа, про котру тепер пеклуjеть сьа Народ і навіть старі партiji в Галичині. Напишіть мені, jак стоjать фінанси Бібліотеки. Може jа вмудрьусь зекономізувати 100—200 фр. дльа неjі, коли дольа перестане мені сьурпризи робити. Доси вона так зі мноjу росправльалась і в Женеві j тутка, шчо jа при 1.000 левах, котрі мені даjе Булгарijа, не вспів навіть заплатити книгарьам, котрих маjу шче на 400 фр. А в перспективі шче переjізд зо всijеjу моjеjу компанijеjу, за котроjу jа мушу сам jiхати в Швеjцарijу, звідки мені на прошчаньньа з Европоjу безпремінно треба поjiхати в Лондон, де jа не був. Та не знаjу, чи вдасть сьа це мені.

14/26 Февр. Бачите, аж коли кінчаjу лист. Наскочили ріжні клопоти і роботи, між инчим рецензijа на одну глупу річ, котру подав один

тутешнїј філозоф міністерству, шчоб напечатати. Міністерство передало јеји мені на рецензију. Дуже прикра робота, на котру жалівсь шче Бѣлинскій — „и все затѣмъ, чтобы сказать, что ихъ не слѣдуетъ читать“. Ја би радиј був заплатити, шчоб увільнитись від таких робот, та коли вже так випало, то добре, шчо хоч міністерство заплатить мені, то ја оберну гроші на Літ. наук. бібліотеку. Тим часом пријшов кінець Вашого „До світла“. Прекрасна річ. Чому б Ваша жінка не переклала јеји? Може б ја вмістив јеји в В. Евр. з Вашоју бографіјеју і бібліографіјеју.

Пријшла ј 5 кн. Літ. н. бібл. Ја на Вас дуже розсердивсь, шчо сьте змінили міј заголовок статьті, не вмовившись зі мноју. Це вже в другиј раз і обидва рази „не въ попадъ“. Далі, коли вже за мојеју статьјеју поставлено не Верна, а Ф. Гамельа (шчо може ј ліпше), так треба було змінити кінець мојеји статьті, а то читач жде про Рејса, а јому дајуть Гамельа! Це такиј недогльад, котриј понижа пошану публіки до видавців. Ја не берусь судити, на скілько практика вимагала зміни загального заголовка З науки про віри на З публичного вихованьньа, тілько не розумію, јак Ви вгајете під остатнїј заголовок статьті Верна ј други подібне, шчо не викладајеть сьа в школах, а просто друкујеть сьа. Шчо Ви думајете довести в 2-иј вип. сеји серіји? Коли Верна, то ја б радив пісьльа тих двох статеј, котрі у Вас је, дати јого ж Quand la Bible fut elle composée? Ја напишу коротку примітку, шчоб звјазати одно з другим. Коли думајете пускати 3-иј вип. Споминів? Поки шчо пришліть мені 25 екз. остатньоји брошьури. Тут вона здасть сьа студентам, котрим ја викладају тепер історију Жидів. Ја на пасхальні вакаціји троха буду вільнішчиј, то подумају, може можна дејакі кус-

ники јеји ужити в Галичині. А тепер цілком ніколи думати.

На скілько јесть шанси, шчо лист до Кист. або Араб. дијде і јім не пошкодить? Ја б одповів јім через Вас.

Бувајте здорові з жінкоју і дітьми.

Ваш *М. Др.*

Хто такиј Тріјцьа в листі К.? Запитајте Белеја або Зорьу, чи не помістили б вони мoју статтьу Пожертвуване дитини? Адже ж вона мабуть чи не більш дльа Украјіни, ніж дльа Болгаріји писана. Ја міг би прислати манускріпт россіјськиј.

N. 100. Лист до І. Ф. 29 Марцьа — 1 Апр. 1890. Капанска улиц. Софіја.

Дорогиј земльаче.

Вчера дістав Вашу посилку, а перед тим лист. А ви певно дістали збірник. Коли можна, вишліть мені або в счот 20 фр., шчо здајеть сьа јесть у Вас мојіх, а коли ні то в кредіт 3-иј том Kolberga Pokucie. Там јесть, кажуть, легенди, між инчим про сотворіньньа сьвіту. А ја Вам вишльу Н-р Revue des Religions з статтеју Верна про початок Бібліји. Воно власне не буде дуже противне тим, шчо у Вас јесть, бо Верн тільки не згоджујеть сьа на те, шчоб Второзаконіје ј т. п. могли написатись до першоји рујіни Јерусалима, а суть діла признаје ј доси не дуже одмінно од Кьунена ј К-о. Ја хоч і діллетант, а дозвольају собі на $^3/_4$ згоджуватись з Верном навіть в виступах проти „раціоналістів“, або ліпше раціоналістів не досить радікальних. Сьвьату бајку треба так просто ј признати бајкоју, а не підчишчати

јејі ј перекручувати, шчоб вона мала фігуру історіјі, то б то стала ј не бајкоју і не історіјеју. Навіть і в спеціальніј справі про Второзаконіје ја дозвольају собі згоджуватись з Верном в тому, шчо нема резону вірити, шчоб справді при Јозіјі знајшли „книгу закону“, бо напр. легенди јегипетські розказујуть про знаходи навіть в часи дінастіјі великих пірамід. Та шче ја спитају: а коли б і справді знајшли, то чи ж то непремінно буде Второзаконіје? Зрештоју про цьу книгу ја думају (всьміхајусь), шчо вона новішча од Priester-Codex-а, в чому не згоджујусь і з Верном, а думају, шчо чорта за хвіст ліпше всіх гебрајістів-раціоналістів ухопив Havet (L' origine du Christianisme і De la modernité des prophètes). Шчо мене дивује у Верна, так це вибрики проти тих, шчо дуже розривајуть цільність библејських книг, — коли він сам на кожніј стороні каже про une autre plume. В усьакім разі ми пустимо Верна ј те, шчо у Вас јесть і те, шчо ја пришльу, тілько треба буде примітку зробити. Напишіть мені, на јакиј срок думајете пускати цеј томичок, а також скілько б ја мусів Вам і коли прислати субсідију на Гал. Р. спомини? Мені болгарське міністерство винно гроші за роботу, правда, шче не скінчену в печаті, та ја соображу, коли в нього требовати. До Вашоји повісти дошліть коротке curriculum vitae, де не забудьте сказати і про те, шчо з Вашого було напечатано по польськи (і де), по німецькому, а також і про тој процесс, з поводу котрого Ви дістались в „арестанти“. Јак тільки получу це все від Вас, зараз пошльу в Петербург Вашу повість. Тому, шчо Ви видајете збірку Ваших новелл, ја радиј і за себе і за публіку, і звісно радиј буду написати переднье слово (гріх Вам казати, шчо це „честь дльа Вас“), та тілько чи воно Вам потрібне ј чи не пошкодить воно Вам перед

цензуроју в Россіјі? А сама книжка може јак небудь перејде через иностраннују цензуру, напр. через Полонского. Напишіть мені, јак у Вас стојіть справа виданьньа Шевченка, між инчим, коли думајете, воно вијде? Бачите, мені треба знати, шчо робити з женевським виданьньам. Потративши стільки часу через те, шчо земльаки не схотіли скінчити „шкідливого“ того виданьньа, ја задумав тепер скінчити јого својім власним коштом. Тільки ж дістав з Женеви звістку, шчо од часу (а ја думају ј од безпорьадку) богато стереотипів попсувались. Хто винен, довго розбірати, а тілько готові стереотіпи просто треба покинути, а з ними стариј пльан. Жінка моја ј Кузьма тепер підхопили один з мојіх планів, а власне видати тільки II том пражськиј маленькоју книжечкоју, і вже набирајуть. Мені зостајеть сьа тільки заплатити кошта, котрі, конечно звернуть сьа в свіј час. Шчоб Ваша цензура не заборонила, треба буде обернутись за фірмоју до Грегра (з котрим вже торік умовивсь Георг), звісно, одступити јому 50%, котрі б могли піти јакому небудь Галичанину, јак би тој осьмілився поставити своју фірму. Так де такого Галичанина взьати? А тепер ја прошу Вас сказати мені, јакі по Вашіј думці дурно приписані Ш—ку поезіји јесть в II пр. томі в роді Полуботка, і јакі јесть пропушчені? У мене під рукоју нема ні нотаток ні книг, ні газет галицьких. В загалі це буде зовсім не моје виданьньа, а жінки мојеји та Кузьми, так само јак і перше було не моје, а Кузьми та Антоновича, а потім Вовка, з приј́іздом котрого власне діло почало јти к чорту. Ја тільки докладав гроші післьа того, јак прислані Ан—чем вијшли, та під кінець узьав на себе увесь сором недоведеного до кінцьа діла. Побачу, јак то буде тепер! В усьакім разі доброго виданьньа не буде, а коли б хоч повторити глуповате пражське ви-

даньньа та без вопіјучих јого дурниць. А вже Ви з Огоновським возведете Шевченку та ј собі monumentum aere perennius.

Кланьајусь Вашіј жінці, ј поцілујте дітеј.

Ваш *М. Др.*

Kur. Lw. получају страшно неаккуратно. В „Зорі" не получив початку повісти Левіцького. „Правди" останнього N-ра не получив. Дѣла не мају з ч. 8 сего року. Говорили Ви Белеју про моју статьтьу (Жертвоприношеніе дитины)? Вашого Р. Фукса не читав. Дзвінка в мене нема.

N. 101. Лист до І. Ф. 12/24 Мају 1890. Капанска улица, Софіја.

Дорогиј земльаче, оце вже днів з 10—12 збирајусь писати до Вас, та все перешкоди виходьать. Таки Јехова, чи хто там, гнівен на мене, хоче пробити. Тепер пригадав наслати на мене лихорадку, формальну malaria, таку јак у мене бувала в Кијіві та Італіјі, і про котру ја забув у Швејцаріјі, 13 років не бравши в рот хініну. А ось сејі весни вже два рази наскакувала на мене „треска", і це мене льака за будушче. Та шчо јого робити? Не тікати ж відси. Ну, до річеј цікавішчих. Про Пражського Шевченка не можу Вам написати нічого „ко славѣ" видавців, навіть мало можу написати сурјозного. Ембріологіја цього глупого виданьньа була ось јака: кијівськиј книгар Федоров, один з тих мошенників, котрі завше підлазьать до Антоновича, задумав був в 1870 р. видати Кобзарьа, ј купив те право в родичів Ш. за 500 р. Обернувсь до Антоновича, шчоб тој јому дав редактора виданьньа. Ан. дав јому Волкова, тоді студента-натураліста.

В. не довго думавши взьав виданьньа Кожанчикова 1867 р. (не знају ким упорьадковане, але казавше в пер. слові, шчо воно держить сьа рукописів Ш.) і пришив до нього таке зо львівського виданьньа (котре теж претендувало передавати рукописі, але котрого глупости Вам відомі), шчо можна було надіјатись, шчо цензура пропустить. Тимчасом цензура відповіла Федорову, шчо не пустить нічого. Так пројшло років з 3, аж ось у Кијіві наступила ера Чубинського, усьакоји еквілібрістики ј скоропалительности і т. п. Задумано було провести Кобзарьа через заграничну цензуру, то б то через Полонского, прија-тельа Ш—нка і Чуба. Льуде трошки з глуздом казали, шчо коли вже так, то треба видати нового Кобзарьа за границеју. Думка осушчествилась в 2 томах Вам звісних. Дльа неји здобуто в Костомарова рукописі, головно 2 маленькі книжки, шчо мусіли носитись в хальавах ($^3/_4$ міхвологіја). Тільки ж до діла не приступлено критично, а просто до Вовкового елаборату, котриј вернувшись од Федорова (за 500 р., котрі були дані Ф—ову акціонерами-громадьанами, одкупившими у братів Ш—ка право власности на Кобзарьа) виріс, вмістивши в себе усе, шчо зоставалось з львівського виданьньа ј шчо добавлено з рукописів, а потім навіть опечатки ј јавні дурости з Лејпцигськоји брошури „Стихотворенія Пушкина и Шавченка". З того ј вијшло таке, шчо основниј текст напечатано не знати по чому (частішче по львівському), а в низу добавлено раз „по рукопису", далі: „по першому рукопису", а шче далі „в другому рукопису", „по власному рукопису" і т. д.

Звісно, тепер критичне виданьньа треба б зробити зовсім независимо од пражського і львівського, по печатаним при Ш—ку та по рукопи-

сьам. Але де рукописі? Ја можу тільки сказати, шчо Руссов передав було ті рукописі, јакі були в јого в Празі, на виставку слав. пресси в 1876 р., і шчо потім јіх забрав Вовк і одвіз у Россіју, де вони мусіли достатись у руки Беренштама з Рубінштејном, јако властителів творів Ш—ка, по контракту з братами Тараса. Але де вони тепер? — питајте в Россіјі. Може бути, шчо Вам јіх дадуть, а може ј не дадуть.

Шчо Кијане недовірьајуть Львову в цім ділі, ја розуміју, — хоч звісно, тут і не без обструкціонізму. Огоновськиј не може зробити нічого розумного, а коли шче почне виповньать тој план, про котриј Ви мені пишете, то б то довести шче ј естетичну оцінку Ш—ка, то просто насмішить льудеј. Того ради постарајтесь Ви вибити з јого голови подібні плани, бо таки ј независимо од Огоновського ј јого естетики не слід мішати два діла. Видавці творів јакого автора мусьать подати текст творів, реставрованиј јак најточнішче критичним способом, а всьаку оцінку мусьать зоставити на окремі праці. Так по кр. мірі скрізь на світі робить сьа і нічого тут вигадувати своји мудрости. Та воно скорішче ј діло піде. Впрочім ја не думају, шчоб у Вас воно пішло скоро, і через те рад, шчо все таки в Женеві вијдуть „Поезіјі Шевченка заборонені в Россіјі“. Правда, виданьне не без дуростів, бо Кузьма (alias Льахоцькиј) не міг пропустити случај показати своју мудрость — на цеј раз індівідуальну, напр. уперто не посилав мені корректури, ні навіть спису, шчо печата. Ну, та ја вже привик, шчо наші справи не обходьать сьа без сорому, котриј непремінно паде на мoју голову (инші бо, бачите, всі beaux masques!). А все таки појавить сьа на світ 4.000 екз. Кавказу, Маріјі ј т. п.

Ваша автобіографіја цікава, ја жалују тілько, шчо вона не довша, та в В. Ер. јеји цілу помі-

стити годі, бо вона виходить довше повісти. Јак би Ви згодились не підрізувати ходу в Россіјі Вашіј будучіј книжці (В поті) мојім переднім словом, то автобіографіју ја б помістив у критичну статьтьу з поводу книги. А тепер уже нічого не видумају дльа В. Е., јак короткиј витьаг з автобіографіјі. А мені б хотілось, шчоб публіка прочитала всьу біографіју. Подумајте, чи не пустити б јејі при кінці В Поті, сохранивши јејі форму, листу до мене, про шчо ја б сказав і в переднім слові?

Та коли В поті вже печатајеть сьа, то присилајте мені листи, а то ја через 6 тижнів вијіду звідси ј почну кружити по Европі, бо думка је скочити аж у Лондон на прошчаньньа з Западом. А чи не можна б нам тепер зјіхатись у Буда-Пешті? Ја думају вијіхати звідси 2 або 3-го Јульа старого стильу, значить, коли не спиньусь в Білграді, то буду 4—5-го в Пешті. Подумајте.

Цими дньами вишльу вам 100 фр. на Бібліотеку. Не висилав доси, бо не мав, одіславши всі својі гроші жінці, а болг. урьад мені шче не заплатив за побічні роботи. Цими дньами обіцьајуть дати, то ја перед Вами буду чистиј. В усьакім разі рахујте на мені вірних 100 фр., котрих коли б не вислав тепер же, то пошльу в кінці місьацьа, јак получу „жалованьнье“ за Мај!

Ну, шчо чуть про Правду ј Циклопа? Јакось оце получив Дзвінок NN. 1—9. Од чијіх це шчедрот? Од Ваших? Од Барв. получив тој N. Правди, де міј лист на окладці. А перед тим 2 N-ра ј послі не получив. Одіссеја теж. Ја прохав Вас через Павлика пренумерувати мені Правду за 1890 р. і Одиссеју, при чому оповістити, шчо ја мају 1-иј N. 1890 р., а тепер і тој, де міј лист. Будьте ласкаві тепер не забудьте та напишіть мені, скілько ја буду винен Вам, коли

20 фр., шчо казалисьте, мати моjіх на текушчім конто за вvjімкоjу III т. Покутьа не вистарчить.

Шче jакі новини маjете з Кvjіва? Чи згоджуjеть сьа Белеj печатати моjу печену дитину?

Бувајте здорові з сімјеју.

Ваш *М. Др.*

Можете мені написати скоренько документальні резони, чому приписуjуть Гарно твоjа кобза граjе Чужбінському, а Полуб. Руд—ому? Остатнье, памјатаjеть сьа, jа бачив у манускриптах Руд—ого. А Наум. і К-о в покажчику до Петерб. вид. Кобзарьа лічать обидві річі до Шевченкових.

N. 101. Лист до I. Ф. 23 Јуньа — 5 Јульа 1890. Капанска улица, Софіjа.

Шановниj земльаче.

Не писав Вам довгенько через те, шчо був зовсім дурниj. Наскочила було на мене 3-иj раз за весну т р е с к а, та така, jакоjі і в Італіjі jа не мав. Чи через те, шчо jа в Швеjцаріjі забув був, шчо то таке лихорадка, чи через те, шчо тут вона суpjозніщча, тільки jа зовсім був одурів од трески j од хініну, котриj jів кінськими дозами. А тут шче jа взьав був собі 2 години лишніх лекціj на тиждень, шчоб хоч jак небудь скінчити курс. Так Ви простіть, — зовсім jа був дурниj і тільки j міг машинально читати книги про речі, до котрих звик, та автоматично вичитувати з катедри. На Ваші запити одповідаjу: 1) в Европу хочу виjіхати 3/15 Јульа, значить 4-го коло 4—5 годин по обіді можу бути в Пешті, а на ніч у Відні. Коли хочете бачитись у Пешті, то прибігаjте на це число. Готельу jа там ніjакого не знаjу, бо забув, де jа жив у 1876 р.

(Памjатаjу, шчо в Hotel National). Наjлівше стати денебудь зараз коло двірцьа та написати звістку на poste restante (і Вам і мені), то ми обидва j получим взаjемні звістки. Мені резонніщче спинитьсь на 1—2 дні в Білграді тепер, ніж коли jа буду jіхати з жінкоjу j дітьми, — то може jа прибуду в Пешт тілько 6-го (18) Jульа. Jа про це Вам напишу звідси. А Ви мені поспішіте одповісти шче на цеj лист. Коли Вам тепер ніколи, то одкладім нашу conjunctionem на Август, коли jа буду jіхати назад в Азіjу. 2) Передне слово тоді напишу, jак получу всі листи Вашоjі книжки. Не задержу jеjі, будьте певні. Про Народ і т. п. пишу П—ові. Шчо Ви заплатили довг „Правди", сему дуже дивуjусь. П—к мені радить христіjанське незлобіjе в Споминах, а Ви, бачу, мабуть чи не в буддізм уже обернулись, шче дітеj оддасте паскудного виду брамінові, jак царевич Вессантара. Буддізм діло добре, та не треба забувати, шчо по теперішнім часам иноді навіть смішне, так шчо плачевна колись джатака про заjцьа-Будду тепер у Шчедрина зовсім не сльози, а сміх будить. Jа ніjак не можу собі прибрати наjдалекшого навіть резону, чому Ви мусите платити за Правду? Ви певно получили 300 фр. од мене. З них 100 моjіх на Літ. Наук. бібліотеку, а 300 на „Народ" з тіjеjі 1000 фр., котрі мені дав у Парижі тоj земльак, котриj викладав мені недовольство громади за москвофільство і космополітізм статеj в „Зорѣ" і мусів мені обjавити: umkehren! Осталось тепер у мене тих грошеj 300 фр., котрі б jа хотів задержати в запас на 1891 р.

Буду говорити з Г. про „Народ", тілько надіjі ніjакоjі не покладаjу на ці розмови. Дльа росс. Украjінців така справа jак Народ дуже проста і скучна: ні украjнофільських викрутасів, ні дінаміту нема! Встроjуjте собі грунт у Гали-

чині, тоді j Украjінців притьагнете, хоч не скоро. А перш усього вирвіть таке погане зільльe jак те, шчо Ви пишете про Терл., котриj не хоче оддавати 200 р., та тих радикалів, шчо зібрали з пренумерантів 80 р. та не дослали редакціjі. Поставте jім просто питаньньe про свинство. Jакі тут прогресси, коли льуде елементарних обовjазків порьадности не сповньаjуть! Ну, поки шчо буваjте здорові з жінкоjу j дітьми.

Ваш *М. Драг.*

N. 102. Лист до І. Ф. 29 Jуньа (11 Jульа) 1890.

Можу виjіхати звідси тільки 3/15 Jульа. Мушу бути в Бьелграді 1–2 дні, так шчо буду в Пешті тільки 17—18 н. ст. Житиму в Hotel Orient. Туди хоче прибути j Г.

Ваш *М. Др.*

N. 103. Лист до І. Ф. 3/15 Jульа 1890.
Капанска улица. Софіjа.

Дорогиj землььаче.

Дуже жалко, шчо тепер не побачимось. Книги вишльу з Женеви, тільки в мене не всі jе, шчо Вам треба. Посилаjу Вам curriculum vitae. Раджу Вам напечатати jого в початку повісток після мого пер. слова. Листи повісток шліть у Женеву (14. Ch. Dancet).

Ваш *М. Драг.*

N. 104. Лист до І. Ф. 8/20 Дек. 1890.

Про Народ і т. и. пишу Павликові. Мало мају надіјі, але треба јакось держатись. Вам посилају Печену дитину, та тілько без хвоста, бо јого згубив очевидно переводчик. Впрочім, јак побачите з болгарського тексту, пропало не богато. Додајте в усьакім разі і дописку редакціјі Сборника. На мене, коли вже печатати сьу печену дитину, то по німецькому, шчо не буде противно характерові Чернов. університета, а пустить в ширшиј світ славјанськиј матерјал, котриј славјанська публіка може взнати і з болгарського „Сборника“.

II і III том Сборника Вам будуть послані.

Книжки Ваші розшукају празниками, коли буду порьадкувати своју бібліотеку. Тепер абсольудно нічого в ніј не најду.

Звиніть, шчо мало пишу. Зовсім ніколи. Також вишліть мені Огоновського вип. III а то ј IV, коли вијшов. Та зведіть мені рахунок, шчоб ја Вас не обмошенничав.

Довершіть благодіјаніје і пришліть копіју з Sw. Grzegorz із Барончa. В мене јесть 2 екз. книжки (јесть і Grimm, Dän. Heldenlieder), та тепер не одшукају в хаосі, котриј був колись модеју бібліотекоју. Напишіть замітку, звідки Grimm взьав пісньу.

М. Драг.

Рік 1891.

N. 105. Лист до І. Ф. София, Владайска улица. 17 Марцьа 1891.

Дорогиј Друже! Зараз принесли Ваш лист і посилочку. М. Верна прочитав, переклад добриј. А Јулііана шче не читав і може не скоро зберусь. В орігіналі ј у Тургенева перекладі мені сьа річ не пријшла до смаку. На јаку мову переклали Ви печену дитину? Зверніть увагу, шчоб у свіј час була мені вислана Р. Школа.

Дуже радиј, шчо Константин зацікавив Вас, та тільки закид Ваш, чому ја не дав огльаду Буддізму і інд. літератури, не можу признати вірним. Моја працьа — монографічниј дослід, котриј мусить у читателів предполагати загальні знаньньа, а надто про Буддизм. Досить того, шчо ја взгльадно на славјанську публіку розказују, шчо таке напр. Сукасаптаті або Sinhasana-Dvatrinçati, а вже говорити, шчо таке Lalitavistara не смію. Тому, хто трохи зна діло, цітати моји не покажуть сьа случајними, бо вони јдуть з усіх переложених на европ. мови джерел, котрі можуть мати в собі певні варјанти.

Тимчасом бажаньньа Ваші, шчоб Вам дали докладниј огльад інд. літератури і јеји інтернаціонального впливу. Такого огльаду нема, а треба

jого собі зліпити. Санкритська література огльанута повнішче других (A. Weber i M. Mutter, History of ancient Sanscr. Literature i The Renaissance of Sanscrit Literature). Инші діалекти огльануті монографічно (будд. канон у Kern'a, R. Davids'a, новішчі діалекти у Garcin de Tassy i др. Добриj огльад казково - фольклорнсjі літератури зробив Barth у Мельузіні. Ja jого цінуjу. Напишу Вовку, шчоб купив 2—3 н-ри Мельузіни j вислав Вам. Огльад релігіj індіjських все таки наjліпшиj Barth (одбитка з Dictionnaire des sciences religieuses Lichtenberger'a; повнішче по англіjському таj дорогше), De Miloué (в Bibliothéque de volgarisation du Musée Guimet) доповньа дешчо про Джаjнізм і т. и. і картинки даjе. Про старі релігіjі не мало jесть і в Lefmann'a, в котрого до того цінні картинки. (Замічу, шчо можна б було написати по статуjкам, рельефам і т. и. хоч би тим, шчо jесть в музеjах Лондона, коли б за діло взьавсь не тілько вчениj, а j образованиj чоловік, шчо дуже рідко бува в купі).

Вовка статтьа[1]) в Mélusine мені не подобалась. Назва не сходить сьа з змістом, порівньанньа переходить в аккумульацijу, до того вивод неожиданниj: післьа того, jак навіть великоруські билiни вдержали побратимство наше, підгонить сьа свіжі признаки, шчо ті сліди побратимства, jакі приводить Вовк із Новороссіjі, занесені Сербами. Цілком се не неможливо, та треба це доказати. Ось про весільльа Вовча статтьа справді прекрасна. Тепер він переводить jеjі на французське j містить, здаjеть сьа, в Revue Anthropologique. Де Ви думаjете писати Ваші рецензіjі?

Прочитав Jулijана — переложено добре, на скілько можу судити не маjучи орігіналу.

---

[1]) Мова про статю „La fraternisation en Oukraine", що була перекладена також на укр. мову. *I. Ф.*

N. 106. Лист до Вас. Н. Ковалевського 18. Маја 1891.

Кілька місьаців назад писав ја Вам з цејуж самоју оккзаіјеју, але недавно довідав сьа, шчо лист міј був Вам не переданиј. Тим часом ја рахував на те, шчо „мовчанка — знак згоди“ і з великим задивуваньньам почув про дејакі несподіванки, котрі розбили багато планів і поставили справу видавництва в дуже небезпечниј стан. Тепер пишу не стільки дльа того, шчоб осьагнути певних практичних результатів, скільки шчоб вијаснити стан річеј. Почну з того, шчо скажу знов дешчо з того, шчо говорив у листі, котриј не діјшов до Вас.

Там ја шче раз пробував впевнити Вас, шчо план Ваш, по котрому ја мусив би, мајучи од Вас певну сумму, організувати літер. працьу в справах европејських і словјанських, не одповіда дісному стану річеј. На лице је всего двоје пишушчих земльаків: аз грішниј і парижанин. Ја ј без організаціјі пишу, шчо знају і про шчо мені вважаје сьа потрібним писати. Парижанина[1]) ја прохав написати про крестьанські ассоціјаціјі во Франціјі, котрі розрослись післьа закону 1884 р. (справа, котра післьа мого переконаньньа стала шче інтереснішчоју дльа Галичини, бо тепер обіцьано видати јакијсь закон про подібні ассоціјаціјі в Австріјі), але п-нин не зміг сьа виповнити мојеји просьби.

Окрім того думка здобути од сторонніх інтересну літературу, навіть при великих грошех на це ассігнованих — фальшива в основі. Інтересна література росте тілько на грунті громадських інтересів, котрі пхајуть писати самих заінтересованих. Ergo — пишіть самі. Сторонні можуть тілько печатати. Шчо до мене, то ја писав

[1]) Парижанин — Хв. Вовк. — *І. Ф.*

і пишу, але правду кажучи, стратив надіју заінтересовати закордонну публіку. Може ја ј справді ніколи, а тепер тим паче, не розумів јеjі інтересів.

Тількож по цеј бік кордону стан річеј дльа мене јасниј: в народі і в интеллігенціjі галицькіј виробльаjеть сьа поступовиј рух европеjського характеру. Ја чују обовјазок помогати јому тим паче, шчо самі краjеві льуде просьать об тіј помочі. Значить, і Вам ја мушу сказати: тој кредіт, котриј Ви шче маjете до мене, перенесіть на тој рух і на тих, хто вже стоjіть на чолі јого в Галичині. Поможіть јому наjенергічнішче.

Звісно, Вам трудно слідити за тим рухом і через те він може вважатись Вам не так інтересним, тим паче, шчо він дльа Вас все таки закордонниј, хоч јак не багато в Вас говорить сьа про једность націjі. До того в початку своjему він мусить Вам вдаватись занадто вже краjевим. Навіть те, шчо ја пишу в остатні часи, мусить Вам показуватись далеким од Вас, хоч ја вже по роду своjему можу ставити всьакі справи близче до Вас, ніж Галичане. Але розберіть діло уважно.

Перш усего новому руху в Гал. треба пустити коріні в свіј грунт, і дльа того він мусить мати краjеву барву. Далі — ледви він почав пускати такі коріні, јак наскочила політична справа: угода части народовців з польським панством, при умові підданства уніјатським архиjереjам, а далі вибори в віденськиј парламент. Ці дві справи потребовали боротьби по кілько місьаців і шче потребујуть не мало. Алеж не думаjте, шчо все те спеціально галицька справа. Угода була переведена ј од имені росс. украjінців, і в ніј прьамо замішані наjважнішчі jіх інтереси, а окрім того наjважнішчі інтереси загальні: політичні, соціальні ј культурні. Угода — рішуче ренегатство од усіх ліпших традиціј украjінських, почи-

најучи з Шевченкових; једине оправданьнье дльа неjі (коли це оправдительне) це, шчо вона не шчира, а јесть тільки проба „одурити Льаха“ ј Австріју, видурити в них дејакі маленькі полекшіньньа. Так і дльа того, шчоб угодовці получили јіх, треба, шчоб була оппозиціја, котра б требувала більшого, бо инакше 57 польських послів просто задавить 7 Русинів і зробить з них лакејів тај годі. Орган мусить робити таку неперестанну оппозицију і при тому будити массу, шчоб оперти на ніј політіку рішучу, прінціпіальну замісць політіки рабського дуріньньа сегодньа Москальа, завтра Льаха, з котрој дурньами правдивими виходьать тільки наші. Можна вже ј тепер сказати, шчо орган добивсь дејаких результатів: певна частина народу, мајже всьа молодша інтеллігенціја за него, тај між старшими прінціпіјально јесть згідні з нами. Окрім того јесть результат, котрого Ви може зразу не оцінете, а він важниј: молодіж москвофільськоjі партіjі переходить на наш бік, а це најбільше ј заріже цьу власне партіју. Цьа молодіж, звісно, не піде на украјінофільськиј націоналізм, але ловить сьа на думки демократичні; а раз тільки вона стане на демократичниј грунт і почне працьувати, то фатально стане ј украјінофільськоју в тіј долі, на скілько це треба дльа діла.

Тепер Ваша поміч потрібна дльа того, шчоб зібрати до купи хоч коло справи літературнојі та виборчих агітацій ті радікальні сили, котрі вже наросли ј наростајуть. Тепер уже, бачите, справи стојать в Галичині так, шчо навіть боротьбу проти радікалів ведуть в „Дѣлѣ“ екс-радікали, котрих тут беруть (бо својіх нема) на чорні роботи. Пригадајте, шчо з 60-их років народовство виступало у Галичині з радікалізмом... *(Кінця нема).*

N. 107. Лист до І. Ф. 23. Јуньа 1891. Владайска ул. София.

Дорогиј земльаче, Ваш лист получив ја серед клопоту домового, бо всі моjі, не рахујучи вже мене, на ріжні лади розхорувались, — через те Вам доси ј не писав. Впрочім за лист Ваш зоставалось тілько подьакувати, а факти јого „принять къ свѣдѣнію“. Непоправні коміки наші К. приjателі. Ну, а Б. мусить же ј сам знати, шчо те, шчо він там говорив про академіjу — брехньа. Не розуміjу ја такоjі псіхіки.

Получив ја лист П—ка, котриј пише, шчо јого заміткоjу „На чужім празнику“ зостались недовольні товаришчі і взьали јого під дозір. „Діло не так зле“, каже П—к. А по моjому дуже зле.

Перш усього всьака неправда — зло. Јакіб не були „тактичні“ резони пол. соц. ходити в патріоти „Истор. Поль.“, навіть јак би мав подібні резони ј хто з Русинів — а в цілому ні Русини, ні соціјалізм не мајуть шчо робити з 3 Мају, 30 Новембра ј т. и. польськими старомодними свјатами і коли при всьакіј нагоді не будуть того говорити польським патріотам, то зле прислужать сьа і jім самим, бо підопруть у них тој елемент, котриј заjість у них всьакиј соціалістичниј рух і поверне всі jіх заходи на старісінькі дороги. П—к сповнив свіј обовјазок і перед своjіми ј перед Польаками, і за це заслугував подьаки, а замісць того дістав догану. Це гірко. Далі јака шче буде коллективна редакціја, — треба побачити, — а П—к все льудина випробована. В партіјних ділах треба так, шчоб на чолі ј перед льудьми ј дльа справи зоставались Ви ј П—к. Правда, над Вами обома висить јакась фатальність, про котру Ви самі згадујете в автобіографіjі. Ви мусите спори-

тись з П—ком, јак він з Вами. Простіть мені, з примірів, про котрі ја знају, виходить, шчо прінціально правішчиј був П—к. То Вам слїд застосоватись до того ј удержувати своїі нерви. Пора вже всім нам точно знати і своїі сили ј своїі хиби. Шчо до П—ка, то він маје своїі хиби, але це најконсеквентнішчиј і через те најнадежнішчиј з усіх Галичан. Тим то справа буде најбільше забезпечена, коли він зостанеть сьа в середині Народа з вільнoју ініціативoју ј з особистoју одвічальностьу, котрі в загалі потрібні дльа всьакого діла. Ја Вам пишу отверто своју думку, припускајучи, шчо ја можу ј помильатись, та шчо Ви звернете увагу головно на замір. Од Вашого такту буде залежати, јак угодить сьа справа на ділі, не гльадьучи на те, јак вона поставлена формально. В таких справах ја вважају најліпшими порьадки англіјські. Партіја вибира л і д е р а та вже јему лиша вольу ініціјативи ј виконаньньа, вибору најблизших політиків і т. п. Це одповіда ј законам природи, бо рубајуть гострим кінцем сокири, а не обухом. А вже ж в Англіјі самиј загал партіј складаје сьа з льудеј випробованих. А у Вас? Мајже всьа партіја — студенти, а студентам так легко бути радікалами, шчоб потім стати Белејами або шче гірше. Ја дуже жаліју навіть про те, шчо П—к мені не сказав зарані про думку назвати Народ органом партіјі. Ја б тому противив сьа по праву, котре, думају, ја мају передавши П—ові 1000 фр. на заклад Народу і тепер служачи посередником між Народом і Украјінцьами. Шчо „партіја“ доси зробила дльа „Народа“? Чи дала хоч статі чим небудь цінні? Тај у загалі чи дала хоч більше 3—4 статеј? А редакторсько - адміністраторські таланти вже показали сьа по „Товаришу“. Ја дуже бојусь, шчо ј Народ також само заріжуть, јак і Товариша. В усьакім разі ја не берусь висту-

пати перед Украјінцьами за редакцију дльа мене невідому ј непевну, замісць за Павлика ј Вас, котрих ја знају добре. Тај Вас і П—ка знајуть індівідуально на Украјіні, а других не знајуть. Дльа того хто хоче добра Народу, тој мусить вести — *(тут бракує кількох рядків рукопису, що був на окремій картці. І. Ф.)* Посилају статејку. Коли у Вас уже јесть друга на подібну ж тему, то можете закинути јеjі. Але подібне треба сказати.

Дужеб хотів побачитись, та хоч час нашого вијізду близить сьа, а все не знаjемо, куди поjідемо. Мені можно буде јіхати коло 3-го Јульа ст. ст. Чи можна буде тодіж пуститись і жінці, не знају шче. Куди јіхати? — Кажу шче темно, бо кожному з нас треба иншого. Певно тільки, шчо не минемо Пешта, а може ј Відньа. Ја згоджујусь оселитись зовсім в Бадені коло Відньа, та може појіду в Штирију, а може в Тіроль чи Зальцкамергут. В усьакім разі коли ми мусимо перејіхати через середину Австріjі, то нам не трудно буде побачитись хоч тепер, хоч јак будемо повертатись до дому.

П. писав мені, шчо Ви думајете написати рецензију на моjі болгарські праці. Рецензију мені булоб інтересно прочитати, бо Ви б шчо небудь зауважили, на чому ја не спинив сьа. Але Вам певно не скоро знајде сьа час на докладну рецензију. Ја б бажав скоріше чисто бібліографічноjі звістки, шчоб на Украјіні знали, шчо ја не гульају і не забувају укр. науковоjі праці, а то певно правдьане там брешуть на мене. Мені ж хотілось би мати дејакиј авторітет, шчоб служити ним Вашим справам. Ваш *М. Драг.*

Ја не памјатају, чи послав Вам „Славянскитѣ варианти на една евангелска легенда“. Може б јеjі пустити в Р. Школу післьа печеноjі дитини?

N. 108. 23. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen.

Дорогиј Друже, зараз дістав Ваш лист з виписками. Дуже вдьачниј за виписки, тілько дечого в польськіј не розберу. А казкоју, записаноју Охримовичем, Ви влучили прьамо в моју теоріјку: поповнили недостачу між староруськоју писаноју історіјеју і фінськоју устноју казкоју. Жінка, котріј ја сказав про своју радість, сміје сьа і каже, шчо Ви навмисне сочинили казку. І можна б подумати, шчо так, јак би Ви знали моју теоріјку. Про попів-магарів або волів ја послав Вам моју статејку позавчера. Јесть шче варіант у збірочці Шејковського, та тіјеjі збірочки ја не знајшов у своіј бібліотеці, шчо ј доси в Софіjі в хаосі через моjі хороби, і з Россіjі не міг добитись. Можете докорити мені в рецензіjі, шчо ја не знају всіх украјінських варіјантів. Про рецензіју Вашу ја вже писав II—ку. Дуже вже Ви мене захвалили: так не треба з своjіми, — а окрім того вбільшили моју роль і в школі і в Сборнику.

Вашу статьту про Шумльанського ја читав. Мені подобалось, шчо Ви все таки зробили інтересноју цьу досить заврьадну фігуру. Та здајеть сьа, Ви пропустили јого віршу про стан Украјіни, напечатану, здајеть сьа, у Величка[1]).

Про Кобилицьу, конечно, буде шче інтереснішче і зовсім нове. Ја про нього нічого од Федьковича не чув, хоч, памјатајеть сьа, він мені обішчав був шчось написати. Добре б було, јак би Ви взагалі сказали про роль мужиків - русинів

[1]) З вірші Шумлянського подано у Величка лише 3 строфи, і то не з початку, а з середини. Сю віршу в повній формі я віднайшов у Жеґоти Паулї, Pieśni ludu ruskiego і опублікував у Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. *І. Ф.*

у віденському парламенті 1848 р., про промову Капушчака і др. У мене десь јесть виписки тих промов з протоколів парламенту. Јесть чудові міста!

Про Вашу збірку приповідок можна тільки сказати: кріпіть сьа та кріпчајте та нікому на цензуру не давајте, а там „може бог дасть та св. Микола“ (јак казав мені Гуцул про будушчу віјну на жидів), јак небудь видасть сьа. Може ј Кијане пријмуть у своју „академичну“ збірку, бо шчоб вони примусили Тов. Шевч. видати, то не віриґідно: не в звичајах Кијан показувати енерґіју за порьадних льудеј проти прахвостів.

Reed'а книги ја не знају, а Ви англ. мови не бијтесь: трохи провчіть граматику, а там беріть книгу тај читајте. А без англ. книг справді не можна.

Про містеріји напишу Вам з Софіји і можу дешчо прислати своје і з учит. бібліотеки. Мені памјатајеть сьа, шчо коллізіја подібна тіј, шчо у Вашіј містеріји, јесть і на Западі, та дуже вже давно ја читав тој матерјал і то переважно різдвјанськиј, хоч з вірш наших виводив, шчо у нас мусіли бути містеріји ј пассіјні ј воскресні.

Новаковича і Караджича розшукају вже в Софіји. А може, коли мені поліпша, то вертајучись у Софіју спиньу сьа в Білграді. Жаль буде, коли ред. дасть сконфіскувати мају статејку без протеста перед судом. Значить, усьа кампаніја зразу програна, навіть без вистрілу. Це вже буде дуже по рутенському.

Про партіјні і редакціјні справи писав П—ку ј Јаросевичу і не хочу повторьуватись. Скажу тільки: робіть јак знајете, тільки доводіть до того, шчоб редакціја Народа зоставалась хоч підписана Вами ј П—ком, бо инакше з Украјіни важче буде здобути поміч. А шчоб льуде, все

таки вже згідні в основному, не могли порозумітись, ја того не можу собі вбити в голову.

Про квестіонар скажу, шчо він заразом архистудентськиј і рутенськиј. То питајуть льудеј трохи не про битіје боже (§. 1—11), то про сполученье дворів з громадами і навіть про целібат. Учора були в мене Січовики і ми вкупі гірким сміхом сміјались над тим квестіонаром. Говорили також про Наумовича. Не можна зоставити публику між нанегіриками „Гал. Руси“ і негаціјеју „Дѣла“, між инчим не можна через те, шчо тоді панегіристи візьмуть гору. Треба непремінно помістити в Народі хоч короteньку замітку, де вказати на діјсні заслуги ј хиби Наумовича. Схему замітки посилају.

Дуже б радиј з Вами побачитись, та тілько коли ја буду німиј. Тепер впрочім голос міј трошечки ліпшиј. Аби мені можно було лекціјі читати, то махну рукоју на заказ Нотнагельа: nicht sprechen! Schreiben können Sie, aber nicht sprechen. На всьакиј случај скажу Вам тепер, шчо јак поједете в Кијів, то скажіть Arbeitgeber'у[1]), шчоб готовив гроші на III. вип. Політ. пісень, бо јак тільки ја могтиму говорити і жити в Софіјі, то зараз же приjіхавши почну виправльати дльа друку ті пісні, — і ачејже чорти-боги дадуть мені кілька місьаців віку, шчоб кінчав Руjіну Січі. А коли не могтиму говорити, то вже хај вибачать, бо дльа мене тепер говорити — робити — јісти — сіноніми. Бувајте здорові.

Ваш *М. Драгом.*

Шчоб не забути! Дајте мені слово, шчо в К. скажете по кр. мірі 5 громадьанам, шчо коли ві Львові вијде Наукова Збірка при јіх участи,

[1]) Так прозвали були в нашім крузї Вас. Мик. Ковалевського за його власною радою. — *І. Ф.*

то непокликаньньа мене туди до праці ја вважатиму за смертельну обиду, котроји ја нічим не заслужив — ergo за первокласне свиство з јіх боку[1]).

N. 109. Лист до І. Ф. 23. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien, Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогиј Друже!

Посилају Вам 20 рубл. і фотографіју дльа Павлика, котриј певно вијіхав із Львова, про шчо мені писав, але адреса не подав. Фотографіја софіјська, зньата дльа коллекціјі по случаіу першого випуска з нашоји школи. Це пробниј екземпльар, то скажіть своју думку, чи годить сьа. А позајак П—к прохав фотографіју, то хај јому зостанеть сьа, коли Ви одобрите, бо Ви все таки бачили мене торік.

Чи побачимось цеј рік? Ја во всьакім разі зостанусь тут шче місьаць. Голос міј трохи поправив сьа, але чи це конституціја природи, чи результат тілько досить софічного (?) ліку, котриј ја вживају і котрого довго вживати не можно (ерготін, котриј здавльује мускули ј напружа нерви, јего дајуть жінкам, шчоб родили або викидали) — побачимо.

Ја забув в остатньому листу сказати про Armer Henrich. Ја јого перегльадав 15 років назад, јак читав Gregorius auf dem Stein, — і зробив виписку із уступу, — але епізод про лік прокази кровіју не звернув на себе мојеји уваги, тим паче, шчо власне лік прокази кровіју досить розширена думка в середні віки. Б. л. тепер ви-

[1]) Про якийсь Науковий Збірник український, що мав бути виданий у Львові, я не чув нічого і він не вийшов ніколи. — *І. Ф.*

пишіть мені цеј епізод; треба гльанути на деталі, шчоб судити, чи це так собі совпало з мојеју темоју, чи це заблудша дитина мојеј теми, јак і казка про св. Тујіну.

Хотів би ја почути Вашу думку про партіјні і редакціјні справи. Моја рада: редакціју укладајте јак знајете, та тілько так, шчоб вона справді робила шчо, а не так јак в Товаришчі, а окрім того так, шчоб по формі не зміньать нічого, тоб то, шчоб Ви ј П—к були підписані, јак було, та шче шчоб в усьакім разі були в ред. комітеті. А про партіју скажу, шчо квестіонар дaje лиху прогнозу архиабстракціјности ј архистудентства, кружковшчини! Треба рішити, чи бути Вам першоју справді політ. партіјеју (і тоді треба программу виложити в роді виборчоји), чи академіјеју соціально-космографів, та шче ј дуже зелених?

Мушу зараз јіхать у Відень до лікарьа і через те вмовкају. Ваш *М. Др.*

Поправте в остатньому N. Народа: збірка луж. пісень Гаупта, а не Германа.

Б. л. зајдіть у ред. Зорі і спитајте, доки вони будуть мене мучити? Вже днів з 12 ја послав јім 10 рубл. і прохав вислати Зорьу за 1891, Нечуја Над Ч. морем, і Огоновського І. том літер. і вип. ІІ. другого тому і далі, а доси нічого не получају. Вже з Ньу Јорка б получив. О Рутеніја!

N. 110. Лист до І. Ф. 29. Авг. 1891. Salmannsdorf bei Wien, Hot. zu den 3 Löwen.

Не турбујтесь з Бідним Генріхом. Учора був ја у Відні ј купив переклад з бібл. Реклама. Стоју на тому, шчо до мојеји печеноји дитини власне

це не јде, бо нема власне мотіва приношеньньа дитини в жертву батьком. Це стрічниј мотів ліченьньа прокази кровју, але просто такиј, котриј треба взьати на увагу трохи більше, ніж ја це зробив. Тујіна більше підходить до мојејі теми, бо хоч там дитина попарилась і сама, але подаје јеји мати, а окрім того там јесть старець, котриј требује дитини, јак у болг. і укр. варјантах.

Получив запросини на зјізд. Спасибі. Звісно, не приjіду, але замітки б радиј був послати, та шчо мені робити? Ја радікально не згоджујусь на характер программи, котриј видно шче більше в квестіонарі. По программі виборчиј мож було думати, шчо партіја поверта на земльу з небес, куди залетіла на программі виробленіј торішнім зјіздом, але по квестіонару видно, шчо вона тепер летить шче дальше в небеса, навіть не самоjі нашојі планети. Мојі уваги можуть показатись ловцьам партіјі за шчуку або навіть за рака. Окрім того ја рішуче проти того, шчоб у партіју приjмати студентів, тобто льудеј без сталојі профессіјі.

Лікарьа свого не застав у Відні ј не знају, шчо казати про своје здоровја. Говорьу трохи ліпше, але болить в руках і грудіх мабуть шче більше. Ходити ја не гідниј. Ревматизм в обох руках, та шче ј на оці јачмінь. Поклін Вашіј жінці ј Вам од мојіх дам. Ваш *М. Др.*

Посилају 100 рубл. з тіјеjі субсідіjі, котру ја обіцьав „Народу“, се мусить бути сума з 285 фр. Та Ви мені пренумерујте Правду, і зараз же хај пришльуть остатніј N. Ја мају до 1890 р. тільки вип. I, IV, VII, VIII. Прохав Вас, памјатајеть сьа, пренумеровати, та Ви шчось в часи замиреньньа Пр. знајшли в тому невдобне. Тепер пожалуста виправте мені ті N. N., шчо не staje,

а далі хај редакціја шле правильно. Бісові Зорьане книг не шльуть. Трачу час.

Ваш *М. Драгоманов.*

N. 111. Лист до І. Ф. Salmannsdorf bei Wien 6. Сент. 1891. Hotel zu d. 3 Löwen

Дорогиј Друже! Помирімось в науковому спорі трошки по Маниловському. Признајмо, шчо ј Туjіна ј Генрихова дівчина однаково одскоки мојеjі теми, в котрих основа вже поламалась. Це не буде примір ізольованиј власне серед релігіјних легенд, котрі зајшовши з Азіjі — досить цільні, або коли зміньујуть тему, то органично в славјанському світі (переважно восточному, богумільському), ламајуть сьа в романців і германців.

А магаре і по болгарському осел. Варјант укр. до Чуб. јесть у Шејк. в осібному збірничку казок, котриј јесть в дебрьах мојеjі бібліотеки. Впрочім памјатајеть сьа, там нічого осібного нема. Ја б душевно рад пошукати в Азіjі орігіналів поза апокріфами. Та де? Звісні мені буддіјські приміри метаморфоз, а також показані жидівські не такі.

Прислав оце мені Јарос. лист одного мужика, з котрого видно, јак зачинајеть сьа противупопівськиј рух по селах і јак він приjма грубі форми — те ј друге більше через самих попів. Це мені шче раз нагадало моју погибшу статејку в Хліборобі. Невже вона конечне погибла? Чи не можно б јеjі переробити та повторити в Хліб. або осібноју брошуркоју, котру можна напечатати напр. в Відні? Тілько в остатнім разі треба, шчоб хтось узьав за неjі јуридичну одвічальність. Не вжеж так цілиј кампаніjі і пропадати через фантазіју львівського прокуратора?

Повість про Јуду. бл. пришліть. Јак раз до ладу буде!

Шчо таке власне случилось на Украјіні, шчо нагнало страх? Алеж власне там беззаконного тільки ј творить сьа, шчо правдьанська угода. От би було кумедно, јак би „наші“ одповідали за правдьан, хоч воно було б „въ порядкѣ вещей“. Коли Вам не можно јіхати в К., то чи не могла б Ваша жінка појіхати?

Од „Зорѣ“ не получив ні газети, ні книг. Брешуть вони: нічого не посилали. А може винајшли рутенці такиј спосіб посилки, шчо по нему 2 місьаці треба буде ждати. О роде лукавиј!

Про редакцију „Народу“ ја все таки скажу, шчо треба, шчоб Ви з П—ком там зоставались, а окрім того може бути ј комітет, коли члени јего будуть дійсно представльати јакі групи, шчо хотьать активно підпирати газету і коли вони індівідуально компетентні в літературніј роботі ј літерат. справах. Ваш *М. Д.*

N. 112. 12. Септ. Salmannsdorf bei Wien. Hotel zu den 3 Löwen.

Позамовкали Ви всі, а Павлика так ја ј адреси не знају. Тим часом мене кортить получити звістки, а також хоч лист Народа. Та не знају, шчо ј з Хліборобом конечне стало. А ја, шчоб не думати про своји болісти, усе пишу, між инчим написав 1875 р. својіх споминів Австроруських (подорожжьа по Австр. Руси), а шче зараз кінчив попульарну статејку „Шість сот років Швејцарськоји спілки“ дльа Хлібороба або дльа брошури, або дльа того ј другого вкупі.

Напишіть, шчо думајете може зробити в ціј справі. Зорьу і книги ја дістав нақінець вкупі. Вам брехали, шчо посилали. Тільки не получив

чч. 3 і 5, ані Вересаја. Б. л. нагадајте. З Зорі довідав сьа, шчо Ви видали Сурку, а ја јеji не получив. Коли вијшли ві Львові Повісти Чајченка, то попросіть Зорьан вислати мені в міј рахунок. Та шчо нового в Росіjі? Ваш *М. Драг.*

N. 113. Лист до І. Ф. Salmannsdorf bei Wien 22. Септ. 1891. Hotel z. d. 3 Löwen.

Дорогиј друже.

Сьогодні ја поборов Вашу копіју з Кольбера, окрім двох слів, котрі Вам посилају на деціфровку. Б. л. скорше відпишіть. Та пришліть і Народ цілиј N., певно вже давно вијшов.

З поводу пропавшој статті в Хліборобі ја б з Вами поспорив. Дльа народу простого так писати не можна, јак Ви радите. Це ми, книжники, вимуштровані факти в однім місці читати, а виводи в другім, або „читати проміж рьадків", а прості льуде цеjі науки не мајуть. На мене, то ја б шче раз дав у Хліборобі статтьу з випуском місць, котрі образили прокуратора, а потім, коли б конфіскували, то прijньав би процес; публікаціја, при котріј мајже всьу б статтьу репродуковали, зробила б більше, ніж Хлібороб. Напишіть, чи пристајете? Друге: може в Женеві перепечатати? Шчо про се думајете? Також напишіть скорше про Швејцаріју. В ніј 30.240 буков, значить, најбільше $1^1/_2$ листа. Ја б міг заплатити кошта, і хај би печаталось і в Хлібор. і окремо. Та вже јак прокураторіја сказить сьа, то ліпше печатати в Женеві, хотьа в мојіј статті нічого противуконституціјного нема. А чи не можна так зробити, јак з Кобзарем, то б то виставить накладчика Львојанина?

Споминів далі писати не можу, бо тепер треба казати про переписку з „Другомъ“, а дльа того треба мати журнал і листи під рукоју. Це в Софіјі? Шчо Ви думајете, чи не слід передруковати в цій частині Споминів листів мојіх з Друга? А може більше слід додати спомини Ваші ј II—ка об тім, јак ішла всьа цьа справа. Ја закулісного з того нічого не знају, але здајеть сьа, закулісне грало досить велику рольу. Посилају, на случај буде треба заштукувати дірки в слід. NN. Народа, своїі дві замітки. Простіть, шчо посилају нефранковано. Пошта звідсі за 1^1_2 кілометра. Ваш *М. Др.*

Перед тим, јак печатати замітку про Певного, гльаньте в јакиј кльасичниј лексікон, шчоб провірити, котриј імператор почав будівльу Колізеја. Памјатајеть сьа, шчо Веспазіан.

Ја мају звичај завше провірьати всьакі дати, та тут ні по чому.

Приjіхав Шишманов і каже, шчо в Софіјі получив остатніј N. Народа. Це Ваш експедітор туди послав, а ја тут не получају.

Передајте б. л. листи Јаросевичу. Напишіть мені скорше, чи Псалтирь Куліша був виданиј у Львові, чи де инде? Лист адресујте в Відень, Hotel de France, Schottenring, бо в пјатницьу ми туди перебирајемось, а в понеділок або ві второк јідемо в Софіју. Моје здоровја поправилось мало. Голос став трохи ліпшиј, та нікуди не гідниј, а болі мабуть чи не більше. В Софіјі матиму одпуск до 1. Нов. ст. ст., а ліченьньа хронічне можна робити ј там. В Відні без сімјі мені ніјаково оставатись, а діти мусьать ходити в Софіјі до школи.

Приjіхав Гриневецкиј, і ја јому передав усе моје Сальмансдорфське „Литературное Наслѣдіе“, шчоб зараз же переслав Вам. Робіть, јак ліпше,

та најскорше ја б хотів побачити друкованоју Швејцаріју. Може Ви хочете печатати у цьому N. Хлібороба? В газеті мого имені не підписујте, а тількі на книжці, або в газеті на самім кінці.

N. 114. Лист до І. Ф. Wien, Hotel de France, Schottenring. 5/10 91.

Мині везе! В пјатницьу перејіхав у Віденъ, а в суботу Рада заболіла крупом. Мајже все моје поліпшеньньа за тиждень набуте під впливом енергічного ліку пішло к чорту. Та добре, шчо хоч сегодні лікар знајшов, шчо процес крупу іде diminuendo і шчо можна буде вијіхати післьа завтрього. Чи поправльусь у Софіји, чи впаду в кінець, в усьакім разі матиму місьаць хоч лежати на однім місці, в својіј хаті — хоч без сили, без волі, бо про правду вже ј говорити нічого, — тим паче, шчо мені лікарі виразно заборонили всьаку політіку ј публіцістіку, а дозволили тілько фольклори, а коли голос буде, по троху лекціји. Один навіть каже: објавіть про це в галицьких газетах, то льуде Вас оставльать у покоји ј Вам кораблі будуть одрізані.

Ну, буду терпіти. Випрошу хиба право написати рецензију на роман Чајченка, та він не скоро скінчить сьа, то ја або поправльусь знов троха, або вже зовсім нічого не писатиму.

Получив Вашу депешу. Спасибі! Та не одповідају телеграммоју ж, бо треба јти јакијсь кавалок на станцију, а ја поклав собі кілько часу навіть не ходити. Через теж не посилају ј Швејцаріји. Пошльу вже з Софіји, — шче за одно там перегльану декаку статістіку і може добавльу.

З мојеју статејкоју про мову в церквах робіть, шчо хочете. Ја на авторство не претендују і дивльусь на цьу пробу тільки јак на ballon d'

essai, а окрім того хоче сьа перебігти дорогу народовцьам, шчо не вони перші, а ми упоминались за нар. мову в церквах. Пришліть скорше в Софіју Ваш переробр.

А сурјознішчу серіју почну з Старо-персідськоји віри. Далі піде Будда, а потім і жиди. Іран інтереснвј дльа нас, бо мајже всьа попульарна есхатольогіја у нас — іраньска (богумильська). Зрештоју про це поговоримо. Про книги напишу з Софіји. Звідти пришльу і фотографіју.

Ваш *М. Драг.*

N. 115. Кореспонденткa до І. Ф. 31. Окт. 1891.

Знов до Вас просьба. Виписав ја собі Wisła Карловича і К-о, та шчось не шльуть; певно, повноји коллекціји вже нема, бо в редакціју Сборника прислали тільки V. том. А мені до зарізу скоро треба т. II, де на стороні 762 і 766 надруковано Bystroń i Karłowicz, Poleskie podania spokrewnione z legendą o św. Grzegorzu. Чи не можете Ви де видрати цеј випуск і прислати мені на тиждень?

Ваш *М. Др.*

Јак Павликова Influenza? Мені не шльуть ні 17 N. ні 19 і т. д. Зорі, хоч ја двічі писав. Попредстательствујте за мене.

N. 116. Лист до І. Фр. София, Владайска ул. 18 Нов. 1891.

Дорогиј землъаче. Простіть, шчо довго не пишу. Ті невеличкі хвильки, коли мені дозвольаjеть сьа сидіти і писати, јдуть на екстренну роботу — виправку Едіпа. До того про книги, шчо Вам треба, не міг ја написати, бо Нар. Бібліотека була замкнена через переробки, хоч на перед ја знав, шчо напишу Вам: тих книг нема.

Так і пишу, прибавивши, шчо В(ука) Кар(аджіча) ја заставльу виписати, та тілько коли він прибуде при звісних (або ј незвісних Вам) канцільарских порьадках!

Спасибі за виписки ј уваги. З поводу Семи мудреців ја скажу таке: оповіданьньа про Александра ј Льудовика јесть тілько варіјант Amiles et Amis, воно јесть в кількох лишень, і то европејських редакціјах Семи мудрих, котрі пішли із Calumnia novercalis і через те нічого не пољасньа в генезі печеноїі дитини. Ја јего резервував на окрімну статејку про Віраварові еха в наших і др. казках. Тепер — да не соблазнит сьа хто, зробльу маленьку примітку в додатках до својіх статеј. Про Сім мудреців у мене јесть на лице: 1) росијське виданньа, певно переробка з польського (котрого ја ніколи не бачив), 2) Clouston, The Sindibad Namah, магістерська працьа, 3) Landau, Die Quellen des Dekameron, 5) Teza, Le tradizioni dei sette savi nelle novelline magiare. Окрім того десь у дебрьах мојеји бібліотеки скривајуть сьа 6) Comparetti, Richerche intorno il libro del Sindbad i 7) D' Ancona, Il libro dei sette Savi di Rome; 8) Пыпинъ, Очеркъ исторіи сказокъ и повѣстей русскихъ. Німецьких і франц. виданьнь ја не купував, бо були в Женеві в бібліотеці. Мудрецьами варто заньатись взгльадно до нашоји нар. новеллістики, та тілько виводи будуть негатівні, здаје сьа, бо подібних новелл у нас не багато, тај ті мајуть редакціји дуже одмінні. Думају ја, шчо властиво книга про 7 мудрих на нас впливу мала не багато, а новелли до нас ішли устноју дорогоју і більше з Азіји. Тим то ј треба звернути увагу на азіацьку новеллу, а дльа того непремінно сідајте за англіјську мову.

З мојеју істор. літерат. не знају, јак і буде, бо в ліпшому случају ја мушу лічитись 2 роки,

дльа того, шчоб потім готовитись уже до натуральноjі смерти. Властиво оглъаду історичного староjі літератури jа не мав на плані, бо думав написати оглъад того, шчо написано або j говорено j наспівано на справді нар. мові. Инше все входити мусило у вступну частину: історіjа літературних мов на Украjіні взгльадно до історіjі національноjі самосвідомости. Дльа того Вам тим паче вільна вольа писати Вашу працьу, а коли jа можу Вам чим стати в пригоді, буду радісінькиj.

9. Дек. Од П—ка взнаjте, чому довго не одсилав листу. *М. Драг.*

1892.

N. 117. Лист до І. Фр. София, Владайска ул. 17. Февр. 1892.

Дорогиј земльаче. Вчора дістав Ваш лист і виписку Кольберга. Спасибі. Тілько додајте, в јакій провінціји записаниј тој варјант К – га. На ньому видно вплив украјінських варјантів. А про тој Дрогобицькиј вар., шчо в Вас був, розстарајтесь. Цікаво, чи він пішов од латинських проповідеј, јак моравськиј і 2 польські, чи самостіјнішчиј і більше привјазујеть сьа до восточних варјантів? Ја тепер власне пишу про це дльа Сборника, т. ј. більше номерују, а писатиме Шішманов. Треба заробити грошиј, шчоб јіхати літом лічитись в Париж, коли дотьагну до того часу, а коли не дотьагну, то хоч зоставльу по собі шче 1—2 монографіјі. Мені дуже погано! На всьому гірше, тілько голос ліпшиј. Шчо воно за знак, ні ја, ні моjі лікарі не розберуть.

А лист Ваш з Јудоју пропав. Јакась Јуда підхопила мабуть по дорозі через Руминију ј Лом-Паланку. Це прокльатиј тракт! Або вмістіть Јуду в рецензију, або јак буде довга, то дошліть мені. Знајшовсь шче болгарськиј варјант історіјі Павла Кесаріјського (котриј обіцьано) і пісньа болгарська подібна до датськоји ј украјінськоји. Окрім

того жду з Россіjі шче одноjі рукописноjі історіjі кровосмішеніjа. Виjде повненька монографіjка.

Проти Вашого плану приповідок не маjу нічого закинути ані доповнити. Радив би тілько не вживати тіjеjі дурноjі алгебри, jаку запровадив Чуб. без мене в Истор. Пѣснях. Нудна робота, а jак трапить сьа помилка писарьа чи друкарьа, то варіjант пропав, таj результату мало. А в приповідках навіть місцьа не багато виграjете. Ліпше означати подібні слова в варjантах осібними шріфтами. Про порівньані замітки jа не знаjу, шчо Вам і казати. Це безконечна робота, котра потрібуjе бібліотеки. Попробуjу гльанути в тутешні книжки, чи jе шчо. Тілько наврьад, шчоб знаjшльось. Дальа шче знаjдете в Россіjі, а Снегірева вже не купити! Колись jа писав Вам про Albo Vanucci, Proverbi latini. Недавно виjшло шчось про еллінські приповідки, та не одшукаjу в своjому хаосі усіх фольклорних бібліографіj, jакі в мене jесть. Може счастьа поможе. Шче jак би посчастило Вам дати скілько небудь повні параллелі з Бібліjі, классіків, Арабів, Німців та Славjан, то добре б було. Та ідеал порівн. науки — показати не тілько спільне, а осібне. А дльа цего в Вашіj темі треба років роботи та шче j не одного!

Брошурки j Зорю получив. Спасибі. Геjне читаjу з приjемностьу, а другим невдоволениj. Дон Кіхот виходить тільки дурень, а тимчасом полковник Ньукол у Теккереjа ставить Дон Кіхота в числі книг, котрі він льубить читати, шчоб „бути в товаристві джентльменів“. Таj Ви фінал книжки написали не до дурньа. Казка за довга, нелогічна і конкльузіjа не витіка просто з Ваших картин; та j науку — працьувати нічого мужикам проповідувати, вони j так працьуjуть. Jа все таки думаjу, шчо j на Вас, jак і на Нечуjа j Мирного, це гр. Толстоj пустив казкову маніjу. Так і в Тол-

стого часом науки шкандибајуть, але при всему Толстој маје ньух на казку і вона в нього коротка, проста, аллегоріјі прозорі. Најбільші мајстри в сему старі Азіати і дльа того ја б радив нашим льубителььам дідактичноји поезіјі — Jatakas, Avadanas, Панчатантру, Калілу-ва-Дімну, Талмуд. В мене колись була думка вибрати звідти первотіпи најбільше звісних у нас бајок, шчоб показати, на скілько ці первотіпи ліпші од нових Лафонтенів. Два-три приміри ја показав у својіх монографіјах. A propos, јак Ваша англіјська мова?

Хотілось би мені написати скорше рецензіју на Промінь Чајченка, та не знају, јак мені позволить моја аорта. З цеји ночі шче шчось причепльајеть сьа. Бојусь, чи не інфльуенца. Ја јеји певно не видержу. Бувајте здорові з жінкоју ј дітьми. Ваш *М. Драг.*

N. 118. Лист до І. Ф. 24. Јуньа 1892. София, Владайска ул.

Дорогиј земльаче! Так провинив сьа перед Вами, шчо вже хоч топись, јак би тут річка була. Спершу моју відповідь задержали справки в редакціјі „Сборника“ і в міністерстві, котрих својевременно було годі здобити, бо Шишманов вијіздив на $1^1/_2$—2 міс. у Відень, та в бібліотеці, куди ја міг добиратись лишень у Середу, бо в другі дні в мене лекціјі, а ја не можу двічі на день здиратись у вишчі етажі по сходам, — а нарешті јак почали мені скакати через голову, досить придурену, усьакі справи, хорєби і т. п., то зовсім і глузд утратив. І тепер напишу тілько про головнішче.

1. Вашу працьу про болгарські апокрифи в малоруських списках пријме „Сборникъ“ і за-

платить по 100 фр. за 16 сторін. Ви перегльаньте Срезневського Замѣтки о малоиз. памятникахъ, Тихонравова, Пыпина і Порфирьева видання апокріфів, М. Соколова Матер. и зам. о старослав. литературѣ — зробіть список „болгарських басень“ і випишіть з Ваших коллекцій ті, котрі підходьать. Добре, јак би можна було підхопити ј болгаризми в мові (В К. Стар. Ви пропустили хранима, котре поправлено храмина, а воно болгарське храни; храна — пища).

II Шчо Сборника Вам не висилајуть, про те плачу і старајусь, шчоб вислали, та тут на все такі формальности, шчо скоро справа не робить сьа. Діло в тім, шчо т. I—III уже мајже розіјшлись і можуть видаватись тілько за дозволом міністра. А дальших томів не висилајуть чекајучи II—III; ја сам прохав у міністра дльа Вас томів II ј III і він дозволив, але тоді не було Шішм.; тепер він је, а міністра нема. Привде сьа шче чекати.

III. Казку про ангела ја вжив у статі, котра вже печатана, хоч шче книга Сборника не појавилась. Про Јуду помішчу в додаткову статьу про Едіпа. Коли можете, то присилајте все, шчо мајете до того мені в Париж (29, Avenue de Wagram chez M. Dr. Holstein). Про Григорія тільки спомјану, бо то варјант повісти Костомарова = Gesta Romanorum.

IV. Збірка, з котрої Ви виписали Григорија, дуже цікава. Ја б Вам радив „болгарську історију“ не чекајучи других послати в редакцију „Сборника“, а решту в К. Старину.

V. До рецензії про мојі праці мају дејакі уваги. Напр. ја вважају історију перевертаньньа попів у волів, ослів і т. и. взьатоју не з історії перевертанньа дітеј в кози (те само собоју јесть у нас, јак ја показују), а з історії молодцьа-осла в апо-

кріфах. Індіjські оповіданьа про метампсіхозу зовсім другого характеру, ніж апокріфічні метампсіхози.

VI. Охримовича статі не бачив, бо чомусь мені VI кн. Этнографическаго Обозр. не присилаjуть, таj годі. Також не шльуть і Вісли с. р.

VII. Хочу виjіздити звідсі в Париж між 3/15 і 5/17 Јульа, а в Відні бути два дні (Schottenring, Hôtel de France), та не знаjу, jак шче буде, бо наскочила нова хороба — катар живота, котра мене ослабила сама, примусила перервати лік аортноjі хороби і т. д.

Жінці Ваmіj кланьаjусь дуже. Ваш *М. Др.*

Наврьад, шчоб ми могли побачитись тепер у Відні, та jа Вас і не кличу. Нова хороба — в кишках — наскочила на мене і ослабила сама по собі, а тут шче мусів придержати ліченье аортноjі хороби, так шчо зовсім став нікуда не гідниj знову. Не знаjу, чи буде ліпше на Септембер.

N. 119. Лист до невідомого Украïнця, без дати.

Прочитав оце виписки з Вашого листу. Не буду боронити Wochenschrift[1]), бо хто не спотикаjе сьа. Ја сам не в усім згоджуjусь з ред. і говорьу своjі уваги, та требаж і за неjу признати право, при jеjі обставинах, мати своjу думку j вольу. Ја буду говорить про головне.

Ви требуjете наукового розвоjу программи, та шче максімальноjі. На перше скажу, шчо науковість — діло відносне. Може робота мати форму „газетну“ (в газеті тим паче) і бути науковішча од діссертаціjі. Не все схольастичне — на-

[1]) Wochenschrift очевидно „Нарςд“. *І. Ф.*

укове! Не все „публіцістичне“ — ненаукове. Про максімальність же скажу, шчо це најліпшиј спосіб зарізати орган і справу. Максімальне досить звісне тим, хто јего шука, і з німецьких орігіналів і з росс. перекладів і з укр. попульарізаціјі. Та тепер в усіј Европі певна справа перејшла на питаньньа мінімальні, котрі в усьакім крајі поки шчо инші. В Австріјі тепер чергова справа најмінімальнішча — реформа вибору в усьаких товариствах, шчоб усьакиј член мав голос. Коло таких справ мусить стојати Wochenschrift. Позајак оппоненти јего стали по противному боці, то ј мусила наступити полеміка. Ја стоју на тому, шчо полеміка веде сьа Wochenschrift'ом ganz wissenschaftlich, хоч звісно, не таким способом јак в курсах, а таким, јак в клініках, а надто амбульаторних. Јакого хорого привезуть, про ту хоробу ј говорить сьа. Іноді ј окрикнеть сьа на слуг, котрі не держать порьадку, або на знахарьа, котриј трохи не вморив хорого. Тілько така полемика ј допускајеть сьа в Wochenschrift і без неји жива справа не обходить сьа. Мовчатиж про најважнішчу справу, котра стојіть коло Wochenschrift під боком, значило б видавати схоластичне, а не живе письмо. Жалкувати хоч на форму полемики Wochenschrift Ви можете хиба через те, шчо не бачите Monatsschrift[1]) і др. Оттам полемика: перекручуваньньа чужих думок та напади, клевети на особи. Пријіздив тут один миротворець-угодовець, котриј перед прихильниками Wochenschrift хвалив „угоду“ ј наклоньав јіх до „науковости“ ј одмовльав од полемики. Тілько ж він не предложив својім напр. не ставить Gegen-Kandidat'а против д-ра Даниловича і навіть не порадив Monatsschrift'ові переміните своји способи полемики. А він вважајеть сьа в угодовців і в

¹) Monatsschrift очевидно „Правда“. *І. Ф.*

Monatsschrift за великиј авторітет. Післьа цего боротьба мусила пітти натуральноју ходоју. І коли в угодовців наука не оберне сьа зовсім в ancillam Theologiae, то тілько тоді, коли вони будуть під сталим дозором критики-полеміки Wochenschrift-у. Коли Wochenschrift упаде, справа піде гірше. Противна сторона зовсім піде з назадниками, тим часом, коли молодіж і масса та навіть і частина старших все таки хоч під впливом Відньа ітиме вперед, — і через кілька років злости буде більше. Тепер Wochenschrift мусить переробити дві старі партіјі та звести до купи дві молоді, без чого одна з них піде просто на Восток.

Так Ви про це добре подумајте. Коли Ви не довольні тим, шчо Woch. більше говорить про своју крајеві справи (хоч у них власне фундамент дльа сили партіјі), ні тим, шчо пише сьа в нему про Ваші, на це нема иншого ліку, јак пишіть самі. Не диво, шчо льудина говорить про полтівську пропасницьу, коли живе над Полтвоју, а мовчить про ветльанську чуму, коли јеји не бачить.

Ја все зводжу до одного: возьміть своју дольу в праці, а крајевим льудьам в Wochenschrifti признајте автономіју. А коли першого не хочете робити, то тим паче признајте друге, піддержіть Woch. рік-два, поки він пустить корні, виробить нові напрьамки, та тоді ј побачите, чи шкоду він приносить, чи ні? Коли ж Вас така завдача Woch. не вдовольа, то доповньајте јеји Вашими власними працьами. Перше, шчо ніхто так не потрапить вдовольнити потреби льудини, јак сама вона, а друге — нішчо так не мирить чоловіка з працеју другого, јак власна робота. Шче скажу: старајтесь з прьамих джерел познакомитись зо справами, про котрі говорить Wochenschrift, бо Ви очевидно знајете про них через дзеркала дуже невірні і навіть навмисне брехливі, а тим часом

діло јде про справи важні, наслідки котрих будуть даватись в знаки на 10-ки років.

Лист прошу показати Arbeitgeber'ові.

P. S. Чују, шчо Wochenschrift-ові приходить сьа доволі трудно вистојати без помочі з боку. Справди без нејі јему важко буде вдержатись, але коли він на јакијсь час навіть замре, то власне дльа него це може мати навіть добрі наслідки. Незабаром він устане власноју ініціјативоју најблизчојі громади. Стратить тілько справа братів сусідів, на котрих упаде сором, шчо вони не зрозуміли стану річеј, потреб часу ј не схотіли зробити малого, шчоб помогти напрьамку, котриј једино може вивести јіх на світлу дорогу.

N. 120. Лист до І. Фр. 16. Авг. 1892. Paris 29. Avenue de Wagram.

Дорогиј землњаче.

Вже більш јак днів 10 получив Ваш лист, та весь міј писательськиј час забирали викінченьньа статі про чортів (Дуалістичні космогоніјі), шчо мусив уже з тиждень одіслати в Софіју, а ј доси не одіслав. Посилају Вам Соколова. Ви јего мені в Октобрі вернете. Про Вашу „болгарську басньу“ не можу нічого сказати, бо книг під рукоју нема. Здаје сьа в устніј слов. Славјан јеjі нема, а в писаніј мусить бути. Треба подивитись в Пипіна. „Опытъ ист. р. повѣстей і пр.“ та Кирпичникова Варлаама и Іоасафа. В мене в Софіjі вони јесть, та все рівно, шчо нема, бо потоплені в морі нерозкладаних книг. Пипіна апокріфи — розумију III. т. Памятників, вид. гр. Кушелева-Безбородко, а IV—V. т. т. цего виданьньа, памјатаје сьа, не було. Костомарівські легенди роблњать I—II. т.

План Ваш јіхати в Відень, звісно, добриј, навіть коли б в кінці екзамена ј не вијшло (Чому Ви в Черн. не кінчајете?). Тај в Москві ј Петерб. знајшов би богато цікавого. Та ба — гроші! На дурне јіх богато в світі видаје сьа, а на розумне чортма.

З мојејў фотографіјеју не знају, јак бути. Всі порьадні ательје поставлені дуже високо, — ја туди не злізу, а до того парижські фотографи не так то ј знамениті, хиба шчо дорогі. Не знају чому, післьа Італіји најліпші фотографіји в Россіји. Не злі фотографіји ј у Софіји, де ја знімав сьа, јак бачите. Чи не пристали б Ви на таку комбінацију: або ја знімусь у великому форматі в Софіји, або один парижськиј мальар зробить по фотографіји софіјськіј, подібниј до Вашоји, масльаними красками скільки треба потретів по 15 фр. за штуку. К новому року він зробив дльаРади один — прекрасно. Більшиј формат коштује по 30 фр. за штуку. Може јак буде більше, то зробить скидки, напр. за 70 гульд. 12 портретів кабінетових.

Жалко, шчо Народ спинив сьа, а ја не ждучи цего, вже приписав у Free Russia, шчо ред. Народа прима збори на друк дльа росс.-укр. баптистів. Ја вступив в переписку з одним із ліпших ораторів баптиских у Англіји Кліффордом, до котрого справив і Степньака. Окрім того Ст. мусить бачитись з секретарем Baptisch Union, јак тільки тој поверне сьа з морьа. Кліффорд заінтересував сьа справоју штундистів і возможностьу пришчепити баптизм в Галичині. Певно, в осени вони пошльуть согльадатаја в Галичину, а м. б. ј на Украјіну, а потім отворьать специјальну міссију дльа наших сторін. Ја хочу написати рьад брошурок про баптистів і др. поступові прот. секти, а також біографіји таких сектантів, котрі заслужились працеју дльа практичного

християнства, то б то гуманних справ до соціалізму вкльучно. Почну з Roger-a Williams-a, основательа першоjі державн (Rhode Island) на підставі толерантности. Перше, загальна брошура вже в мене готова. Шчо Ви скажете про всьу цьу справу? Народ jакось мусить бути, хоч вкороченнj, бо инакше обірвеиь сьа звjазок Укр. з Галичиноjу в поступовому напрьамку, з чого виграjе москвофільство. Це треба витолкувати украjінцьам, тілько хто за те візьметь сьа? В мене шче буде оказіjа переказати де шчо в Петербург, а з Киjівом не маjу зносин, і навіть Jар. мовчить. Де він? Дльа комплету мушу сказати про своjе здоровjа. Державjа консультацію з тутешньоjу знаменитостьу, Potoin-ом, котриj мене заспокоjів, але чи тим, шчо в мене справди не так зле, jак Віденці гадали, чи тим, шчо він далеко культурнішче (сумліннішче) ніж Німці, котрі все таки барабаншчики в нутрі і в маньерах — не знаjу. Тільки в усьакім разі нерви моjі в Парижі дуже підньались, — чому безспорно причиноjу j дуже приjатна і приjазна до мене компаніjа. А ходити все таки не можу і болить у мене в руках і боках скрізь, хоч говорити далеко легше. Кажуть терпіти шче рік-другиj, а далі стерегтись до кінцьа віку. Ну, і терпльу!

Смоминів тут не можу писати, бо власне тепер треба Друга листів і т. д. Книжку V і Чудацкі Думки піджидаjу. Жінці Вашіj кланьаjусь.

Ваш *М. Др.*

N. 121. Лист до редактора „Правди“. Paris, 29, Avenue de Wagram 7. Окт. 1892.

Високоповажаний Пане Редакторе, маю честь послати Вам в купі з сим листом замітку з поводу напечатаної в „Правді“ статі д. Черниговця.

По всему видно, що д. Черн. писав свою статю не для особистоі полемики, а для того, щоб вияснити справу діскусією. Через те я думаю, що Ви зробите щось приятне самому д. Ч—цю, коли напечатаєте мою замітку в Правді. Колиж ні, то прошу Вас продержати мою замітку у Вас на схові, поки я попрошу кого небудь узяти єі у Вас. Маю честь зостатись Вашим покірним слугою.[1])

М. Драгоманов.

N. 122. Лист до І. Фр. Paris, Avenue de Wagram, 29, 9. Окт. 1892.

Дорогиј земльаче, Ну, ја в Відні — а коли ја там буду, мабуть і Бог зна, бо ја не думају, шчоб јего премудрость могла потерепіти ті скоки, котрі робить холера, а при тому такі дурниці, јак Балканські карантани. Мені пишуть із Софіјі, шчо в Сербіјі і в Болгаріјі приjде сьа одбувати карантин в купі 11 день і шчо в Цариброді такиј карантин, шчо мені абсольутно там помирати без усьакоjі холери. Попав сьа ја з Болгаріјеју, јак зајаць у тенети! Окрім карантинів ось јака вијшла чепуха: контракт міј з болгарським міністерством скінчив сьа 1 Авг. с. р. В контракті сказано було, шчо розрив јого мусить бути мені вимовлениј од $^{1}/_{2}$ р. до кінцьа, тоб то 1 Февр. 1892. В Јулі мені сказали, шчо, памјатаје сьа, вже мін. нар. осв. писало в мін. раду про те, шчоб контракт поновити шче на 3 роки. Ја з тим вијіхав, коли вже в Августі мені пишуть, шчо міністер нар. просвіти не певниј, чи рада згодить сьа продовжити контракт, але в усьакім разі хоче мене задержати і просить, чи не зостав сьа б ја без контракту і з платоју по лекціјам, јак јесть у нас бувшиј міністр Балабанов, і з тим, шчо ја можу писати в Сборнику, скілько хочу. Потім пи-

[1]) Правопись орігіналу. *І. Ф.*

шуть, шчо мін. рада одкинула поновліньньа контракта і шчо міністр просить мене зостатись на инших умовах. Ја одписав, шчо дльа мене контракт — пусте діло, бо за мене ніјаке посольство не заступить сьа, але шчо ја держусь за дві умови: 1) ранг ординарного професора і 2) старе ж жалуваннье 12.000 фр. в рік, бо инакше ја трачу авторітет у товаришчів і профессорів. Ја знају, шчо сего по правилам звичајним, тоб то без ніјакого контракту, не можна зробити, і готовльусь зоставатись у Парижі, тілько плачу, шчо моја бібліотека, мебель, папери і Рада зостались у Софіјі. Мені пишуть спершу, шчо мојі умови не підходьать під правила, але вчора получају лист: міністр говорив з коллегами і ті готові зробити зо мноју контракт на рік, коли ја згоджујусь. В мене один тілько мотів: јіхати в Софіју, шчоб за рік ліквідіроватись, привести в порьадок папери і т. и., але діти тратьать шче рік, бо Болгарами јім усе рівно не бути, а од Франціјі јім шче на рік треба одрізатись. А Зорьку ми вже вчора записали в 9 кл. ліцеју. Шчо јего робити? А тут шче карантин. А тут зіма надходить, а наша навіть тепла одежа в Софіјі. Хиба до ворожки јди! А поки будем філософствувати про наші громадські справи. Не раджу ја Вам дуже поспішати сьа з початком друку квартальника. Вам тепер і без него буде чимало роботи, тај Ваша робота в квартальнику буде ліпша, коли Ви попрацьујете в Відні дльа чистоји науки. Жаль Вашого таланту, читајучи такі речі, јак замітки про Співомовки. Коли Ви будете писати таке дльа квартальника, то жаль буде ј Вас і јего. Вам не багато зосталось молодости — не тратьте јеји. Далі „Шевч. і Міцк." мене льакајуть. Бојусь, шчо се буде балаканина. Охр. і Лев. не дали дльа Народа нічого дијсно вартого друку (а надто Охр., бо Лев. хоч дав звичајні газетні статејки), тој не

бачу, чому б вони могли б ліпше виступити в квартальнику. Jім би ліпше вчитись, а потім писати. Зостаjеть сьа одна працьа О. Терл., та чиж jejі коли небудь автор пустить у світ? На решту jа не розумijу, чому б не можно було і в Народі напечатати, jак би шчось знаjшлось вартного?

П—к мене трохи посвjатив у справу Окуневського, jего вступу в клуб і jего безгласijа в соjмі післьа того, jак він обішчав коломиjцьам сказати промову, в котріj скритикував би стан річеj у Галичині. Сумна річ цьа невидержка Окун.! Вона показуjе, шчо він зовсім не маjе ньуху на стан Галичини. Тимчасом еміграціjниj рух показуjе, шчо настріj народа став рішучо гостриj. Коли справди Австріjа j Росіjа готуjуть сьа до віjни, то австр. урьад не поправить діла малими дарунками Романчуковому клубові формально-національного характера, тоді jак Россijа буде оперувати на грунті аграрного пессімізму народу. Лік може бути тілько один: проти радікалізма мітологічного, церковного поставити радікалізм реальниj, европеjськиj. Поки австріjськиj урьад це зрозуміjе, треба нашим льудім голосно своjе вигукувати. Коломиjці говорьать про те, щоб виборці заjавили Ок. недовірьа. Jа не раджу того, але раджу отверто скритикувати стан народу і недогльад послів, в тім числі j Ок. Специjально Ок. мене не дивуjе. Він і перше хотів jакось проскочити проміж дошч. Але треба, шчоб осібно од нього, а таки чутно було правдиво-радікальниj голос, а инакше так не варто і писатись радікалом. Ліпше просто „возвратитись на блевотины" народовецькі. На сегодньа буде. Ваш *М. Др.*

Jаке шче митарство мусить проходити справа забраного Вікліфа? Чи не пора вже jого напечатати в Женеві?

N. 123. Лист до І. Фр. 28. Окт. 92. Faris, Avenue de Wagram.

Дорогьј земльаче. Ја шче тут і пробуду мабуть з тиждень. Про арест Кістьак. писав уже мені П—к. Жалко в двіјні, бо ја певнісінькиј, шчо К—му нічого було плутатись у польські справи. Це вже така звичка в наших льудеј: робити мінімально дльа свого діла і путатись у чужі. А з чужих діл најчужішчі мусили б бути справи тих Польаків, котрі з Маркса вивели нову шльахетчину і нову полонізацију. Хтів би знати, чим власне скомпрометовані Косачі, і чи в Дерпті просто (там М. Косач), чи в Волині?

Де власне знаходить сьа Воронцова, не знају. Бојусь, шчо навіть коли вже і в Парижі, то тутешні Лавровці ј Плехановці не пустьать јејі до мене, або збрешуть, шчо мене вже нема.

Пишіть мені шче сьуди. Може зберете газети, шчо пишуть про еміграцију галицку. З N. 19 Народу бачу, шчо вона впјать підньалась, та тілько тутешні газети ні слова не кажуть про те. Цьа еміграціја — јавниј доказ, шчо ніјакі „угоди“ в Галичині лиху не поможуть. Треба радікальних ліків. Невже про це не можна писати в німецькі газети? До скорого побаченьа.

Ваш *М. Драг.*

N. 124. Лист до І. Фр. Paris, 29 Avenue de Wagram. 4. Нов. 92.

Дорогиј земльаче. Хотів би ја виїхати звідсі в Недільу (7 Нов.) і значить, бути в Відні в середу (зостанусь на 1 день в Цьуруху в Hôtel National). В Відні вијду в Hôtel de France, Schottenring. Поки шчо посилају Вам рахунок типографічниј і пишу деіакі відповіди.

Cosquin статејка про Варлаама і Јосафата приложена (јак і про египетських 2 братів) до јого казок, котрі вже в мене ј прија́дуть зо мноју в Віденъ.

В чім заѓа о Пшемиславі, ја забув, а може ј не знав ніколи, а варјантів слав. про великого грішника багато. Дејакі показані в статејках Карловича про Мадеја в Віслі. Ја думају писати про них, вернувшись в Софіју, де в мене богатенько зібрано про це матеріјалу.

„Русское Богатство“ виходить в Петербурзі. Ја јего иноді бачу в Софіјськіј бібліотеці. Це народництво тіпа В. В. Колись Р. Б. нічого не платило за статті; чи тепер платитиме, не знају.

Антікварів так упорьадкованих јак німецькі, тут нема. Та все ја розстарајусь каталог тих, шчо је. Ліпшого благодітельа по нашим специальностьам јак лејпцігськиј Koehler нема. По фольклорам тут богато маје Rolland, так не друкује каталогів. Вирізки про еміграціју дістав. Спасибі. Вже спорудив Post-sciptum до статі, шчо мусить појавитись в Децембрі або в Јанварі. Сподівајусь, шчо буде „изрядная пимфа къ носу нѣкоторыхъ благородій“. А шчо собі думајуть кијівські угодовці з поводу еміграціјного руху? Не вже думајуть звојувати јого, а за одно ј москалька, фонетакоју або ј хоч новоју катедроју у Львові? Чи не розказували чого привізжі Ваші Россіјане? (Шчо се за льуде?). А про еміграціју, ја думају, треба пустити в великі німецькі органи, або в англіјські. Јак би хто склав добру статьу по німецькому, то јаб узьав сьа знајти јіј місце в Лондоні або в Едінбургу в великому журналі. Тілько звісно, дльа Англичан треба написати з дејакими прелімінаріјами. В усьакім разі пора підньати крик про галицькі справи на всьу Европу, бо, по правді кажучи, говорити перед самими Русинами та Польаками не варто, — все рівно, шчо про-

повідати камньам. Та про це поговоримо. До побаченьа.

Коли шчо екстренного буде, то пишіть шче сьуди. Хто зна, чи вијідемо ми так скоро.

Ваш *М. Драг.*

N. 125. Лист до І. Ф. 25. Нов. 92. Владайска ул. София.

Дорогиј Друже. Вже 7-миј день, јак ми вискочили зо чрева китова, і вже ја ј лекцііі почав, а все голова не пријшла в порьадок післьа дурости карантинноїі. Треба јеіі будити навмисними намовами. З таких намов одна з перших: чому ти не пишеш Франкові? јак тобі не сором? Хоч би двома словами подьакував јего за ту прихильність, котру він тобі показав шче раз у Відні і т. д. Таке казала моја совість голові мојіј вже днів з 4, аж таки голова не одмовилась і звеліла рукам брати папер, перо і писати, — шчо руки робльать дуже повільно, мов працьу дльа них дивогльадну. Ну, та все таки робльать, і може по троху згадајуть стару науку. А поки шчо пождіть і зразу од мене не требујте нічого мудрого, а вдовольајтесь тим, шчо все таки ја живиј і не здурів, јак ті два хлопці, котрі здуріли в карантині при нас.

До того ја поки шчо не багато мају розказати Вам. Најцікавішче — лист получениј мноју од Мордовцева з Пітера. Розказује, шчо було, јак він зібрав громаду, шчоб обсудити міј лист про стан партіј у Галичині і про потребу помогти радікальніј партіјі. „Прочитав Ваш лист — пише М. — „Добре, добре!“ А другі мовчать, ждуть. Коли один схопивсь, мов Пилип з конопель. „Э, нам, братці, воно не тее, а тее як его. Коли йти с ю д о ю, то ми пошкодимо т у д о ю. А вони й там за чуби взьали ся, вони там бьють ся, а ми

їм канчуків мусимо посилати“. Та ще й натяка на якогось Р. Я. у Вѣстн. Европы, що пише про Галичину. „Це, каже, його пальці тут знати — у свою руку тьагне“ (се б то Ви, добродію). Так і розбилась наша череда: усі пішли за бугаєм і оставили нас троє куцих“.

Позајак більше ја не можу Вам дати, јак даје документ, то ј розсуждајте далі самі. А ја скажу, шчо все таки добре, шчо справа поставлена ребром у Петербурзі. Шчо скажете про статьу Р. Я? Ја в усьакім разі безмірно вдьачниј Стасьулевичу, бо та статьа не подобаје сьа всьаким угодовцьам починајучи од Спасовича, јого пријательа а часом і Егеріјі.

Вам оберну дуже смішну просьбу: напишіть мені коротенько, в чому справді Ваш парламентськиј крізіс і јакиј смисл јого кінцьа, а також јаку рольу тут грајуть Русини і чи буде јакиј вплив на Галичину? В часі карантину ја не читав газет, а тепер нічого не розберу з N. Fr. Presse. То вже наставте і вразуміть.

Ваш *М. Драг.*

Жінка дуже шчиро Вам кланьаје сьа і дьакује.

N. 126. Лист до Ів. Фр. 10 (22) Дец. 92. Улица Денкоглу (Владайска), София.

Дорогиј Друже! Принесли оце Ваш лист з патретом дітеј, — а то ја було починав сумувати, шчо з Вами. За фотографіју дуже велике спасибі. Павлик помилив сьа, вивівши з мого листу, шчо ја захорував. Не знају, јак сталось, а ја видержав карантин досить благополучно, хоть це була не проста штука високіти 8 день в такіј дурості, де під стінoју вода мерзне, а коло печі шкура репајеть сьа од жару і де треба було че-

рез кожну годину будити слугиньу, шчоб підкладала углів. А шче ми були в прівілегірованному стані і навіть остатні 4 дні провели в консульськім бараці! Не описував ја Вам цеји погані, бо нехај јіј біс, шче приснить сьа або Вам, або мені.

Про Вашу притчу написав Стојану Новаковичу, та шче не мају відповіди. Це не так велика вгајка, бо друк VIII кн. Сборника спинив сьа через брак паперу (жовтого), а на кн. IX Ви поспіјете¹). Гоммельа книжка — уви! — не те, шчо ја згадував; то Die erste christliche Redaktion і т. д. Погльаньте у Gaston Paris у примітки. А ја не трачу надіји знајти в своjіх нотатках. А шчо китајська повістка вијшла подібна до слав., то бува шче ј не таке в фольклорах. Поки шчо треба такі пригоди занумеровувати.

Погано буде, коли Ви свіј скептицизм доведете до того, шчо не напишете статьті про Галичину до англ. журналу. Справа зовсім не мудра і досить јасна: сісти тај писати. A propos: в чому власне Вислоух міј противник?

Цікавльусь на інд. легенду. Вложити јіји в уста Будди трохи сміло, ну, та тут рішаје ефект праці на публіку. Побѣдителя не судятъ, — јак написала Катерина на рапорті Потемкина об тім, шчо Суворов узьав Ізмаіл проти приказу головнокомандујушчого.

Мају до Вас просьбу: одішліть посилајемі рукописи в К. Старину в закритім пакеті. На се посилају Вам 1 рубль, котриј вже років з 5 лежить у мене в портфелі.

Кому Ви здали тој куферчик з дамськими річами, шчо дала Вам жінка? Тепер уже пропускајуть такі речі в Білграді без дезінфекціји, і в Відень појіхав кузен Шішманова, котриј му-

---

¹) Поспів одначе аж на XIII. *І. Ф.*

сать узьати куферчик. Ја дав јому до Вас картку, та бојусь, шчо јак Dienstmann Вас спита і дістане відповідь, шчо відјіхав, то тим і вдовільнить сьа і куферчик не пријде до свјат і т. д. Јак сему запомотти? Веселих Вам свјат з сімјеју.

Ваш *М. Драг.*

Чи не могли б Ви мені посилати NN. Kurj. Lw. з цікавими даними про еміграцију і Kulturkampf? А шчож Ви мені не шлете мого екземпльара статі Арабажина про Галичину? Не по правді Ви з П—ком зробили, шчо задержали, а шче ј доси не шлете. Напишіть, б. л., кому Ви посилали в Россіју Чуд. Думки, і пришліть мені 5 екз. комплету Австрор. Споминів. По мојому треба всі наші виданьньа посилать в Петерб. в Имп. публ. библіот. і в бібліот. Имп. Акад. Наукъ і в усі університетські бібліотеки, а також в ред. Вѣстника Европы.

Поки Ви у Львові, зајдіть у ред. Зорі і візьміть у неји моју статьту Інтерес укр. літератури, та напишіть мені, чи варта вона чого[1]).

---

[1]) Була друкована в „Народі“ 1893 р. з підписом автора: М. Гордієнченко. — *І. Ф.*

Культурно-Освітна Управа ... В. Н. К. ... Ш

Рік 1893.

N. 127. Лист до І. Ф. 10 Јанв. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, Насилу діждав сьа Вашого листу. І Ви не поспішались јого писати, тај боги насипали стілько снігу в Угоршчині ј тут, шчо ми 5 день не бачили пошти. Одповім Вам в порьадку матеріјі у Вашому листі.

Інструкціјі Ви дали Вашіј хазьајці у Відні про куферчик дамськиј премудрі, та тілько на лихо не звістили про них нас. Вијшла проста річ: приіјшов Dienstmann з листом мојім до Вас, јого ј одправили! Тепер буду ждати, поки получу од Вас звістку, шчо Ви в Відні, тоді напишу, шчо робити в ціј справі. Тоді вишльу і Cosquin, котриј добрав сьа до нас купно з другими парижськими книгами.

Статьу з ред. Зорі б. л. видеріть, а то ја не дуже на них покладајусь. При случаји спитајте В. Лукича, чи дістав він недавно послану мноју брошуру „Забѣлѣжки" і пр. і чи діставав і попередні подібні брошури і чому він не вдостојује звістити про них в бібліоґрафіји, коли вони не менше тичать сьа Украјіни, ніж багато других книг, про котрі Зорьа звішчаје.

Сербських виписок раджу тепер добиватись самим з Відньа, а то при теперішній катавасіji та чорних кабінетах наврьад ja добjусь чого небудь звідсі. На шчо Ви пишете: die erste kirchliche Recension, коли ja написав Вам заголовок: Braunholtz, Die erste nichtchristliche Parabel des B. und J. (Halle 1884). З премiјеју поздоровльају. Тілько хтож получив перші дві?

Книжки од Вас получив, а газет шче не маjу. Случаjно мав одну Вашу статеjку з зашчитоjу попів і трохи здивував сьа. Своjу думку про це ja сказав у статеjці, котру П—к хоче надрукувати в ч. 1. Народа. Про Ваші будушчі драми покишчо боjусь говорити, бо власне програмів драм не бачу, а тільки зачеплені характеристики моментів.

Записок Тов. Шевченка не бачив. Хто б мені jix прислав прокльатому? Писав мені про них Вовк з Парижа, бо він маjе фавор у Львові, куди jего навіть кликали в часи угоди, коли мені Вовк писав угодовські листи під впливом „откровенij“, jaкі jему робив А—ч з Відньа. Коли Ваш роман буде печататись в K. Lw., то зеліть мені висилати NN.[1])

Араб. статьу получив. Гарненька, хоч не без помилок. Не думаjу, шчоб вона мала дуже великиj вплив у Россіjі, бо дуже коротка. Та все добре.

Jак буде час, то прочитаjте Vernes, Du prétendu polytheisme des Hébreux. Там jасніші jего думки і мусить бути богато вірного, хоч в спеціально релігіjніj части він загарьачив сьа:

---

[1]) Мова про повість „Для домашнього огнища“, що була написана мною первісна по польски, але не друкована в тій мові *І. Ф.*

політејізм усе таки видно в Біблiјi. Але католикам радіти з Верна нічого.

Поньатно, шчо Чуд. Думки розходьать сьа мало. В Галичині всі, кому вони інтересні, вже читали в Народі, а до Россіјi јім добратись трудно, тај мало там про них звісно. Кому Ви послали јіх? Ја першого имені не розібрав. Пипин? А Будиловичу ја послав шче з Відньа. Тепер пошльу шче „Кіевлянину". Хај вилаје і зробить рекламу. Жаль, шчо Слав. Обозрѣніе закриваjеть сьа, а тоб і воно вилаjало.

Послав ја на Ваше имја (т. ј. жінки) 2 листи. Один реком., бачу, приjізжа землъачка получила, а другого певно ні. Шчо з ним буде?

Ја думају, шчо в Жит. стане великодушіја напечатати мојy заміточку. Мене јего разглаголіја з поводу дум і т. и. просто сердьать. Нема в нього власне étoffe d' un savant, а јесть тілько „комонь краснорѣчія", јак про него казали товаришчі шче јак ми були студентами. Куди јого тој комонь занесе, туди він і попаде, і через те крутить сьа.

Ну, а шчож буде тепер з катедрoју історіјi ві Львові? Ја сумніваjусь, шчоб тепер льахи взьали кого з Россіјi.

Ви мені купіть Зап. Тов. Ш., а ја Вам пришльу гроші у Відень. В мене зосталось кілька гульденів. Кланьајемось Вам і жінці Вашiј.

Ваш *М. Драг.*

Ја пишу Коцовському, шчоб або скорше послав мені статьтьу, або передав Вам. Коли він передасть Вам, то пошліть зараз статьтьу Павлику, а одповід Ком. Т. И. мені.

N. 128. Лист до І. Ф. 16/28 Јан. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Думају, шчо Ви вже в Відні і пишу Вам на скоро з поводу звістки, шчо Ви послали П—ку статьтьу: „Попівство ј цівілізација“. Дльа дiпломатичноји точности виписују слова П—ка: „Фр. прислав у Народ полемику зо мнoју п. з. „Попівство і цівілізација“, доситьльуту. Ја відповідају коротенько і по змозі супокiјно“. Ціль теперішньего мого листу: попросити Вас ішче раз передумати сьу справу, ранішче, ніж печатати Вашу статьтьу. Коли вона написана в духу тијеји статејки, котру ја читав у Kurj. Lw. (Вашоји посилки ја не получив), то мені здаје сьа, шчо Ви в ніј висказујете несталу своју думку, а „увлеклись“ полемикоју попереду против намістника, а далі против П—ка. Думају так, споминајучи те, шчо Ви мені писали посилајучи дльа В. Слова статьу: „Јаким культурним елементом суть гал. попи?“ при чому в листі писали, шчо гал. попи — просто сьмітьтьа. Подібне говорили Ви нераз і післьа і навіть недавно в Відні. Ја бојусь, шчоб теперішньа полемика Ваша не була Вам же на перешкоді і шчоб Ви самі не пожаліли, шчо написали јеји, јак це було нераз з Вами, коли Ви давали вольу својім хвилевим „увлеченіјам“, а надто полемичним. Через те ја прошу Вас, передумајте шче раз справу, і звісно, коли зостанетесь на тому, шчоб Вашу статьтьу печатати, то напишіть про це П—ку.[1])

---

[1]) Статя, про яку тут пише Др—ов, навіть не статя, а малепьке спростоване, надруковане разом з поясненем Павлика в ч. 2 Народа з р. 1893. Нїякої „лютости“ там нема і питане поставлено там зовсїм на цївільному ґрунтї: чи мав, чи не мав намістник право мішати ся в руські церковні обряди, вдавати ся в контрольоване руського богослуженя і звалювати на руське духовенство вину за еміґрацію селян.
І. Ф.

Дуже жалко в загалі, шчо між Вами ј П—ком вијшла војна. Позајак почастно до сего причеплено ј мене, то ја мушу сказати ј своје слово. П—к ніколи не переносив до мене „дрязгів“ про своїі відносини з Вами, і Ви можете пригадати, шчо ја ніколи не писав Вам про такі „дрязги“. П—к писав мені про ход справ громадських, котриј ја мушу знати, шчоб моја працьа не була основана на вітрі. Вчера напр. він мені написав про вступ Ок. до кльубу Романчука, при чому дописав, шчо Ок. оправдујеть сьа тим, шчо ј Ви јему порадили.[1]) Ја ј по сеј день не знају, чи правду сказав Ок., а тільки написав Вам, шчо думају про помилку Ок. Ви мені одповіли, шчо ј добре вијшло, шчо Ок. одчипив сьа од Вашоји партіји (з богом, Парасьу!). Одно з двох: або Ви не радили нічого Ок—му, або передумали, і в такім разі добре вијшло, шчо П—к вдержав прапор чистим і не пішов за Ок. То јему треба подьакувати ј узьати сеј случај за примір, шчоб і в других уважнішче поводитись. Коли правда, шчо всі теперішні „устоји“ гал. австр. житьтьа гнилі, і шчо одна надіја на просьвіту ј организацију народа, то П—к робить велику прислугу тим, шчо консеквентно држить себе непримиримим. Це може сердити того ј другого — в тім числі иноді ј Вас, — але розваживши требаж сказати, шчо П—к правиј, по кр. мірі стоїть на дорозі, на котріј најменше може бути помилок. А всего менше резонно і навіть ґуманно тогож самого П—ка бити ј винити јого в јаких-то-сь „дрязгах“.

---

[1]) Се о стільки неправда, що др. Окуневський почав зо мною розмову про резони приступленя або неприступленя до клюбу, а при кінції признав ся, що вже приступив до клюбу. Тоді я запитав його, чи він приступив на основі нашої програми, та він відповів, що про се не було мови і він зробить се пізнійше. *І. Ф.*

Простіть, коли Вам видасть сьа, шчо ја не в своје діло мішајусь. В усьакім разі чистішче буде, коли кожниј з нас скаже одверто своју думку. Ја писав Вам недавно піче ві Львів. Чи получили лист? Ваш *М. Драг.*

Дами моји просьать Вас тој куферчик, шчо Вам зоставлено, вислати по заг. дорозі јак Frachtgut на адрес Івана Шишманова, ул. Бѣлчевъ, София, оплативши пересилку вперед. Довг зараз вишле сьа.

N. 129. Лист до І. Ф. 20 Јанв. 1 Февр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, Вчора в вечері получив Ваш лист. Дуже жалкују, шчо дольа так скубе Вас на здоровльу сімји. Мені теж саме в ці дні достались дві нові скубки: 1) напав мене страшенниј кашель, кажуть, через те, шчо ја забагато јім мојого јодістого лікарства, а без него моја аорта бунтује сьа! До того Рада заболіла; певно простудилась на скобзанці. Кажуть: анемічна, нехај більше буде на повітрі, а на повітрі простудилась! Крути-верти! Добре, шчо сегодні читају остатньу лекціју перед семестр. екзаміном і потім вакаціјами в 2 тижні (1—15 февр.). А Рада сегодні встала з постелі.

Біда нам з попами! Ја бојусь, шчоб Вам не подумалось, шчо ја так чи сьак хочу одньати в Вас слово. Але завважте, шчо рік тому назад Ви в Народі ж з поводу Собору епископів казали, шчо целібат дльа народу вијде вигіднішче. Це показује між иншим, шчо справа страшно не-јасна, а надто в будушчому. Проти П—ка, котрого замітки ја впрочім не читав, бо не получив Народа, ја можу сказати, шчо полатинити цер-

ков і Віденць хоче або може хотіти, і тепер јеји латиньать, а поділ церкви і держави все рівно прејде, і коли він буде вкупі з передачеју церковного мајна громадам (јак цего требује программа радікалів), то громадам вільнішче буде латинитись, рутенитись і повертати до штунди. В усьакім разі нам треба вести своју лініју і не плутатись серед намістника і попів. А поки бачу, Народ більше до намістника підходить, а Ви до попів. Шчо роблььать „Віденці", не знају, бо тільки з листу II—ка дістав натьак, шчо в Відні було јакесь віче, а јаке, шчо говорено і т. д., не знају. Не знају, кого ј попросити, шчоб мені написали, а тим часом, коли дольа на мене складаје посередництво між Галичанами ј Украјінцьами, то мені треба б більше знати, ніж ја знају.

Моја рада — зоставте Соломона і кінчіть Варлаама. Соломон не втече. Памјатајеть сьа, в Веселовского јесть про Вашу легенду, а коли ні, то глььаньте в жидівські джерела Tendlau і т. и. В 1001 ночи ја памјатају генија в сосуді, та, здаје сьа без Соломона. Ја в Женеві держав сьа перекладу Lane, The Arabian Nights, здаје сьа, з index-ом. А порівньаних коментаріјів ја не памјатају. Тепер вијшов јаквјсь англ. переклад з 1001 ночи, та може тој же Lane, тілько богато картинок, бо дуже дорогиј. Ја мају собі немудриј франц. переклад, куди ј глььану, а Ви в Відні певно достанете бреславського Habichta.

Спочувају Вашим замислам і фантазіјам, котрі навіваје Romania, та не раджу дуже розкидатись. Поставте собі за ціль обробити кілька наших національних сьужетів інтернаціональним способом, то з того вијде колись і інтернаціональна робота і користь. Так власне робить і Gaston Paris і Веселовскиј і др.

В загалі јак би моја вольа, то јаб шчо небудь зробив Вам, шчоб Ви менше розкидались.

І так дольа Вас примушује досить розкидатись, працьујучи то дльа хліба, то дльа партіјі. Концентрујте себе хоч в науці, тим паче, шчо в Вас шче не видно — простіть — того, шчо Фр. звуть une methode serrée. Мені іноді дуже жалко читати напр. Ваші рецензіјі на моји праці, јак Ви кидајете основне, женетесь за побічним, зводите до купи ріжне ј т. и. Мені один читатель Народу, на ½ фольклорист, казав, шчо Франко показује сьа ученостьу, — то неправда, але може мати такиј вид через брак методу.

Не беріть мені за зле цих усіх слів. Ја Вас льубльу јак брата ј бажав би Вам најліпшого дльа Вас і дльа праці ј слави Вашоји.

Ваш *М. Др.*

N. 130. Лист до І. Ф. 2/14 Февр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, Учера дістав Ваш лист, а сегодні N. 3 Народа, і хоч плач! З Вашого листу і одповіді П—ку видно, шчо Ви таки „льуті“ на П—ка. Остатнье замітив і Шишманов, читајучи Вашу замітку в 2 N. Нар. Він не знав нічого прелімінарного, а просто читав јак најдалекшиј од індівідуумів чоловік, і спитав мене: шчо таке? Фр. з П—ком посварились. Вольа Ваша, а в кількох місцьах тон роздразнениј! Тепер абсольутно безтактна одповідь П—ка в 3 N. Народа мусить підлити масла, і мені, котриј попавсь у середину, зостаје сьа тілько плакати не тілько через те, шчо пријателі моји бјуть сьа, а через те, шчо діло псује сьа. Јак мені вмолити Вас обох жаліти один одного, і не знају! В справі того, шчо ја обернув сьа до Вас з поводу Вашоји статејки, ја страшенно бојусь, шчо на Вас робить вражіньньа, буцім то П—к жаліје сьа мені на Вас. На

ділі ми з П—ком давно звикли один одному все писати, може шчо ј не треба, немов думајучи в слух. Мені показалось, шчо ліпше буде спинити полеміку між својіми з за справи побічнојі (инакше ја б бажав, шчоб усе вијшло на верх; напр. јаб радив помістити статьтьу Будз., котру тепер П—к одкинув); ја Вам і написав, — а вијшла шкода. А тепер уже не знају, шчо ј вијде. Можу тілько молити: бијтесь, коли вже треба, та не забувајте, шчо нам обох Вас жаль, коли вже Вам чомусь не жаль одному другого. Ја думају, шчо тут винні в обох нерви, котрі самі виходьать з гірких обставин обох Вас, і так виходить, шчо Ви замісць жаліти один одного тим більше — бјетесь.

Нијакого N. 12-го Зорі 1892 р. мені не прислали. У них страшеннij безпорьадок в експедіцијі. Мені напр. не дослали богато н-рів за 1892 р., в тім числі N. 23 з інтересноју ст. Нема грошеј, котра каже дешчо з того, шчо ја казав у конфіскованiј статті. Шчо мені робити? Ја писав навіть Коц., просив јего скорше або прислати статьтьу або передати Вам. Не вжеж він знівечив моју роботку?

Вашојі посилки шче не получили.

Коскена посилају, а вкупі ј Зап. тов. ім. Шевч. Ваш екземпльар ја пописав замітками, а цеј получив недавно зі Львова з печаткоју тов. друкарні. Чи це Ваша жінка замовила, чи друкарньа удостојіла?

Жидівшчину ја залишив, абсольутно ніколи. А Щерб.[1]) радиј буду бачити з лексиконом і без

[1]) Мова тут про росс. князя Сергія Іпполітовича Щербатского, що був тоді у Відні на університеті як індолоґ, слухач проф. Білера. Через д-ра Мурка я познайомив ся з Щербатским і в переїзді Драгоманова через Відень познайомив також їх обох. Драгоманову Щерб. дуже подобав ся і він часто в листах розвідував ся про нього. *І. Ф.*

него, та мало надіјусь, шчоб він добрав сьа до вас такоју довгоју дорогоју. Поки шчо дуже јему кланьајусь.

Зараз мені принесли од Тов. ім. Шевч. новиј статут і вмісті просьбу вступити в члени. Не знају, шчо робити. Одмовити — скажуть народовці: бач, прохали, сам не зхотів, — а пристати: противниј Барв., тај Вас і П—ка вони не пријньали. Напишіть мені, јак це сталось: хто Вас предложив у члени, хто не пустив, шчо було говорено на загальних зборах Товариства і т. д. Ја надумавсь так зробити: поступльу тепер у члени і на загальні збори подам записку про потребу безпартіјности товариства і т. и. — новому виділу предложу в члени Вас і П—ка; коли одкажуть, вијду з товариства. Треба знати Вашу думку скорше, бо 26 Февр. не далеко.

Ваш *М. Др.*

Напишіть мені адрес Шчерб.

Получив листи з Галичини. Виходить віјна між Коломијцьами і братіјеју. Біда. По мојому оба боки винні: Кол. тим, шчо поцілувались з намістником, а віденці тим, шчо за попів дуже стали; но, конечно, коломијці цілком праві, коли не хвальать танців Будз. і бр. з Марковим та з віденськими москвофілами і всіјеји політики „тактичного вбиваньньа клинів“ (між попами ј епископами, ріжними народовцьами ј москвофілами) ј забуванньам прінціпів. Ја взагалі не дају багато ваги ціј віјні — аби Народ вдержав сьа, — а держить сьа він більше з Россіји, ніж з Австріји, і в Россіји більше приносить користи (јак бачу по листам). В Австріји ж головне діло — мужики, т. ј. Хлібороб. Сам ја, зо взгльаду на Россіју мольу П—ка ј Вас тілько об однім: робіть шчо знајете, та тілько зоставајтесь обоје при

Народі, а то ј ја подам в одставку — по безсильности!

Дајте мені адрес Јаросевича.

N. 131. Лист до І. Ф. 3/15 Апр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, Давно писав Вам. Був хориј. Два місьацьа мајже пропало. Од мого јодистого лікарства став у мене катар горла, а до того прискочило шчось подібне на інфльуенцу, та таке було, шчо нікому не хочу: кашель, головоболіје, нудота etc. etc. Сидіть навіть не міг, а серед того всего мусив читати лекціјі, задихајучись од кашльа. Перед пасхоју троха полекшало і ја сів писати запушчені речі.

А з Вами шчо? Чому таки Ви мені слівцьа не написали? Ажеж могли догадатись, шчо коли такиј говіркиј мовчить, то значить, не може вже ј јазиком повернути. Тепер ја власне не знају, куди Вам і писати. Чи Ви в Відні, чи вже ві Львові?

Писав мені П—к, шчо Ви з січовиками задумујете видавати квартальник. Писав також, шчо Чајч. і др., котрих цензура притиснула в Зорі і котрі не раді јти в „Правду“, готові посилати своји повісти ј поезиј в Народ, — так Народ не маје права печатати беллетристику ј поезиј по декрету св. собору 1891 р. Тај не маје за шчо. Ја вважају декрет собору глупим, та тепер післьа того, јак собор нічого не робив і не робить дльа Народу (тај у загалі шчо він робить?), зовсім не обовјазковим. Друге діло argumentum a pecunia. Ну, а Ваш квартальник јакі маје літературні ј грошеві?

З Тов. Шевченка ја скінчив написавши, шчо в теперішньу хвильу не можу до него приступити. Головниј резон — предсідательство Барв. Півсльа проби в Правді і при політиці Барв. хто зна, куди вступиш з таким шефом.

Шчо Ви робите цікавого?

Ја написав кілька дрібниць дльа Народа і V листів на листи Вартового в Буковині — окрім індівідуальноjі одповіді, котру послав у саму Буковину. Ред. обішчала напечатати, та не знају, чи зважить сьа містити мій терпкиј суд про Нечуја, Кониського і т. и. начальство? В Листах, котрі послав у Народ, јесть дејакі прибавки до Чуд. Думок, та на біду нема в мене під рукоју матерјалів. Не міг ја розшукати в своjому книжному хаосі Рилєєва і Исторіи Руссов.

Ну, поки шчо буваjте здорові.

Кланьаjусь Щерб., коли Ви обоје шче в Відні.

Ваш *М. Драг.*

Хтось мені присила зі Львова К. Стар., котру ја получају своjім порьадком з Кијіва на імја Шішманова.

Не вже не можна одібрати в Коц. мојy статтьу „Інтерес укр. літератури"? Ја писав Коц., та він „не восхотѣ разумѣти".

N. 132. Лист до I. Ф. 7 Јуньа 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Ја не занедужав знову, а так багато діл, шчо иноді аж нічого не робльу — діло діло перебиваје, думка думку, і иноді мозок не видержује, рука бере Шекспира або Пушкина,

та так і виходить, шчо ја „нічого не роблью“ окрім безусловно текучого, а ј сего не мало і по лекціјам і по „Народу“. До того додајте ј сьурприз: недавно П—к прислав „Кобзарьа“ перепушченого через Огоновшчвну, а оце в Субботу пише Герцен з Лозанни: молить написати замісць него статьтьу про јого батька дльа јакогось француського словника, та шче ј скорше і не більше 100 рьадків. Писав 2 дні і написав 200 рьадків: може јак би мав 2 тижні, тоб і вмістив у 100.

З посилками книг так само виходить: ја став дуже важкиј на такі справи з того часу, јак не ходжу сам на пошту, а треба прохати других. Постарајусь сими дньами вислати Вам Вашу К. Ст., а про Сборникъ казав Ш—ву, та сего мало. До мене јшов VIII т. Сб. 3 місьаці, то до Вас мусить іти довше.

Од Гр. шче нічого не получив. Діставши шче перед Вашим листом звістку з Парижа, шчо він јіде в Рим, ја писав јему туди. Думају, шчо він вже получив міј лист і сими дньами жду од него звістки ј листів петербургських. А Ви все таки од себе пишіть, шчо знајете про арести. Не думају, шчоб се по „нашим“ справам, бо „наші“ стосунки не заходьать до Харкова, а Madame Русову, а за неју ј чоловіка нераз арештовували по справам російських радікальних кружків, і по більшіј частині по пустому. Сподівајусь, шчо ј тепер так буде і шчо по кр. мірі Arbeitg. приjіде ј подивить сьа накінець на констітуцијну Галичину.

Ваші рахунки про 100.000 р. на Народ зовсім фантастичні. Звідки таких грошиј узьати маленьким льудім? „Меценат“ же укр. тепер тілько один і јесть, та ј тој заньатиј „Правдоју“ (respective А—чем) хоч і на 100.000. Будемо вегетувати јак доси, аж поки не буде в Россіјі констітуціјі;

та хоч би вегетувати, шчоб не давати льудім зовсім спати та скрізь сон народовствувати. А в Галичині нема надіјі ні на шчо окрім на мужиків, та до них треба заходу хоч 5—6 душ „інтелігентних“, так і тих не набереш!

Та се вже не новинка!

Ппиіна „Очеркъ ист. р. повѣстей“ Вам не можу прислати, бо в мене не 2 екз., а 1, тај того знајти годі в хаосі. А пришльу Вам і у подарунок Dunlop-Liebrecht, бо учора получив нове англіјське виданьньа, зрештоју не важне. Ја набираіу дльа Вас книги з своїх дуплікатів і набрав би чималеньку коллекціју, јак би кому јеји запакувати ј вислати.

Тепер певно Ви вже екзаменујетесь і бачите, шчо чорт зовсім не страшниј. Кінчајтеж швидше. А діссертаціју Ви певно будете писати спершу по німецькому.

Писала мені двічі Кобринська. Просе статі дльа јеји збірки. Ја радиј і навіть обіцьав, та послі вже получив N. 4 Зорі і прочитав дурницьу јеји про радикалів. Позајак вона сама про те заговорила зо мноју, то ја јіј сказав своју думку досить прьамо про чепуховатість і непримістність јеји виброку. Тепер не знају, јак і бути: і не хотів би рвати з неју, і противно мені, шчо так вона „убухалась“.

12 Јуньа. Одібрав Вам дејакі книги. Всего не знајшов з того, шчо одклав, бо на тих полках серед фолькльору шукав собі дечого Ш. і водворив порьадок. Тепер треба робити пакет, а се візьме часу. Тим часом шчоб лист не задержував сьа, посилају. Простіть усі моји дурниці. Јіј богу, сил нема серед 10 діл, робінзонівшчини і непорьадку, та шче ј хорому.

Ваш *М. Драг.*

Пишіть скорше про екзамін і т. п.

Вас мусить розшукати Вульф, доцент мінералогіji, котриj пробуде в Відні кілька місьаців. Сам він льудина ординарна, учениj чиновник, рожжениj росс. чиновником (дірект. гімн.) в Польші. Але жінка jого симпатична, хоча більше пташечка ніж льудина. Добра музикантша. Головнож приjателька наших приjателів: Гольштеjна, Гревса і др. — і в неjі j через неjі можете вдибатись з досить інтересними льудьми з Россіjі тіпу Шчербацького. Шч. кланьаjусь. Він може познакомити Вас з В—ами. Jа оце шукаjу листа В—оjі з адресом, та не знаходжу.[1])

N. 134. Лист до І. Ф. 4/16 Јуньа 93. Улица Денкоглу. София.

Дорогиj Друже, Спасибі за звістки і за прокламаціjу „москаликів". Цікавиj jа, шчо то видумаjуть січовики. Боjусь, колиб не дополітікувались до новоjі національноjі свjатошчі — церкви. Дльа мене в усіj катавасіjі наjцікавішча звістка, шчо кілька газдів у Тучапах виписались у Confessionslos. Коли церков не поділено од державы j нема громадськоjі автономіjі в церк. справах, то одно остаjеть сьа навіть тим, хто jакусь віру маjе, але не хоче слухати поліціjі і поліцеjських попів — виписуватись в Confessionslos, а там собі бути чи православним, чи буддістом, чи евольуціоністом.

Од Гр. вже получив листи з Рима. Петербурськиj укр. приjатель пише сумно і сум наводить тим, шчо показуjе, jак в суті діла далекі од них укр., а надто галицькі справи. Плакати вони за Украjіноjу вміjуть, а реальну працьу дльа неjі

[1]) З Вульфами мені не довелось познайомити ся. *І. Ф.*

навіть здумати не можуть і через те шче більше плачуть. До того јім, јак і всім россіјанам хотілось би праці в оперних формах, з прапорами, оркестрами і т. п.; шчоденна „сіренька“ одежа јім скучна, — ну, і тим наче плачуть. Се все мені не нове. А нове нарікань̂ньа на те, шчо ми занадто полемизујемо з народовцьами замісць того, шчоб виробити з ними modus vivendi. І се пишуть льуде, котрі бачили на очі Корнила Сушкевича ј чули самі јого афорізм про хлопа „під грушкоју“. Ја вже јім нераз казав: попробујте намовити народовців, шчоб виробили ј вони modus vivendi з нами. Так јакось одскакује.

Пригода з Русовими і Комп. сумна. Зостаје сьа молитись богу, шчоб далі Харькова арешти не пішли. Та може так і буде, бо Харьків у загалі не дуже то маје звјазків навколо.

Шчерб. кланьајусь, коли шче застане міј лист јого. Ја получив од січовиків лист, шчоб збирати јім книги од авторів з Россіјі. Скоро одповім. Тепер тільки ј можу переказати про се декому через Гр. А Ви скажіть Шчерб., хај поговорить з Вернадським.

Може з Вами через місьаць побачимось у Відні.

Ваш *М. Драг.*

N. 135. Лист до І. Фр. 6 Авг. 93. Paris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогиј земльаче, Одповів ја вже був Даниловичеві, коли получив листи Ваш і П—ка. Приходить сьа посператись, по кр. мірі дльа Вас. На скілько ја знају, в о л ь а значить і в Галичині, а в усьакім разі на Украјіні теж саме, тоб то

маје 2 значіньньа: 1) libertas, 2) voluntas. За остатньє поцітују пісньу:

Ој циганочко та Солошечко
Та вволи мoју вольу.

Не мају специјально прикарпатських джерел тут, а тоб певно поцітував би Вам. До того вистројівши під рьад всьакі пројави „народництва“ П—ка, не кажу вже про других коломијців, ја певнісінькиј, шчо вони самі перше мали на думці власне наперти на voluntas. Та діло і не в тім, шчо в Россіјі всі так зрозуміјуть і шчо всьакі Кониські підуть кричати, шчо П—к і Др. хотьать бути украјінськими Тихомировим і Лавровим. А загородити уста таким крикунам нічим, навіть колиб де в Народі і було раз напечатано, шчо, мовльав, наша „Нар. Вольа“ не те, шчо петербургська. Шчо до того, шчо Ваш народ про јакобиншчину і т. и. не чув, то се не резон, шчоб јему забивати голову власне такоју старовиноју, котру потім прийде сьа в него з голови вибивати.

Нарешті в сіј історіјі сумно ј те, шчо льуде не хотьать не тілько поправити безспорну помилку, а навіть признати јеjі, і пускајуть сьа на мене ж, котрому зроблено најпоганьшиј (і далеко не першиј) сьурпріз. І за шчо сердьать сьа? За те, шчо ја не хочу помагати јім у ділі, котре порішили без мојеjі ради і котрому ја при даних умовах абсольутно не можу помогти, навіть колиб хотів: на Украјіні ніхто не схоче ј слухати про Нар. Вольу, а в печаті росс. теж не можна буде про неjі сказати. Хотьать, шчоб ја побив себе самого без усьакого хосна навіть дльа них. Курјозно, јак у мене з коломијськими народновольцьами повертаје на туж саму дорогу, на јакіј вламавсь у мене віз з росс. народновольцьами, з правдьанами, з Бурцевими ј т. и.

Наша Kabinetsfrage може рішитись хиба так: буду писати в Народі, бо пишу ја там дльа тих, хто хоче, шчоб ја писав, дльа росс. укр., а коломиjські народновольці хаj собі роблять, jак і шчо хотьать. Ја jім помагать не в силах. А то, шчо на мене з jіх поводу будуть брехати Кониські, то вже ја здоров зношу, jім дьакуjучи.

Обішчаного Вами 2-го листу буду чекати.

Ваш *М. Драгоманов.*

Не розуміjу, чого Ви думаjете, шчо ја можу бути невдоволениj Вашоjу заміткоjу про Січ. Ја на неjі ніколи оптимистично не дивив сьа і навіть шче в блискучі часи jеjі — діктатури Терлецького переконав сьа наглядно, шчо з неjі мало проку. Помагав ја закладати jеjі бібліотеку, бо се входило в моjі обовjазки, і то помагав тільки раз по власніj ініціативі — в Киjіві, коли О. Т. був на зjізді археол. 1874 р., а потім двічі невільно, коли О. Т. в 1875 р. потребував, шчоб jему в позичку дали 800 рублів (котрі гарантували ја і шче один громадьанин і jіх потім заплатили), здержані jім на бібліотеку, котра de facto більше січова ніж jего, — нарешті коли в друге взьав у мене О. Т. теж 800 р. у Відні в 1876 році jаку плату за роботу в Громаді. Тоді О. Т. і двоjе Січовиків сказали мені, шчо треба дати jему сі гроші, бо инакше він утопить сьа в Дунаjу, а гроші — казали — мусьать піти Брауміллеру за книги. О. Т. дльа „Громади" не написав нічого і ја поповнив jіх у кассу „Гром." з своjіх. Про бібліотеку Січі ја, здаjе сьа, не писав нігде окрім Австрор. Споминів. І мені нераз приходило в голову, шчо ліпше було заснувати бібліотеку ві Львові, а не в Відні. Та кому jеjі дати? Старим? то вони не будуть пускати молодіж; а молоді розкидаjуть і на зло одні другим знишчать. У нас шче льуде елементарних громадських правил не вміjуть держатись.

N. 135. Лист до I. Фр 29 Sept. 1893. Paris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогиј Друже, шчо Ви так замовкли? Скучив сьа за Вами. Тепер звішчају Вас, шчо в Вівторок, 3 Окт. виjізжају з Парижа і буду в Відні, в Hôtel de France, Schottenring, 5-го. Зостанусь два дні. Можу виjіхати і 4-го замісць 3-го, то значить, увесь каліндар треба на 1 день переробити. В Білграді буду сидіти в карантині 3 дні, а в Цариброді 5.

Хотів би получити Ваш лист у Відні, а також довідатись, хто jесть з Галичан у Відні і jак jего здобути. Чи знаjете, шчо вијшла робота Ernest Kuhn, Barlaam und Joasaph, eine bibliographisch-literaturgeschichtliche Studie (aus Abhandlungen der k. bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1893, 88 сторін. Ваш *М. Драг.*

Коли Дѣло не хоче напечатати моjеjі замітки про Огоновського, то візьміть собі і держіть до мого показу, шчо з неју робити.

N. 136. Лист до Ів. Фр. 4/16 Окт. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Учера виліз jа зо чрева китова, де був 3 дні і 3 ночі і прибувши в Софіју застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не написали мені ні в Париж ні в Віденъ, хоч би про те, когоб з Руснів міг jа знаjти в Відні, а то jа в друге проjіхав через Kaiserstadt, нікого з земльаків не бачивши.

З поводу Русалки скажу, шчо имjа мені не подобаjе сьа: сентіментально і неточно, таj віри в jеjі довговічность не маjу ј думају, шчо ліпше

реформувати і розширьувати готові виданьньа, јак Зоря і Народ, ніж заводити нові. Бојусь ја ј уступок цензурі россіјськіј. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити шчирому заміру других, а коли льуде беруть сьа за діло і просьать помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу, бо ј так роботи мају аж через силу. А все таки поможу і статьтьами і матеріјалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статьтьу з својіми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ја не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціјально фольклорне виданьньа, а зајавити программу јак најширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зајме видне місце. А там можна буде пускати ј історију і літературу і фольклору давати в кождому числі. Перекладів з россіјського раджу давати јак најменше, і дуже добрі, ergo Евг. Онѣгина, коли плохиј, не пускати. Евг. Онѣг. в Росіјі зна на памјать всьака письменна душа, і коли трохи вијде слабиј переклад, то тільки сміху наживете.

З поводу Роланда нагадају Вам, шчо јесть діло G. P a r i s, Histoire poétique de Charlemagne, а чи A. Lang видав книгу про Роланда, чи статьтьу, ја вже забув. Треба перегльанути своји замітки, а також Revue Critique i the Athenaeum і т. и. Де Ваша сімја? Чи не чуть чого нового з Россіјі? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток нема.

Ваш *М. Др.*

Зо „Сборникомъ“ все вам буде влагоджено, аби була в руках мојіх Ваша робота.

Шчось нема довго Народа. Не мају і звістки од П—ка та з Відньа.

N. 137. Лист до I. Ф. 17 (29) Окт. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Два дні јак получив Ваш лист і все думају про Ваш журнал. Чи не назвати јого Життє і Слово? Ја вже склав дльа нього Матерјали дльа історіјі віршів украјінськнх, котрі ј посилају. Јавилось питаньнє про правопись. Матерјал фольклорниј требаб давати женевкоју, бо инакше він не буде гідниј дльа філологічних студіј. А тоді чи не печатати і все так? Тепер же розльучені на Кулішівку москвофіли стануть ласкавішчі до женевки. А може дозволите всьакому сотруднику своју правопись. Позајак справа не рішена між нами, то ја не виправльав текстів својіх віршів на фонетику, а зоставив јак вони колись були написані взгльадом Россіјі. Коскена ја розумију статьтьу Les origines des contes européens, переклад мојеји жінки і мојі примітки. Ја јеји мушу розшукати і перегльанути. Се булоб і загальне і національне по прозајічному фольклору. Шче загальнішче — јаб радив переробити статьтьу Шишманова.

На частину релігіјну јаб радив дати спершу Brahmanisme i Buddhisme з La grande Encyclopédie. З неји можна куповати окремі випуски по 1 франку і коли статьтьа в одному випуску, то ј коштуватиме по 1 фр. Ја звичајно кажу книгареві: дајте тој або ті випуски, де јесть така статьтьа.

Посилају Вам випуск з Буддоју і Буддизмом. Думају, шчо статьті сі треба дати в перекладі на першу книжку. Коли згодитесь, то ја допишу вступну заміточку. На жаль про Брамајізм в Gr. Encyclopédie статьті не важні. Треба почекати, поки вијде нове виданьнє книжки Барта Les réligions de l' Inde, а се мабуть буде шче

сеjі зіми, jак казали мені в Парижі. З жидами jа вагаjусь. В мене jесть лекціjі про них з досить обширноjу вступноjу статьтьеjу про історіjу бібл. критики і теперішні спорні вопроси, та мені соромно не гебраjісту лізти в печать. Можна б позбутись, давши переклади Vernes, Bible, Critique sacre, Canon i т. д., так Верн усе по своjому ставить і треба б більш обjективно показати стан спору. Мабуть приjде сьа мені заховати сором і дати Вам кілька статеjок під заголовком „З новоjі біблijноjі науки. Зріст біблijноjі критики, оповіданьньа про початок сьвіта і льудеj. Оповіданьньа про початок Ізраельа. Заповіді. Пророки. Мессіjа“. Та пождіть до 2 книжки. На першу, а може j на другу буде з Вас Буддизма.

По історіjі европеjськіj у мене jесть серіjа статеj „Старі хартіjі свободи“ (Англи, Нідерланди, Америка), заготовлена мноjу дльа Болгарского Прегледу. Коли хочете, можу дати вступну статьтьу шче на 1 книжку. Зовсім нового почати не можу — рішуче нема часу і сил. Jак би був знав про Ваше виданьнье, тоб не обіцьав нічого Б. Прегледу, а тепер назад одступити не можу.

Про христіjанство раджу дати Vernes, Les évangiles, Les apôtres, Les Épitres i jак виjде Jésus (з Encyclopédie), а також з Nuova Antologia про недавно знаjдені вривки jевангеліjа Петра. Хтоб міг перекладати се все не по рутенському? Нальагаjте Ви на россіjан і т. и.

Думаjу, шчо сего всего на моjу дольу буде. З пісень і т. и. повибираjу шче матеріjалу. Дам кілька рецензіj і заміток. Напишіть Вовку (85, Boulevard, Port Royal). Jа вже одчаjав сьа вимолити в него шчо дльа Галичини; він заньатиj біганиноjу дльа хліба, а окрім того „угода“ (А—ч) і „академична“ важність jему голову покрутила. А шчо чуть про А—ча катедру?

Ваш *М. Драг.*

Пишіть скорше!

Про Потебньу не можу писати, бо не maју јого всіх праць. Перші — необрітаjемі. Торік јa шукав Дольу і не знајшов. Поки шчо дльа „нашоjі“ публіки досить того, шчо сказано в Кіевской Старинѣ.

Шче рада: не показуjте в новому виданьньу великоjі учености. Досьть буде, коли воно даватиме сьвіжиj матеріjал і точні реферати того, шчо пишуть учені льуде.

N. 138. Лист до І. Ф. 30 Окт. 1893. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Ви певно получили Будду і Буддізм. Коли будете јого печатати (јак ја радив би), то зробіть таку примітку: *[Вона надрукована в Ж. і Сл. I, стор. 75—76 у нотції до перекладу].*

Тілько тепер можу вислати Вам „Матеріjали до історіjі віршів“, бо насилу зібрав по льудіх своју К. Стар., без котроjі не можна було написати потрібних уваг до текстів. Прошу Вас дуже напечатати в першіј же книжці по кр. мірі першу половину, вірші про речі церковні, бо хоче сьа мені по фольклору дати Вам з початку своју працьу.

Вступну статьтьу про Хартіjі постараjтесь перекласти јак најскорше, шчоб пішла теж у 1 кн. А там буду справльатись з Коскеном, хоч навіть розшукати јого по моjім портфельам буде не легко, а надто зваживши, шчо вже в моjему кабінеті-бібліотеці досить холодно.

Ну, та рахуjте на те, шчо ја мушу в усьакіј роботі спершу розіјтись; на першу книжку буде і двох моjіх праць.

Сегодні зіјшлось богато діла та шче і лекціја і рада післьа обіду, то скінчу сеј лист, щоб не задержувати посилку.

Ваш *М. Драг.*

Пустіть також у 1 кн. і матерјал з Угор. Руси — дльа маніфестаціјі.

N. 139. Лист до І. Ф. 22 Нов. 93. Ул. Денкоглу, София.

Простіть, міј голубе, шчо спізнивсь з висилкоју манускрипту. Захорував і препаскудно. Простудивсь та шчось лихе зјів, і таке причинилось на грунті моједі остилоји хороби, шчо хоч у гріб льагај: і пече мене і ріже в усіј верхніј половині тіла незносно. Ледви можу трошечки почитати та пописати, і те робльу, аби не думати про себе.

Посилају кілька листків історичноји статьті. По болгарському саме тут кінець печ. листу. А јак у Вас? Треба мабуть дослати шче кільки. Јаб хотів зробити у Вас 200—300 одтисків, за котрі заплатив би. Тілько треба јіх робити дльа всеји праці. Напишіть мені, кілько се коштуватиме на 1 лист?

Посилају заміточку про Сумцова. Пропаде чоловік, коли јого не вилајуть. Ја було полајав јого в К. Ст. за бунт проти порівньаного методу і він поправивсь, та вже такого почав крутити, шчо шче гірше. Може тепер схамене сьа.

Довідујусь ја з Украјіни, шчо там не знајуть, јак розуміти наші відносини до Тов. Шевч., бо ја проти него, Ви сміјетесь над уставом і Барвінським, а дајете јому своју роботу. В мене зостав:сь в голові спомин, шчо Ви взьали своју роботу назад, чому ја був радиј, — аж перечатав Ваш лист і бачу, шчо одну роботу Ви взьали,

а другу дали. Батечку, сеж promiscuité, котру може звиньати хиба останньа крајність. Мајучиж дльа својіх робот Ж. і Сл. і К. Стар. Ви зовсім не в крајности. Прекратіть же скандал: возьміть своју статьтьу з тов. Шевченка. Гірко мені писати Вам таке, але мушу, бо бачу, јак наша кулка топить сьа в загальнііј деморалізацііі. Вас мені спеціально жалко, бо не з одного приміру бачу, шчо навіть народовці, хоч раді послуговатись Вами і вказувати на Вас, напр. јак Ви порадили Ок—ому в новоерськиј клуб, над Вами ж потім сміјуть сьа.

Ваш *М. Др—ов.*

Б. л. пришліть мені с а м і Загірноји Хведора Християнина і Діву Орлеанську. І коли можна тілько скорше. Гроші порахујте. Та мені шче треба С о к о л о в а Матерьялы.

Чи не моглиб Ви здобути в ред. Правди мoју замітку про Костомарова, в ред. Дѣла про Огоновського, а в ред. К. Ст. про Житецького?

В кінці замітки про Сумцова поставте тітул студіјі про Коскена. Вона була в Revue des questions historiques і памјатаје сьа, перепечатана в Contes lorrains.

N. 140. Лист до І. Ф. 12/24 Нов. 1893. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже, Дістав Ваш лист і запросини до предплати. А ја вже більше тиждньа вагајусь з манускриптом „Старих Хартіј“, все бојусь посилати Вам початок, коли не виправлениј кінець хоч першоји статьті. Перекладајучиж на украјінське ја иноді виправльају і росс. оригинал, а то обхопить скептицизм, і піду гульати по Арістотельах та Полібіјах, і робота затьагаје сьа

Тільки безпремінна охота, коли вже мені писати у Ваше виданьнье, то в I книжці, — пха мене послати Вам тепер третьу частину вступноjі голови про азіjацькі народи. Шчоб виjшло на Ваш лист, треба буде шче сторін з 10, тоб то 1/2 Еллінів, котрі jа пошльу в понеділок, бо треба шче передивитись дешчо. Сподіваjусь, шчо не задержу Вашоjі I кн., в котру jа непремінно хочу попасти, коли тілько Ви всьу моjу працьу не забракуjете. В мене jесть осібні „соображеніjа“, шчоб бачити, непремінно бачити сьу працьу в I кн. В дальші Ваші адміністративні порьадки не вступаjу, але радив би не дробити дуже статьтів по австро-галицькіj методі, котра в мене напр. часто виклика біль в голові. Статеj основних не можна давати менше jак по 1 листу (16 сторін), а то j по два л. Инакше забуваjеш, об чім власне розмова jде.

Попросіть сестру моjу дати Вам лірницькі пісні. Jа Вам дам на далі ненадруковані шче кобзарські матерjали і м. и. рітуал кобзарського посвjаченньа в маjстри.

Кременьушок-Гребеньушок украjінських знаjде сьа у мене кілька варjантів. Погльану також у замітки про параллелі. Тілько про такі сьужети тепер не можна писати не маjучи Child, Scottish and English Ballads, де приведені усьакі параллелі в страшенному числі. А се виданьнье коштуjе коло 200 фр. Jа jего не купуjу, бо тепер такими річами не заjмаjусь, а був зовсім виписав дльа бібліотеки училишча. При нагоді того ректор математик наплутав з рахунками і вислав Брокгаузу в Лондон 7 фунтів замісць 7 шиллингів, та нова плутанина виjшла, так шчо j гроші не вернулись і книги не получились. Ніjакоjі теоріjі про Гребеньушку jа не маjу і думати собі не позвольу об тім, поки не матиму Child'а.

Бібліографіjі болгарськоjі ні jа ні Ш. Вам не напишемо, бо по кр. мірі до нового року так завалені роботоjу вже початоjу, шчо j дихати ніколи.

Пришліть мені хоч 1 сторону корректури, шчоб jа мав ідеjу про формат і правопись Ж. і Сл. Дуже плачу, шчо дольа судила мені бути батьком „женевки“ і шчо jа не можу виступати лишень jеjі адвокатом. Не розуміjу, jак можуть розумні льуде, jак Ви j П—к, писати такоjу нелогичноjу правописьсьу, jак власне Ваша, галицька Кулішівка. А до того шче j Ви пишете на один лад, а Народ на другиj, і jа біднуj навіть не знаjу, jак мені писати Вам навіть слово р у с к и й, чи р у с ь к и й і т. д. Кого Ви боjітесь, кому Ви догоджаjете, одкидаjучи женевку? Не розуміjу.

Ваш *М. Драг.*

Чи було шчо в гал. печаті про Голос украjінців? Чи Ви переклали jого в K. Lw.?

1894.

N. 241. Лист до Ів. Ф. 10/22 Јанв. 94.

Ну, врізали Ви мене біографіјеју в І кн. Ж. і Сл. Шче один доказ аксіоми, шчо таких річеј не можна робити сьурпризом. Се вже не те, шчо попередні Ваші переробки тітулів мојіх прадь, index'у до Чуд. Дум. і т. и. сьурпризів. Тут просто ја вихожу бльагером, хвастуном і доносчиком на товаришів і на редакціјі россіјські. Просто хоч у воду кидајсьа, коли б не замерзла. Посилају Вам поправки, та шчо вони вдіјуть, коли Ви напечатајете јіх через 2 місьаці?

Дуже все жалко, бо книжка Ж. і Сл. вијшла досить серјозна і при тому сьвіжа.

Посилају Вам Старі Хартіјі. Дуже прошу вбгати хоч частину в II. кн. Чи не можете прислати мені Лімановского про утопістів а також про соц. в Польшчі? Пришліть, коли можете, скорше.

Почав перечитувати „Бесѣду". Јак се Щурат діставсь серед філістімльан? Кумедно, шчо він там јединиј, котриј уміје писати по московському. Хиба сеј курјоз може звинити јего гетеризм. О рутеніја!

Ваш *М. Драг.*

N. 142. Лист до І. Ф. 29 Јанв. 94. София.

Дорогиј Друже! Не може бути розмови про те, шчо Ви мене на хотіли різати, а все таки різнули мене та ј себе, бо помилки в біографіїі мојіј і такі речі јак фанфаронада проти А—ча, предательство редакціј россіјських і др. — скандальні. Це, шчо пізно було мене питати — не резон, бо в такім разі не треба було робити діла. Се рутенське самодурство росправльатись з другим не спитавши јего. Ви не раз показали јего надо мноју, та перші проби були лекші, а теперішньа вже занадто важка. До того ја не можу вигнати з голови мојејі думки, шчо Ви мене не спитали сеј раз, бо знали, шчо јаб не згодив сьа на міј портрет і др., јак не згодив сьа, коли Ви видавали Світ. Мені противно виступати в іконостасі перед нашоју громадоју. Дльа пријателів досить приватних фотографіј, а „наша публіка" показује себе досить јасно хоч би тим, шчо напр. „Зоря" не напечатала навіть мојего імени аж гричі, подајучи зміст Вашого Ж. і Сл. і одньала в мене навіть авторство 2 з мојіх статеј на 3. Коли додати до того, шчо навіть Чајченко пише про мене јак про москвофіла або навіть за такого, котриј за шмат гнилојі ковбаси продасть матір, — коли дијсно ја себе сам дльа укр. писань, котрих ніхто не читаје, вигнав з росс. журналістики, де ја мав не послідньe місце, то можна зрозуміти мoју нехіть виступати перед „нашу публіку" з својім портретом і біографіјеју. Хај перше вивчить сьа та публіка слухати без слини і піни на роті думки, може хибні, та котрі јдуть од серцьа і котрих вироб шчось коштује авторові, хај вивчить сьа терпіти хоч заголовки праць того, хто јіј не подобајеть сьа і праць нікого не чіпајучих і котрі теж шчось та коштујуть, јак напр.

болгарські моjі монографіjі, шчо забороньа росс. цензура і редакціjа Зорі однаково. А поки шчо мені також гидко робити візити новорочні такіj публиці jак і Побідоносцеву.

Ну, та шчо случилось, то случилось, коли тілько се в остатніj раз і коли б се не навчило Вас шанувати самого себе більше, ніж се показалось в сему випадку.

Нічого jа не можу Вам зробити тепер дльа хроніки сеjі книжки. Про Верк. не читав jа нічого в болг. газетах, котрі не тим заньаті. А тут шче j Шишм. нема, поjіхав на ревізіjу. У него jесть листи, котрі доказуjуть документально, хто фальшував вірші, котрі бідниj Верк. видав за Веди славjанські. Здаjе сьа, сі листи будуть у X. кн. „Сборника".

Напишіть мені, скілько увіjшло моjіх Хартіj. По болгарському $^{1}/_{2}$ того, шчо jа Вам дав, зробило 14 сторін, то Ви мусите мати на 2 книжки. А зрештоjу мені треба знати, шчоб поспішатись з працеjу далі. То прошу Вас дуже, напишіть мені скоро.

Спасибі за звістки про зjізд. В них jа нічого не розберу, шчо то таке клерікали, брати Черльунчакевичі. Рутеніjа jак Клеопатра в Импровизаторѣ Пушкина — la belle regine ne aveva molti. Jакоjі се власне масти? Не розберу і того, шчо Ви одповідали Антоновичу про відносини радікалів до попів — і цікавиj jа знати, jак то Ви не належачи ні до jакоjі церкви будете боронити екон. бит і нар. характер попів. В Америці, де поділена церква од держави, не видно, шчоб методісти порьадкували церкву епископальну, а секульаристи, контісти і т. и. методістів. Певно, Рутеніjа шчось покаже світові невидане. Прошу, передаjте міj листочок П—у jак наjскорше.

В мене важна новина: моjа віденська німота вернулась досить несподівано і раптом. Ось

уже 10 днів, jак можу говорити тільки шопотом. А jісти по старому jод — нікуди: jа j так уже отроjениj jодом, котрого вже в Парижі вменшили порцiју, а до того кашльаjу післьа плеврігу і інфльуенци. Не знаjу, шчо буде далі, але певно приjде сьа подавати в одставку од професcури. Кумедна моjа хороба. Тепер мало чуjу болі, тільки кашель та німота, а голова вільна — і писав би, писав би шче може років 10. От і в остатні тижні перечитав силу і написав чимало. Тепер викінчуjу Раj і поступ. Прохав jа Вас Утопістів Лімановского. Тепер не треба, знаjшов самого Т. Моруса. А коли б Ви прислали Новиj Завіт Куліша і Пульуjа, то був би вдьачниj. Тілько скоро! Буваjте здорові з сімjеjу.

Ваш *М. Драгом.*

N. 131. Лист до І. Ф. 14/28 февр. 94[1]*). София.*

Дорогиj Друже! Получив Ваш лист і довідав сьа, шчо Ви без моjеjі волі печатаjете Замітку про Жит. Це виjать некорректно. Jiј богу ж се аксіома, шчо не спитавши автора не можна розпорьажатись працеjу, а з бунту проти аксіоми ніколи добра не виходить. Пригадаjте, шчо так Ви мені зробили в брошурі про нову теологіjу: jа говорьу про Верна, а Ви напечатали други. Так само скандал виjшов і в Чуд. думках, де jа зробив одні заголовки, а Ви іjх у кінці замістили своjім індексом. На шчо Ви таке робите? Мольу Вас, покиньте сьу самодурську звичку! Ви писали мені, шчо у Вас моjа замітка про Ж. і питали, чи не напечатати? Але jа не одповів Вам, бо шче не рішив, шчо робити. Тепер, коли виjшла книга Ж., нема змислу в моjіj уривочніj

[1]) В листї через помилку виставлено рік 93. *І. Ф.*

замітці, а приобіцьати Вам рецензіју на всьу книгу ја вагав сьа, бо через хороби бојусь брати на себе нову роботу. А Ви ј поспішились без мене. По настојашчому требаб Вас попросити викинути моју замітку, та се б був новиј скандал. Приходить сьа робити скандальчик: напишіть редакціјну замітку такого сорту: Замітка з поводу ст. Ж. була написана дльа К. Ст. шче в кінці 1892 р., та редакціја К. Ст. довго продержала јеји ј звернула јеји нам. Позајак замітка та обговорьује дејакі точки, котрі можуть бути вијаснені лишень свобідноју науковоју діскусіјеју, то ми печатајемо јеји тепер, але сподівајемось дати пізнішче осібну рецензіју на цілу працьу д. Ж. з поводу укр. дум, котра вијшла тепер осібноју книгоју". Б. л. непремінно напечатајте таку замітку, хоч би ј далеко од мојеји статејки, бо инакше і вривочність јеји і криптонім не мајуть смислу. А вперед б. л. не робіть сьурпризів ні мені, ні кому другому.

Пише мені Вовк, шчо јому подобалась 1 кн. Ж. і Сл., та плачеть сьа на моју обиду Сумцова. Каже: „все вірно і все се треба було сказати, та ја, јак звичајно, не видержав міри і т. и." Чомуж сам Вовк не сказав у міру? Се звичајне украјінофільське „двуручничество". Але Вовк доходить до простого предательства, зрештоју теж звичајного в украјінофілів. Він каже, шчо порадив Вам поправити справу, написавши Сумцову. На се ја јему одписав: „Напишіть зараз же Фр., шчо јак він послуха Вашоји ради, то ја перерву з ним всьаке знакомство, та і з Вами теж".

Ваш рахунок пренумерати і коштів Ж. і Сл. не веселиј, та иншого ја не ждав, або ждав

---

[1]) Замітка під кріптонїмом Р. Л. Н і під заголовком „Творці козацьких дум" була надрукована Ж. і Сл. I, 289—292.
І. Ф.

гіршого. По мојому і 140 абонентів багато дльа Ж. і Слова в Галичині. Чи не можна б підвисшити плату в Россију, бо Ви писали, шчо 100 абонентів звідти була б рујіна дльа виданьньа при теперішнїј платі. Звісно, упадок Ж. і Сл. при тому, јак Правда і Зап. Тов. Ш. дістајуть підмогу через Антоновича, најліпша осуда паскудства політики остатнього, та се впјать натурально. Ја думају, шчо помалу Ж. і Сл. 94 р. розкупить сьа јак книга, але јак періодика непремінно муситиме впасти. Quod erat demonstrandum. Те саме треба сказати ј про Павликову екскурсију в Броди. Коли тут хто винен, то більше всего Ваша Нар. Вольа. На шчо було ставити П—кову кандидатуру од товариства, при всіх данних умовах: браку грошеј, незвісности П—ка в місці, јого хоробі і т. и. А тепер бачили очі, шчо купували!

Мені најбільше гірка з усіх Ваших новин, се звістка про пропажу Ваших двох драм. Чи не можна пристројіти јіх у Россіјі? Думају, шчо напр. Кропивн. міг би ј заплатити, а на кошт Австріјі ј цензура россіјська могла б бути милостивішча. Шчо Ви знајете про Катренка-Вартового? Јака јего профессіја і образованьньа?

Пожалујста, јак тільки вијде Ж. і Сл., пришліть мені, та надписујте via Budapest, бо јак тільки піде на Руминију, то впјать сьаде денебудь.

Ну, будьте здорові! Ваш *М. Драг.*

Чи замітили Ви колоссальну дурницьу, јаку написав Огон. в кінці голови про Костомарова? Чи показати јејі в кн. III. Ж. і Сл., чи махнути рукоју?

N. 143. Листок Ом. Огоновського до Драгоманова зі Львова 11/23 лютого 1894 з увагою Драгоманова.

Високоповажаний Пане Професоре! Спасибіг Вам за теє, що зволили менї прислати деякі звістки про Ваше житье і про Вашу лїтературну дїяльність. Алеж досї не получив я с почти ні Ваших болгарських моноґрафій, ні студії про дуалістичне миротворіньня. А рад би я прочитати найпаче ось-ту студію, позаяк вона відносить ся до етноґрафії. С поважанем маю честь зостатись Вашим покірним слугою

Омелян Огоновський.

Увага Драгоманова.

Про житьтє нічого не писав, а одіслав до De Gubernatis, додавши, через шчо тепер про житьтє моjе дльа землькаків не можна писати. З бібліографіjі написав дешчо про заграничні роботи і рецензіjі на них. Дуалістич. миротв. одна з болгарських монографіj, а всі вони однаково належать до „етнографіjі“!

N. 144. Лист до І. Ф. 18 Февр. (2 Марцьа) 94. София.

Дорогиj Друже, получив учора Вашу рукопись і переглььанув. Показував і Шишманову. Все jак слід, — тілько не пошкодило б зглььадом на „нашу публіку“ поставити разів 4—5 в ріжних місцьах слово „болгарськиj“. Ш. каже, шчо роботу Вашу бере до Сборника. Тепер кінчаjеть сьа книга X, значить, Ваша робота піде в XI або XII, коли знаjдуть, шчо в XI вже комплект го-

товиј, а надто заграничних сотрудників (јесть уже Вовка статьтьа). Думају, шчо піде в XI і вијде к літу. Тоді тілько получите і гроші.

Тепер жду нетерпливо Ж. і Сл. З Анконоју ја незнакомиј, а G. Paris не буде з Вами міньатись на Romania, бо ні він, ні хто другиј в јеји редакціји Ж. і Сл. читати не зможе. Та звичајно такими виданьньами хазьајнујуть книгарі, а не редактори.

Вашу „трагедију" ја так і пријмају за частину нашоји спільноји трагедији. Јака частина більш трагична, не розбереш. З објективного погльаду всі однакові, або трагичні, або коли хто схоче, комічні, а терпіти јіх теж всьакому одна ково. Та нічого не видумајеш, јак терпіти. А правда все таки на нашім боці, то тим паче треба терпіти. Колись, јак нас не буде, хто небудь і спасибі скаже. Властиво терпіти нічого б не коштувало, јак би бути певними за дітеј, шчо з них без нас будуть льуде. Та при всіх теперішніх обставинах діти — лотеріја. Инше прекрасно обставлено, а виходить на свиньу, а инше препогано, а дивись, вијшла льудина. Мораль будемо робити по совісти, поки сила, а шчось то вијде навіть з дітьми.

На счот Ж. і Сл. ја певнісінькиј, шчо воно збанкрутује, але коли книжки јого будуть видержані, јак і слід, то по троху буде росходитись і свіј плід принесе. На цензуру россіјську нічого і огльадатись. Наврьад вона розрішить, а коли ради јеји треба робити уступки, напр. не печатати статеј Верна і др. про Біблију, Евангеліја і т. и., то се б значило підрізувати виданьньа. Ја вже не жалкују, шчо почали ми справу занадто систематично, з Буддизму а не просто з Бібліји. Та Будда поможе Вашіј диссертаціји, тілько бојусьа, шчо Буддизм Ви довго тьагти мете. Лесьа пише, шчо Біблија буде готова на III. кн. Ја так

думаjу: дати Bible, Évangiles, може Genése, а далі наспіjе Jésus de Nazareth.

З Кулішем jа j сам знаjу, що справа небезпечна. Капризниj він дуже та j стариj, иншого ніjак не вбере в голову, та все таки він маjе талант, а окрім того і доси наjбільше образованиj з усіх наших писателів, і jак не дивно, навіть нові речі пристаjуть до него скорше, ніж до других. Jа допевнив сьа сему переписуjучись з ним про Біблijу. Лихо тілько, шчо він впевнив сьа, шчо тепер наjголовна річ — боротись з козачиноjу! І де він ту козачину бачить, коли тепер навіть недавні козаки лиш ex professo стали народовцьами! Звісно, Ви з Кул. своjу лінijу ведіть, та будьте трохи обережні на слова.

В остатніj книжці Этнограф. Обозрѣнія jесть звістка про Ж. і Сл. Тамже Кр. говорить про Зап. Тов. Шевч. теж саме, шчо j у Народі.

Посилаjу Вам jак епістолографу листок Огон., котриj шче раз впевньа мене, jак нічого квапитись нам з біографіjами нашими і портретами перед „нашу публіку“. Колиж вона шче навіть до бібліографіjі не доросла!

Чи не моглиб Ви прислати мені остатну Христоматijу Барв.? Jа мушу незабаром получити кілька рос. ассігнаціj, то вишльу Вам рублів з 10 на текушчиj счот дльа таких комісіj.

Чи Ви взьали в Дѣлѣ моjу замітку про Огон.? Візьміть і держіть у себе в схові.

Будьте здорові з жінкоjу і дітьми.

Ваш *М. Др—ов.*

Jа Вам добавив легенду про единорожцьа з Чуб. I, 211. Зо мноjу колись сталась пригода, котра мабуть близча до Вашоjі притчи, ніж історijа шотландськоjі балладм. Ішов jа з приjателем і Радкоjу, котріj було років 6, в Альпах у низ по рівчаку, де було навалено сосен. Радка по-

сковзнулась у низ. Ја біжу за неју, коли вона пада досить низько; ја скачу, але Рада пада на соснові гілки, ті јеји підкидајуть і потім Рада летить у низ зовсім далеко, јак камінь; ја ледви памјатајучи себе стрибају до неји і чују вже плач јеји, коли се Рада предовольна протьагује руку і почина јісти малини! Вона впала счастливо на гілки сосни јак на пружини і тілько перельакалась, але побачила просто рота кущч малини з прекрасними јагодами, котрі зо сміхом почали јісти і ја з пријателем.

N. 145. Лист до І. Ф. 3 (15) Марцьа 94. София, ул. Денкоглу.

Кілька день уже јак нолучив Барв. і 2 N. Ж. і Сл. Піджидав і листи, та певно Вам дуже ніколи. Номер Ж. і Сл. вијшов досить живиј, та жаль, шчо в нему мало фольклору, тобто матерјалу. Лесині Куп. пісні підходьать під те, шчо Ви ж кажете про польські печатаньньа: перевод паперу, бо нового в тих варјантах нема нічого. Не вже в неји і сестри нема нічого свіжішчого? А шче сидьать на селі! Та і в Вас мусить же бути. Нарешті хочби Ви напечатали чорта і бабу з листка Красіцкого (котрого тільки Ви не мали права звати повним іменем). Не везе мені з сим прекрасним анекдотом: в Преданіја запізнивсь, а в К. Ст. не схотіли печатати, а тепер коли б шче не згубивсь.[1])

На 3 N. наврьад ја Вам дам Хартіји, хоч буду старатись. Хотів би дати рецензију на V том Ренана Hist. du peuple d' Israel, та не знају, чи вспіју тепер.

---

[1]) Оповіданечко було друковане Ж. і Сл. II, 146. *І. Ф.*

Перечитују Барв. і хоч плач за Вашу школу! Незнаттье, крутіјство, партијність! Мабуть помішчу рецензију в „Народі“. На лихо мі ј пражськиј Кобзарь далеко. Напишіть мені, про јаку думу Ш. Полуботко говорить Барв.? Здајесьа ніјакоји такоји думи Ш. не писав. Гльаньте б. л. в пражського Кобзарьа і в Огоновського та одпишіть мені не дуже барьучись.

Шче про Ж. і Сл. Не розумијусь ја в поезији Маковеја. Дльа мене там нема ні поезији, ні навіть стихотворства.

Ваш *М. Др—ов.*

N. 146. Лист до І. Ф. 7/10 Марцьа 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже, мовчите Ви і навіть П—к. Нічого не знају об тім, шчо робить сьа в Галичині, а тимчасом бачу по N. Fr. Presse, шчо там Ром. і Кор. робльать угоди, шчо вчера мусів бути зјізд, де ј Ви і Дан. мусіли бути. Дуже ја бојусь, шчо в најліпшім випадку скінчить сьа на „программі 1848 р.“, тобто на самостојачести національніј, при чому всьа політ.-демократ. ідеја піде к чорту, а далі і всьа самостојачість поверне на рутенство. Тимчасом і в мене до Вас јесть нове діло. З петербурськоји газети „Русская Жизнь“ просьать у мене корреспонденціј про Галичину і в загалі про Славјаншчину. Перш усього просьать статьті про партији в Галичині. Ја абсольутно не можу взьатись за нову роботу, і надумавсь зарекомендувати Р. Ж. Вас. Беріть усьу Австрiјську Славјаншчину! Дешчо ј заробите. Раджу, подајучи біжучі факти, давати і ретроспективні огльади і філософіју. Сподівајусь, шчо Вам буде ліпше ніж в Kraju, бо редактор „иностран-

ной политики“ в Р. Ж. — радикал, Вас. Вас. Водовозов. Жду од Вас звісток.

Ваш *М. Драг.*

N. 147. Лист до І. Ф. 10 (22) марцьа 94. Улица Денкоглу. 24.

Дорогиј Друже. Получив оце Ваш лист, а бандероль мабуть приjде завтра. Про Хартіjі скажу так: jа думав написати серіjу: 1) вступ, 2) середневічні англ. хартіjі, 3) середнев. нідерландські хартіjі, 4) середнев. швајц., угорські і др., 5) англ. хартіjі XVII ст., 6) Америк. XVII—XVIII ст. і відносини до них французькоjі Declaration 1789. Всего в сеј рік не вберемо, вкорочати ж не слід. Ergo: jак бог дасть, а на IV кн. jа Вам пришльу 2 голову всьу, пришльу потім незабаром і Нідерланди. Принесли зараз посилку Вашу. Перегльанув jа Лучак. Ні, рецензіjі писати не буду! Дітеј Ваших не увільньу од визубрьуваньньа таких глупостів, а собі віку вкорочу. Хај пише хто дужчиј. Тілько маjте на оці, шчо не в однiј Галичині таке зубрьать. Jа колись, за часів царьа Миколи учив в гімназіjі риторику, потім бачив jак jеjі вигнали з гімназіј російських замінивши історіjеjу літератури, думав, шчо вже світ увільнив сьа од риторики. Аж у Женеві бачу: моjа Ліда вчить фігури, аж 36! При нагоді кажу директору École secondaire про своjе здивованьнье. — Е, каже, jак jа поступив у директори, то вчили дівчата 48 фігур. — А коли се було? — питаjу. — Років з 15 тому назад. — Ну, кажу, значить, раніщче jак через 40—50 років фігури не счезнуть з École secondaire de Genéve. — Даj боже, каже, шчоб і за 100. — Тепер чуjу, і в Росіjі риторику возстановили. Камо бѣгу?

Величка IV т. одшукаје жінка і завтра пошлемо. Нијакоји студији про него ја не памјатају. Хиба јесть шчо в Г. Карпова, Источники для истории Малороссіи, та ја страх давно бачив сьу книгу, а виписувати пробував та не діставав. Може Ви будете счастливші.

Чи зјість свиньа Кальдерона, не можу вгадати, бо шче свинологіја не підньалась до ступньа астрономіји. Одповідно теологічному стану сеји науки треба молитись богу, памјатајучи: „Богъ не выдастъ, свинья не съѣстъ“, а јак зјість, то бачити в тому попушченіје за гріхи.

Чит. Барв. получив. Спасибі! До всеји Барвиншчини можна прикласти шче одну пословицьу московську: „Мели Емеля, твоя недѣля“. Про „Новика“ поговоримо, јак скінчить сьа. А шчо се воно означаје, шчо мені оце прислано відбиток статьті О. М—ея з „Зорі“ в куверті Тов. ім. Шевч.? Ні слова при тому, ні підпису. Чи се јакијсь криптогамичниј заклик на конгрес 15 Маја, чи впјать западньа? Шчо Ви ждете од конгрессу?

По части криптогаміји вијшла мені нова штука. Получив сими дньами листи К. Паньк. і Макарушки в справі карти етнографічноји Руси-Укр. Шче в Женеві предложив мені К. П. криптогамічно од имені Просвіти зробити таку карту. Ја в принципі згодивсь і вмовив сьа з Перроном, картографом Рекльу і Гашета, послав рахунки і 2 проекти сітки. Та Просвіта одклала справу, навіть мені ніхто не одповів, а ја взнав лишень з газет, шчо мовльав увіходили в переговори з Гашетом (?!) та одклали. Післьа того ја вијіхав з Женеви і читав нераз, шчо роботу веде Величко. Тепер пишуть мені К. П. і М., шчо карту Вел. дали літографувати, та запримітили, шчо вона нікуди не годить сьа, то виділ Просвіти поклав віднестись криптогамично до мене через К.

П., шчоб ја дав суд про карту Величка і робив нову. Карта мусить получитись сьогодні, бо принесли поштову звістку. Побачу карту В. Але своєјі робити не можу. Де мені за нові роботи братись? А до того ја сам чертати карт не вміју. Се б робив Перрон під мојім догльадом, а јаб јему давав лишень матерјал, план і текст карти. Тоді справа була так налагоджена, шчо місьаців за 5-6 карта могла б бути готова. А тепер пројшло 6 років, і...

N. 148. Лист до I. Ф. 22 Марција 94. Улица Денкоглу. София.

Получив ја од Вас газети і тілько шчо роздумавши добре надо всім матеріјалом шчо до зјізду 19 М. хотів писати Вам, јак получив од П—ка текст 1 §. пригаданиј Вашими децемвирами — і розсміјавсьа над „својеју віроју і обрьадом“ (з правом бути і без віри і без обрьаду і без сего права) і над стілем таким і над думкоју, а також і над собоју, шчо стільки тратив чорнила на сьу справу. Очевидно шче з одного пункта з сеји програми, шчо галицьким поповичам без віри не прожити, бо вони навіть коли може і в бога не вірьать, то таки чорта бојать сьа, а окрім того страшно таки пуститись на отверте політ.-соц. поле, јак би було, коли б вони признали кожному вольу думок етнографічних і религіјних. Јім хоче сьа туптатись на одніи місці. Ну, і будуть туптатись! Рішучі москвофіли все одно не пристануть на §. 1 ради „малоруськоі національности“, рішучі радікали, коли такі јесть, не пристануть ради віри ј того, шчо вони ж казали проти самого прінціпу перемішуваньньа справ культурних з політичними, і все скінчить сьа новоју угодоју рутенсько-народовецькоју, пів-

оппозіцijнojу Барвинщчинojу, тобто новим туптаньем на однім місці. По правді ja волijу чисту Барвинщчину! На місці Вашім і Дан. ja б на спільнім зборі мужів довірja стojав би все таки на тому, шчоб §. 1 викинути, а натомісць приjньати §. 4 з наших (Ваших) пунктів, напечатаних в 1 N. Хлібороба, — та не знаjу вже, чи слід мені плутатись більше в сьу справу такими радами, чи сказати просто: „Аллах великиj, да буде вольа jого!"

А „Зорі" возвішченоjі Вами зовсім не получав. Де вона запнулась? Jак Ви jеjі послали? Набіг 3 N. Кіевск. Старины і виклика у мене дві замітки, котрі посилаjу. Тут jесть один досить розумниj чоловік, проф. нашого училишча, котриj хоче познаjомити сьа з економічноjу статистикоjу Галичини. Шчо jему порадите купити? Жінці Вашіj кланьаjусь.

Ваш *М. Др.*

Писав мені Морд., шчо в Петерб. ходить Ж. і Сл.

Лихо мені таj годі! Прислав мені П—к Ваш листок і просить, шчоб ja написав Вам своjу думку про §. 1 Ваших децемвірів. А jак мені писати Вам, коли ja прибитиj або до мусулманського: Аллах великиj, або до сміху надо всім, починаjучи з себе. Попробуjу ухопити в себе уже не індівідуум, не собрата Вашого по першіj, а хоч ученика класичноjі гімназіjі, котрого все таки вчили писати сіллогізми і хріjі.

Jак нам пристати на своjу віру і свіj обрьад, коли стілізаціja смішна (свіj замісць наш), а до того допустивши, шчо в кого з нас jесть віра, так ні в кого з нас нема обрьаду? Jак ми можемо писати таке ради політики, коли в пункті нашоjі політики власне стоjіть поділ політики од літератури, віри і т. и.? Втіша-

тись тим, шчо нас не обовјазује ні до чого тој §, не можу, бо тоді москвофіли скажуть, шчо јіх не обовјазује малорускість, хоч в суті москвофіли получили в згоді більше нас, 1) бо вони получили мало, а 2), бо ніхто ніколи з них і не одрікав, шчо јесть „малорускиј говоръ", јак јесть малопольани ј т. д. Народовці скажуть, шчо јіх не обовјазује всьа згода і т. д. В тім і була завдача зјіздів, шчоб знајти політично-соціальні точки, спільні всім фракціјам і виставити јїх јак обовјазкові, а решту зоставити на вольу ј објавити сеј pactum unionis et tolerantiae.[1]) Навіть признаньньа самоји толеранціји було б нове і... олієм дльа всьакоји рутенщчини, московшчини і т. и. дьачковшчини ј фанатизму, а тепер виходить јакијсь спільниј обман один одного і світа, з котрих остатніј не такиј дурниј, шчоб јего не розібрати і не посміјатись над усіми утопістами, а надто над нами. Аргументаціја Р—ка, шчо того хоче урьад, сеж стара рутеншчина-лакејшчина 1848—1890 рр. Ја волію чисту лакејшчину Барвінського, бо за неји може пан міні дасть шістку, а півопозиціјна лакејшчина не даје вигоди ні оппозиціји ні лакејшчині.

Ја не можу розбирати, чи резонно зроблено було П—ком і Коломијцьами, коли вони скликували зјізд 2 февр., та шче ј без Вас, але вже коли Ви були на зјізді і згодились на пункти напечатані в Хліборобі N. 1, то фраза Ваша: „треба стојати до кінцьа" повертајеть сьа проти Вас. Стіјте Ви до кінцьа на тих пунктах, і ні в јаку рутеншчину не путајтесь!

---

[1]) Др—ов уживає звичайно форми tollerantia, за ся форма не відповідає етимольоґії слова. *І. Ф.*

Практичноjі користи з того ја не жду ні дльа кого і ні дльа чого. Пресса москвофільська, особливо „Бесѣда“, не переміннла сьа в справі малорусізму, народовці не перестануть јеjі лајати. Завтраж можуть знајтись нові Гнилички[1]), і народовці вијать закричать: staatsgefährlich! Урьад і польаки не помирьать сьа з тим, шчо Ваші децемвіри не јдуть до Барв., а стилізація Вашого §. 1 не одрізује ні урьаду ні польакам права загльадати Вам в душу. То шчо Ви повписујете кільеа радікальних §§. в программу акціјі уніjі партіјноjі, самоjі акціјі не вбільшить. Було вже вписано чимало таких §§. в программу „Нар. Ради“, та шчо з того? А зајава, шчо релігіја, націон. і т. и. јесть eine Privatsache, заставила би власне всі старіjі партіjі робити шчо небудь політичного ј соціjального. Нарешті тільео така зајава вибавила б Вас усіх од епископів, а тепер і вони будуть плутатись до Вас і Романчуки і Королі бігати до них, а самі епископи будуть брехати Вам усьаку чепуху, а гладити по голові Барв.

Не розумію ја ј того, чому про Ваш §. не можу писати? Кожниј з децемвірів скаже текст јого пријательам, і секрет, котриј в таких ділах непотрібниј, не вдержить сьа, а лишень спинить сьа діскусіја, котра могла б до 15 Мају вијаснити шчо небудь массі публики і помогти тому, шчоб на зјізді пријньата була резольуціја більш раціональна. Можна б сподіватись, шчо на II-му зізді при помошчі консеквентних москвофілів пројшов би і §. 4 наших пунктів в смислі поділу політики од етнографіjі і релігіjі. В такомуж смислі говорив Кул. на зјізді 19 Марта. Ја думају, шчо коли б Ви показали себе твердішчим, то і децем-

---

[1]) В рукоп. „може«... „нове“. *І. Ф.*

віри могли б прийньати јего, шчоб усьа справа згоди не пропала.

Таке пишу Вам примушениј П—ком, котриј пише мені, шчо звістив і Вас об тім, шчо попрохав у мене написати Вам. Простіть, шчо навјазујусь Вам, бо всеж таки Ви самі не написали мені про справу і мојејі думки не питали, то мені зостајеть сьа лишень в печаті јејі висказувати. Там ја не перестану виступати проти всьаких рутенських темнот і мертвих плодів в роді Вашого §. 1.

N. 149. Лист до І. Ф. 17 (29) Марта 94.

Получив ја окрім Вашого листу шче N. Fr. Pr. а од П—ка вирізку з „Дѣла“ з пунктами згоди і бачу, шчо суть пунктів просто взьата з тих наших, шчо були в Хліборобі, та тілько виложена темнішче. Дуже жалко, шчо наші пункти не були доси напечатані ні в Народі, ні в Kurj. Lw. ні, здајеть сьа, окремими листочками. Се тільки в нас таке бува, шчо ми не виступајемо не тому, шчо пријмајемо і зоставльајемо того, хто виробив шчо дльа всејі спілки і шчо неју приньато, так мов се лишень јего особиста справа. Через те наші праці і летьать в Лету! §. 1 јесть чистісінька рутеншчина і ја дивујусь наівности предлагати јего јак згоду. Та стилізација, котру предлагајете Ви, вијать однобічна, тоб то јесть думка Вашојі фракцијі і не може бути прийньата всіма. Тој же трехчленниј вступ, котриј Ви написали, вигльада справді јак Witz і конечно старими не буде цринятиј, бо вони самі зовсім не одноцільна партіја. Тим то ја думају, шчо один вихід поставити на першиј план пункти згоди політичні в такому напр. порьадку: §. 4 (1), §. 2 (2), §. 3 (3), §. 5 (4), а в кінці поставити пункти

про внутрішньу толеранціју в стілізаціјі пунктів Хлібороба. Ја думају, шчо старі підуть на те з разу, бо јім се ліпшиј вихід, а народовцьам пријде сьа або зректись усіјеји згоди, або приј-ньати теж наші пункти.

Окрім усего иншого ја жду од пункту то-леранціјі такого послідку, шчо він тихенько та віжливенько одсува епископів од усьакого кньа-зьуваньньа політичного. Звісно, вони будуть сер-дитись, таж усе рівно вони можуть симпатизу-вати лишень з Барв. і в усіх других комбінаці-јах лишень плутати. Ја жду на будушчих вибо-рах рішучого парольа з польського боку не до-пустити нікого в сојм окрім Барвінців. Коло поль-ське, епископи і Барвінці стануть за одно, а всім иншим треба буде стати за одно. Пункт толеран-ціјі влекшить остатньe і дасть можливость і нам требовати, шчоб при постанові кандидатів спіль-ним комітетом були вділені хоч дві кандідатури і нашим.

Того ради добре б було, јак би Ви держа-лись з Ок. твердо за пункт толеранціјі. Ја пишу Ок., та Ви од себе напирајте на него. А инакше скінчить сьа не тому, шчо може Король і кілька других рутенців пристане на стилізаціју Ром. і виjде дві новоеріјі: N. 1 — Барвінського і N. 2 Романчука, а решті сторін, москвофілам і раді-калам приjде сьа все таки спати окремо, — то Барвиншчина і візьме гору, Ја б волів би вже, коли так, так зразу Барвиншчину.

Посилају Величку. „Зоря“ шче не приjшла. Посилају про Огоновського. Шчо хочете, те ј ро-біть. Жінці Вашіј кланьајтесь.

Ваш *М. Драг.*

N. 250. Лист до Ів. Ф. 113 Апр. 94.

Дорогиj Друже, Дуже вдьачниj jа Вам за остатніj лист, котриj мені виjаснив стан річеj в децемвіраті. Помилка виjшла з того, шчо післьа того jак на Зборах 19 Мар. льуде jасно показали неможливість 1 §., децемвіри почали jего „стилізувати" замість того, шчоб просто jего викинути. Тепер зостаjе сьа згодитись на те в новому зборі. Клерікалам нічого боjатись такого викиду, бо він більше признаjе jім, ніж чудна своjа віра або шче чуднішча батьківська віра (Перун? православіjе? уніjа?). Гірше всего, шчо за клерикалів починаjуть укладати формули півклерикали à la Romantschouk.

Шчо до того, jака користь буде із згоди радікалам і народу, то jа з Вами згоджуjусь, шчо аби більше було користи остатньому. Та лишень на перших порах jа думаjу, шчо урьад попробуjе „виелімінувати" із соjму і парламенту всіх окрім Барвинчуків, і певно се jему зробити буде не важко, та лишень з сего часу Русини почнуть навчатись бути політичним народом.

Звернемось до Ж. і Сл. Пісні про Кошута в мене jесть і гарненькі, та треба лізти в спеціальну скриньу, а вона в холодному місці. Попробуjе жінка полізти. Jа думаjу вислати Вам галицькі збірки, то Ви там знаjете всего.

Вовка jа не міг сполохати, бо писав jему лишень про Сумцова, і в загалі тепер з ним ні про jаку роботу jего дльа Галичини не говорьу. Мене занадто сердить в нему брак ньуху на те, шчо він почитаjучи себе укр. соц. мусить чим небудь проjавльати себе власне в наших виданьньах, а не напів новоерськими буркотаньньами, котрими він наповньав листи до мене з 1890 р., коли jего накрутив був Ант. З Петерб. мені Морд.

тільки ј писав, шчо там „по руках ходить Ж. і Сл.“, а шчо ходить лише в однім екз., то се зовсім в петерб. укр. стілі. Морд. пише в остатнім листі, шчо до „закуски“ багато охочих, а до діла нема. — Про Рачкого нічого не можу Вам сказати. Сам ја місьаців зо 3 нічого не бачу. Возможно, шчо К. Стар. зовсім не напечата Вашого Варлаама, коли Ви там не вставите чого „южнорусскаго“.

Кінець статьті Вашоjі дльа Сб. получив ја і в свіј час передав Ш—ву, та післья того сам Ш. забіг. Вислали јего спершу розсліджувати страјк гімназістів в Віддіні (кажуть, буцім то тутешні марксисти, не мајучи 4-го стану, котриј міг би дбати про діктатуру, страјк гімназістів упорьадкували: 2 класси в Віддіні перестали ходити в гімназіју). Страјку Ш. не вгамував, а тілько в снігу в Балканах трохи не загруз, — і через день вернувшись, був посланиј в Антверпен, порьадкује болг. відбитовку і буде там мабуть до ½ Мају. Вже через те нічого про дольу Вашоjі роботи не знају, окрім того, шчо Ш. сказав шче при получці першоjі ½, шчо буде вже напачатана. З грішми за статьті тут стілько формальностів, шчо і коли посилајуть, ціла процедура. Попробују розвідатись, чи не можна мені получити гроші за моју статьту в X кн. і коли дадуть, то вишльу Вам франків з 150—200.

Карту ја одіслав назад, сказавши, шчо вона не лиха, тільки треба градусну сітку навести, та може б зробити дејакі додатки. Ви мене кличете власне на конгрес літерат. у Львів, — ја не знају. Все шчо ја получив: конверт Тов. ім. Ш—ка, а в нему одбиток статьті з Зорі. А „что сей сонъ означаетъ?“ — ја не знају. Само собоју

розумієть сьа, шчо ві Львів ја не поіду. Куди мені! За фотографіју спасибі. Дуже добра!

Ваш *М. Драг.*

Зорі все таки не получив! Мені треба саме листи до Погодина.

N. 151. Лист без дати до І. Ф. 1894. Улица Денкоглу, София.[1])

Carrissime.

На мене наскочило нове лихо, — або 2-ге виданьнье плевріту сухого в лівому легкому. 5 день лежав колодоју в гарьачці. Ледви вчора полекшало трохи, — і ја згадав, шчо хотів Вам написати дльа фіналу II кн. похвалу Сумцову, між инчим шчоб не думали, шчо ја все лајусь. Не знају, чи тепер насціје. Пишу карандашем, бо можу писати лишень пів лежучи. Ууткніть, голубчику, коли можна шче в II кн.

Німота моја все в старому стані. — Не мају звісток од П—ка, ні „Народу". Хотів би мати газетні думки про зјізд 2 Февр.

Непремінно напишіть Кулішеві про сотрудництво в Ж. і Сл. — В нього багато јесть перекладів з Шекспира і Бајрона. Ја јему писав про Ж. і Сл. Погано буде, коли Ви јему не пошлете книжок і не напишете. Не одкладајте!

Ваш *М. Драг.*

N. 152. Лист до І. Ф. 17/29 Апр. 93. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј Друже.

Тільки шчо получив Ж. і Сл., Ваш лист, а в купі з ним і лист П—ка про Вашу згоду-не-

[1]) Листок написаний, здаєть ся, десь у половині лютого і попав сюди тому, що я вже по надрукованю попереднього аркуша віднайшов його між своїми паперами. *І. Ф.*

згоду. Де тонко, там і рве сьа, а все таки досадно, шчо увірвалось власне на нашому кінці. Коломијці погарьачились, а надто в справі программи, але на скілько ја розбирају діло, винні більше Ви: 1) тим, шчо забули про приньатиј Вами §. 4 умов згоди, предложениј 2 февр., і шчо почали „стілізовати“ незгоду, — тобто укладати §. 1 децемвірскиј і 2) тим, шчо поспішились в печать з декларацијами, про полученнј Вами вотум недовірја і т. и., тоді, јак і по Вашому листу виходить, шчо Вам товариші писали уваги, про котрі шче був час порадитись до 15 Мају сім раз. Зрештоју ја шче ніколи не бачив таких товаришів, јак Ви з П—ком, котрі јакось так завше зробльать, шчоб один другому перерізати шчо небудь.

Шчо власне робити далі, ја не придумају з такими інгредијендами. Слід би в усьакім разі, шчоб і Ви і Дан. і коли можна, то ј П—к були на зјізді 15 Мају і там проводили §. 4 з 2 Февр., котриј дуже легко можуть пријньати і москвофіли. Инакше всьа „згода“ зведе сьа на те, шчо Ром. + Кул. зробльать Барвіншчину N. 2 коло Барвіншчини N. 1.

Може воно так і бог велить рутенцьам, та все таки досадно — на сьу хвильу по кр. мірі, бо діло було почало повертатись на льудське, а не на рутенське. Коли б ја міг сподіватись, то дуже прохав би Вас зробити можливе, шчоб поправити помилки, котрих все таки більше всего зроблено Вами.

Ж. і Сл. розрізав. Досить інтереснај N. Статьтьу Вашу про легенду Ш—ка прочитав. Дуже інтересна, хоч про Ценгл. до речі не належить. Дејакі поправки пришльу — про Граматику і т. и. Ваш *М. Др.*

Ст. про Костом. продержіть шче. Здаје сьа, ја вже все сказав тамтошнье в др. статьтьах.

Простіть, шчо послав Вам мало грошеј. За своју статьтьу ја шче не получив плати і не получу, поки не вернеть сьа Шишм. з Бельгіјі.

Получив ја доволі чудниј лист од Гар.[1]) з припискоју од Дан. Там склалась буча на мене через те, шчо Ок. пустив в оборот лист міј до него, де ја говорив про некорректність того, шчо не покликано на зјізд П—ка, а також про непевність Дан. в справі клерікалізму і про те, шчо Ви самі, јак поет, можете запертись туди, де б не слід. Гар. і Дан. пишуть, шчо мені злі інформаціјі дав П—к, а ја про Дан. суджу з поводу історіјі з мојеју статејкоју „Віра а гром. справи", котру держали 4 м., а потім напечатали з таким початком, котриј мусив замазати справу і котрого ја не розумію. Про Вашу поетичність ја не ховав думок својіх од Вас самих і казав і Вам і Ок. напр., шчо вступ Ок. в клуб новоерскиј, котриј він оправдув Вашоју згодоју, був превеликоју помилкоју і невстојкоју. Можете хоч розстрельать мене, а ја скажу те ж саме, шчо говорив Вам нераз, між тим і те, шчо треба Вам взьати себе в руки холоднішчоју прозоју, коли хочете зајматись політікоју, та ј в наукових справах бути трошечка не таким скорим. Коли Вам се непријатно, шчо ја говорьу, то простіть, ја мовчатиму, але ја говорьу не з лихими замірами на Вас, а з самого братнього почутьтьа. І в угодовіј справі вијшло лихо м. и. через невстојку і Вашу і Дан., — а власне, шчо Ви забули і про зјізд, котриј пропоновано було 2 Февр. і на котрому репрезентаціја партіј мусіла бути раціональнішча і не залежати од ласки Ром. + Кул. і К°, — а також забули про IV §. приньатих Вами резольуціј. — А тепер виходить такиј шче комізм, шчо буцім то в розриві угодовоји акціјі

---

[1]) Гарасимовича. *І. Ф.*

і в тому, шчо Ви вијшли з комітету і Нар. Волі, винен ја, — ја, Мих. Драгоманов persona propria!!! Откуду мнѣ сіе??

Мені се не в перше і ја, јіј Богу, не серджусь, не сердьтесь же і Ви і поправльајте помилки, ідіть на зјізд 14 Мају, настојујте там на §. IV Ваших резольуцій, то решта налагодить сьа

N. 153. Лист до І. Ф. 10/22 Мају 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже.

Посилају Вам хвіст Хартіј на сьу книжку. Тут натуральниј перерив. Далі будуть 3. Католицькиј клерикалізм і початок ліберальноји свідомости в Англіји і 4) Великі Хартіји і ствердженьньа јіх. На сему скінчимо рік. Јак бог дасть віку мені і Ж. і Сл., то потім буде III. Хартіји Нідерльандські. IV. Хартіји Швејцарські. V. Хартіји англіјські XVII ст. VI. Хартіји англоамериканські, і кінець — вплив јіх на франц. декларацију прав 1789. — На 5-ту 6-ту кн. Ж. і Слова буде приблизно по стілько ж, скілько на 4-ту.

Міні все жалко, шчо угодова акціја увірвалась не без вини нашого сторонництва. Та тепер нішчо робити. Формально тепер мусить виступити тој комітет, котриј установив зјізд 2 Февр., бо куди ж він дів сьа? Јего ховати рад. партіја не маје права, бо вона ж скликувала зјізд.

Зјізд самих радікалів був би в усьакім разі потрібниј, хоч ја розумију скептицизм П—ка і ¾ јого сам дільу шчо до тих, хто доси пријмав участь в зјіздах партіји і хто на них покладав постанови і плутав ними других (власне робучих), а сам ніјаких дльа себе обовјазків не признавав. Та може на новому зјізді знајдуть сьа нові льуде.

Ceterum censeo студентів не пускајте, бо студенти мајуть свіј обовјазок — учитись і через те вже не можуть сповньати обовјазків партіјних. А без обовјазків навішчо ж і конгресси збирать, программи укладать і т. д.?

Хотів би ја знати, хто і через шчо інтересује сьа мојіми Хартіјами? Гарно писати далеко од публіки і без крітіки! Також хотів би знати хоч Ваш суд про мојіх богів і про Рај. Ја писав јіх з запалом, а тепер иноді думају, шчо даремно! Коли б мені самому прочитать јіх 2—3 розумним мужикам! Та ба! То хоч би помогли приjателі своjіми увагами.

Вам мусили недавно послати IX і X кн. „Сборника". По кр. мірі з міністерства приходили питати Ваш адрес. Шишм. шче не вернув сьа з Антверпена.

Всего ліпшого Вам з сімјеју.

Ваш *М. Др—ов.*

Саме тепер замітив недогльад: замість Хартіјі вільностів написано — вільности. Libertatum вірнішче, ніж libertatis. Поправте в IV кн. і на сорочці одбитків. Догльаньте, шчоб і книга Bemont була названа Chartes des libertés anglaises без помилки.

N. 154. Лист до I. Ф. 8/20 Јульа 94. Улица Денкоглу. София.

Дорогиј друже,

Слабість, спека, екзамінн, ради, коммісіјі і т. зовсім мене довели до літературного банкруцтва, — так шчо ја мушу послати Вам дальшиј уступ Хартіј по московському. Простіть і простіть. Тимчасом і не вvјізджајемо, бо жінка заслабла і не може збиратись у дорогу. Тілько ј утішного, шчо

довше пробудемо з Лесеју. Треба конче јіхати в Париж, — а коли вијідемо, не знају.

Лесьа привезла звістку, шчо англичане Вам грошеј прислали на штундову літературу. Напишіть про се докладно.

4 кн. Ж. і Сл. добра, окрім відозви од редакціјі. Јак Вам не сором писати звичајні рутенські ламентаціјі? Адже кожен волен передплачувати, чи ні, — і ніхто себе хвалити не мусить. Pas comme il faut.

Ваш *М. Драг.*

Буддізм певно не скінчить сьа ранішче кінцьа року. „Біблію“, переклад Лесі, посилајем в Народ, котриј не багатиј матерјалом тепер. В Ж. і Сл. 1895 дамо Les Evangiles, Les Hebréux, Genése, Jésus etc., — аби було живе!

Манускріпт Хартіј збережіть.

N. 155. Лист І. Ф. Віден, Hôtel de France, 29 Јульа 94.

Дорогиј друже,

Давно од Вас нема звістки. Напишіть у Париж (29, av. de Wagram), чи дістали Хартіјі і шчо робите. Напишіть і про зјізд.

Остатньа книга Ж. і Сл. інтересна, та тільки на шчо Ви пустили рутенського плачу і самохвальства в відозві од редакціјі. Pas comme il faut! Все рівно, Ж. і Сл. умре, то ліпше по лицарськи умирати, а ніж по циганськи.

Ја послав La Bible в Народ. Јему нема матерјалу. Коли Ж. і Сл. житиме, то дльа нього знајде сьа шчо.

Ваш *М. Драг.*

Чи не могли б Ви мені прислати (взьавши напр. з Ossolineum) Лібельта брошьуру про Слав. Зјізд у Празі 1848?

N. 156. Лист до І. Ф. 6 Авг. 94. Paris 29, av. de Wagram.

Дорогиј друже,

Вчора получив Ваш лист. Жалко, шчо мало пишете про зјізд, — бо ј П—к, захорувавши теж мајже нічого не пише. Шчо таке говорив голова Ак. Бр.? „Помраченіе умовъ“, здаје сьа, — епідемија на молодіж „радікальну“ в усему „руськорусскому“ світі. Та в Петерб. і Москві видно хоч наукові інтереси в піврадікальних молодих льудеј. Се все теж грунт, на котрому шчось вијде. Між ними виходить і прихильність до наших тенденціј. Бачив примір. одного Москальа в Софіјі перед вијіздом, — і бачу тепер, коло себе тут 2 тримају. А в нас, на півдні — сон та конищина! Кажуть, шчо і Груш. — православниј! Шчо здивувало Міклаш. в Думках?

Про Спрку мајте в приміті, шчо він „жуликоватиј“. Так кажуть усі знакомі мені Петербуржці.

З Ковалевского можна перекласти те, шчо хочете, коли воно дльа Галичини цікаве. Нашим все мусить бути звісне. А може ј ні! Тепер епоха „непомнящихъ“.

Лесьа зостанесь в Болг. мабуть до к. Септ. Тепер вже не селі під Софіјеју. Писати до неји на адрес Ів. Шишманова, улица Бѣлчевъ, або в минист. нар. просв.

Ніјаких фольклорних книг в Парижі цікавих тепер не вијшло, коли не рахувати 1 вип. Dictionnaire des traditionistes contempoainsr, котриј ја післав Лесі, получивши в мо-

мент виїзду. Там јесть і моја біографіја з бібліографіјеју і патретом.

Книгу Бр. Зал. ја не бачив і не побачу. Через те ј ради Вам дати не можу.

Вовкову вчера ж давав читати Ваш лист і він сказав, шчо маје лишень шчось переписати дльа Вас. Радив јему післати дльа Вас і одну легенду про те, јак чорт виманив у бога огонь, а потім јего перекрадав св. Петро. Та не знају, коли надумаје сьа Вовк послати Вам шчо. Він усе не може очуньатись од „угодовства", котре було нагнав на него А—ч.

Ја наврьад шчо зможу прислати Вам звідсі окрім Хартіј.

Завтра ја з Л—оју і з жінкоју перебирајемось на село, але Ви пишіть усе сьуди до нового указу.

Ваш *М. Драг.*

Знају, шчо Вам не легко, та все таки пишіть хоч трохи.

Ви забули мені одповісти про англіјські гроші на штунд. книги, а також, чи можете мені здобути Лібельта про Слав. конгрес 1848 р.

N. 157. Лист до І. Ф. 22 Авг 94. Vaucresson. (Dep. Seine et Oise). Villa de Progrès, chez Mlle Julia Beck.

Дорогиј друже,

Не льакајтесь адресу: се в $^1/_2$ год. од Парижа, серед лісів, а Progrès видумав не ја, а хозьајін вілли — масон.

Роскаже Вам про Vaucresson і по части про мене земльачок, секретарь Макс. Ковалевского, студ. кијівськиј Заболотниј, а Ви јего просвітіть по части гал. справ, бо А—ч јего пустив

на Барв. Зрештоју укр. імен, јак Arbeitg. і др. не кажіть јему, бо він пче молодиј, шчоб не почав говорити, де не треба. Таке наставте і П—кові, коли 3б. појіде до него.

В Слав. зјізді 1849 р. мені треба тепер про Бакуніна. Того рода брошуру Морач. б. л. пришліть, а може Лібельта нічого і нема про те, а ја змішав імена. Јак шчо випишете мені про Бак. з других джерел, то буду вдьачниј. Темна мені генеза славјанофільства Бак. Пише він, шчо почалось воно в 1846 р. Тоді він був у Парижі, де славјанофільствовав по својому Міцкевич. Виїхавши в 1848 р. з Парижа в славјаншчину, Бак. пише Анненкову, „коли б не взнали про те „славянщики“. Јакі се славјаншчики? Москалів таких тоді в Парижі не було, а були все западники (Анненков, Герцен, Тург. і др.). Очевидно польаки, але јакі? Може Ви шчо знајете про те? В мене нема ніјаких книг польських про такі справи і спитатись ні в кого.

Печатају ја листи Бак. до Герцена і К-о. Хоч листи ті мајже викльучно 1864—1874 р., та треба все таки розуміти евольуціју думок Бак. 1840—1849 р., а про се джерел мајже нема. Коли б улізти в архиви в Дрездені і Відні, прочитати хоч процесси Б—на, то певно шчось би взнав, та не пустьать. Ну, видам, шчо мају, і скажу, шчо знају і намічу, чого треба шукати. І то добре. Книжка вијде інтересна. Вијде ј по німецькому.

Остатніј N. Народу мене привів у роспуку. Все Драгомановим, а ја П—ку писав кілька разів, шчо післав јему матерјалу свого аж до кінцьа року. Більше ја не можу писати, і коли ніхто окрім мене не хоче, або не може, то Народ треба буде поховати. В загалі преглупиј стан нашоји партіјі. Саме вспіли добратись до масс, і по-

казалось, шчо говорити з ними ніхто не хоче, коли масси хотьать слухати...

Шчо Ви мені скажете про Раj і Поступ? Чи стануть jего читати сельане? А коли ні, то хто читатиме?

В—к получив Ж. і Сл., та чи скоро напише шчо дльа него, не знаjу. Jему важко тут битись дльа шматка хліба, а окрім того Ант—чевиj туман все jему з голови не виходить.

Ну, на сегодні буде. Ждатиму тут Ж. і Сл. А Ви jего пошліть Леже (Louis Léger, Rue de Boulainviliers, 43) комплет.

Ваш *М. Драг.*

Ів. Виш. і Тел. Ваш посилаjте б. л.

N. 158. Лист до I. Фр. 24 Сент. 94. Vaucrèsson, (Seine et Oise), Ville de Progrès.

Дорогиj друже,

Получив Ж. і Сл. V і лист Ваш. Книжка виjшла заньатна. В легендах лишень мало нового, — більше варjанти, — та інтересно, шчо скрізь вони однакові. Дальше легенд і новель даваjте jак наjбільше.

За справки про Б—на спасибі, тільки наврьад, шчоб jа знаjшов шчо тут, а в Nettlau не можна прохати матерjалів, бо він сам готовить книгу про Б—на, навіть 2 томи. Він мені писав 2 рази і jа jому, але по віденському адресу jа jего не знаjшов, або ліпше депеша моjа, послана jему з готельу. Де він тепер, не знаjу. Та шчо він за чоловік? Анархист? — і jакого калібру?

В—к каже, шчо ні 4, ні 5 кн. Ж. і Сл. не получив.

Ја написав уже по укр. 4 ст. Хартіј англіјських середневічних (конець) — вијшло 34 мојіх сторін, тобто коло 2 листів Ваших, — та треба в Парижі шче повставльати дешчо з виписок у Нац. Бібл. Післьа завтрьа буду в Парижі і незабаром вишльу Вам рукопись.

Драм Ваших тепер на ново не перечитав шче. Укр. Счастье мені подобалось, јак ја читав у „Зорі". Живо і місцьами еффектно, — але чи реально, сего не берусь судити, бо житьтьа галицького не знају. Вам треба самим за собоју слідити по части реалізму, бо Ви часто то з фантазіјі, то з сімволізму і тенденціјі одступајете од него. Памјатају, колись Кобр. і Окун. у мене в Женеві восхишчались Вашими Панськими Жартами. А коли ја спитав, чи бували ж у Вас такі попи, то Окун. одповів: а, ні, таких не було! [1])

G. Paris ја Вам добуду, про fabliaux справльусь, — і коли не безбожно дорого, то звельу вислать. Ја мају кредіт у книгарьа Picard, 82, Rue Bonaparte; колись порахујемось, а без збірки fabliaux фолклористу жити важко, а надто јак зачепиш новелли. Јесть у мене в Софіјі нова монографіја про fabliaux, забув имја автора. Про Romania теж справльусь в Парижі.

Там адрес мій 29, Av. de Wagram. Зостанусь там днів з 6—7.

Ваш *М. Драг.*

---

[1]) В такім расї др. Ок. сказав неправду, в якій Др—ов міг тут же й уличити його хоч би на підставі Павликових „Читалень", де згадано про Карлівського попа Григоровича, якого сусїдні попи прозивали „insensatus Galatus", а власти переслїдували за його мужиколюбство. Було таких попів і більше, починаючи з того Щавінського, що 1808 р. укладав у Доброгостові свій Буквар „для пользи чад своїх і парафіян„. *І. Ф*

N. 159. Лист до І. Фр. 29 Sept. 1894. Faris, 29, Avenue de Wagram.

Дорогиј друже.

Посилају Вам Хартіјі і Časopis. Спасибі. Ви певно получили La Poésie fr. M. A. — Памјатају, шчо там јесть і статејка про Fables Orientales dans le littérature fr. — Се лекціјка напечатана в R. Pol. et Littér. і нішчо в ніј особливого нема. Fabliaux коштуватимуть 40 fr. за 5 томів. — Чи висилати?

З Бак. так стојіть справа: ја поробив виписки з Časopis. Не багато. Aufruf пришліть мені в Софіју. Промови Бак. на слав. конгрессі ја не знајшов. В Bibl. Nat. знајшов лишень 3 випуск Pamiętnika і в нім безбарвну статьтьу про Славјанщчину. Јак би мені промова, то ја б задовільнив сьа. Maleho пришліть мені в Софіју. Звідси ја јіду днів через 4, спиньусь на 1—2 дні у Відні (Hotel de France, Schottenring).

Ваш *М. Драгом.*

Шчо за чепуху про Вас пишуть „кацапи“, — шчо Ви б то говорили про мене Мілковському? Се ж пронунціаменто за Історичну Польшчу? Ја в загалі не знају, јаке Вам місце „чорноробу“ в польськіј прессі, в конгрессі? — А тут јакијсь украјінець в Народі пише, шчо Правда тим добра, шчо в ніј писав Франко! І скрізь Франком тикајуть проти Франковоји партіји!

1 Окт. 94.

Приходить сьа прохати Вас напечатати в Kur. Lw. слідујучиј лист міј по польському:

Ш. Р.

Ја получив кілька запитів з поводу книги Ks. Stan. Załęskiego — Geneza i Rozwój nihilizmu w Rosyi. Мушу обернутись до Вашого ш. жур-

налу, шчоб сказати, шчо в книзі тіј в загалі матерјал зведениј з ріжних джерел без всьакоји критики, котра ј трудна дльа автора, бо він незнакомиј у загалі з житьтьем і літературоју в Россіји. Окрім того багато звісток взьато автором бог вість з јаких джерел. Спеціально про мене мајже всі звістки автора фантастичні. Вкажу лишень на ті, котрі може оцінити всьакиј знакомиј з самоју бібліографіјеју справи.

Напр. на стр. 355 д. Zał. назива між журналами россіјськими, шчо виходили в Женеві порьад з такими, јакі ніколи не виходили (јак Dielo i Borba) Swobodnaja Rasija — organ ukrainofilów, pod red. Dragomanowa; Samouprawlenie — „bezbarwnych“, а на стр. 387 вже каже: Samouprawlenie wyszło z grona grupy Ukraińców z Dr—wem na czele... Odłamem tego stronnictwa była grupa Swobodnaja Rasija; założył ją Dr. z kilku eks-Narodowolcami...

Ја кілько раз зајавльав, шчо всі моји політичні виданьньа і статьті — підписују. Отже Самоуправленіја ја ніколи не видавав, ні навіть не помістив там ні слова, і всьакиј, хто гльане на NN. сеји газети, побачить, шчо там нема нічого украјінського. Також хто гльане на Св. Россију, побачить, шчо јеји редакторами були дд. Бурцев і Дебагоріј-Мокріјевич, про котрих ја можу сказати, шчо вони не були народовольцьами. Ја помістив в Св. Р. лишень кілька статеј, з котрих одна, Земскій либерализмъ въ Россіи, була перепечатана в Kur. Lw. і вијшла і по польськи окремоју брошуроју.

Нарешті мушу сказать, шчо ја кілька раз зајавльав, шчо ја зовсім не украјінофіл, а лишень украјінець, котриј маје претенсију бути на украјінськім грунті европејським лібералом і соціалістом, в роді напр. радікалів і соціалістів англіјських. Навіть не виходьучи з Галичини можна

бачити, шчо проти мојіх думок, јак проти „космополітичних“, ведуть гарьачу полеміку народовці-украјнофіли.

З пошанoју зостајусь

М. Драгоманов.

Пришліть мені NN. 2 K. Lw.

N. 160. Лист до І. Ф. 4 16 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже,

Учера виліз ја зо чрева китова, де був 3 дні і 3 ночі, і прибувши в Софіју, застав Ваш лист. Все таки жалко, шчо Ви не написали мені ні в Париж, ні в Відень, хоч би про те, кого б з русинів міг ја знајти в Відні, а то ја вдруге пројіхав через Kaiserstadt, нікого з земльаків не бачивши.

З поводу Русалки скажу, шчо имја мені не подобаје сьа: сентіментально і не точно. Та ј віри в јеjі довговічність не мају і думају, шчо ліпше реформувати і розширьувати готові видання, јак Зорьа і Народ, ніж заводити нові. Бојусь ја і уступок цензурі россіјській. Ну, та в таких справах у мене правило: не перечити шчирому заміру других, і коли льуде беруть сьа за діло і просьать помочи, то помагати.

Дуже багато помогти Вам не можу, бо ј так роботи мају аж через силу. Але все таки поможу і статьтьами ј матерјалом фольклорним. Може зважусь пустити і Коскена статьтьу з своjіми прибавками.

З поводу фольклору скажу, шчо ја не раджу дуже висовувати, шчо се буде спеціально фольклорне виданьньа, а зајавити программу јак најширшу, хоч переважно літературну, і сказати, шчо фольклор зајме видне місце. А там можна

буде пускати ј історију, і літературу, і фольклор давати в кожну часть. Перекладів з російського раджу давати јак најменше і дуже добрі, ergo Евг. Онѣгина, коли плохиј, не пускати. Евг. Онѣг. в Россіјі зна на памјать всьака письменна душа, і коли трохи виjде слабиј переклад, то тільки сміху наживемо.

З поводу Роланда нагадају Вам, шчо јесть діло G. Paris — Histoire poétique de Charlemagne, а чи A. Lang видав книгу про Роланда, чи статьтьу, ја вже забув. Треба перегльанути своји замітки, а також Revue Critique i the Atheneum i т. и.

Де Ваша сімја? Чи не чуть чого нового з Россіји? Пишіть хоч карти, а то сум бере, коли довго звісток нема.

Ваш *М. Др.*

Зо „Сборникомъ" все Вам буде влагоджено, аби була в руках мојіх Ваша робота.

Шчось нема довго Народа. Не мају і звістки од П—ка шче з Відньа.

N. 161. Лист до І. Ф. 22 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже,

Получив од Вас Вишенского і карту, а Ви певно дістали мoју карту. По части Б—на все таки мольу: прислати мені скорше: 1) промову-программу јего чи з Dziennika Domowego, чи з Slav. Jahrbücher, 2) Aufruf an die Slaven, 3) Maleho, або написати мені, шчоб ја на Вас не надіјав сьа, а то часу вгајано страшно з часу мого листу до Вас з Парижа. Ви ждали чомусь мого листу з Софіјі, а ја ждав од Вас одповіди на моји

листи і Maleho, про котрого Ви писали, шчо він у Вас јесть.

З одним мојім листом з Парижу шчось поробила нечиста сила. За день до мого вијізду з Парижа получив ја зі Львова лист приблизно такиј: „jiдучи в Прагу хочу побачитись з Вами в Відні. Јесть шчо багато переговорити. Напишіть, коли будете в Відні. Вијізжају на 3 дні в Кијів“. Підписано: Л. Р—ский, чи Р. Л—ский. В горі адрес, котриј ја забув, в листі замісць имені автора листу — mieszkanie pani NN. (забув имја).

Не знајучи нiјакого Л. Р., чи Р. Л—ого, ја послав Вам лист в орігіналі, шчоб Ви розшукали јего і сказали, шчо стріча наша неможлива, та ја ј не розберу, куди власне јіде кореспондент, чи в Кијів, чи в Прагу. Тепер нечиста сила зјіла лист і нiјаких дальших звісток по сіј справі нема. Чи тут нема шпіонства?

Огоновськиј хај простить за те, шчо зробив јего дурнем. Вам, думају, на јего оффіціальниј катедрі не сидіти. Хиба вже ја, јак буде в Россіјі констітуціја при Николајі II-ому і ја буду в Кијіві куратором, то покличу Вас на катедру в Кијів. Книгами радиј Вам помогти, та ось біда: тих власне книг, шчо Ви називајете, в мене нема, а другі всі в хаосі, з котрого ледве вибрані фольклорні виданьньа. Ні ја з аортоју, ні Лесьа з ногоју, ні жінка моја, змучена за 1000 робітників того хаоса розібрати не здолајемо, та шче зімоју по скриньам, котрі стојать в ріжних холодних місцьах.

Хартіјі поспішусь вислати. Б—на задержав. А ні на јаку рецензіју моју не рахујте і в загалі не забувајте, шчо ја кінь зјіжджениј! Оце јак ми з II—ком помремо, то Ви муситимете solo-so-

lissimo наповньати і Народ і Ж. і Сл., то Ви не даваjте дуже обіжати П—ка ві Львові.

Лесьа мабуть тут зостанеть сьа зімувати.

Ваш *М. Др—ов.*

Посилаjу сеj лист рекомендованим, шчоб і jего не вхопила нечиста сила, а Ви скорше одповідаjте. Та jак будете посилати книжки пакетом (Zollstück), то вкиньте Новоjі Теол. науки трохи і Чуд. Думок.

N. 161. Лист до Ів. Фр. 13/25 Окт. 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиj друже.

Страшенно Ви замовкли! Мабуть дуже ніколи. Тим часом мені хоче сьа довідатись, шчо то таке за лист, котриj jа переслав Вам, а також получити Aufruf Бакунина. В Відні jа бачив Nettlau і тоj мені казав, шчо промова-программа Б—на на пражському зjізді була перепечатана в журналі Jордана (Slav. Blätter?). Чи в Оссол. нема того журнала? Чи не маjете кого в Празі, хто б міг переписати сьу річ? Була вона напечатана примірэм в Окт. 1848 р.

Мені вже відомиj возврат Павлика в землью Халдеjську і радиj jа, шчо Ви пишете хроніку в кожнім N. „Народа“ і шчо „старшиj“ молодиj Будз. поjавив сьа упjать в „Народі“. Тілько зверніть увагу, шчоб писати так, шчоб було зрозумнішче за кордоном. Ви пишете так, jак би скелет фактів був відомиj читательам. А за кордоном jого то j не знаjуть і через те філософіjу Вашу не впізнаjуть. А Будз. на вішчо таким високим штилем і з таким вигуком пише? Се до-

волі нудна мішанина манери галицькоі з соціаль-демократичноју!

Лесьа тепер перекладa з Gr. Encyclop. Les Evangiles Верна. Куди се вмістити? Чи в Ж. і Сл., чи в Народ?

Ваша статьтьа піде лишень у XII кн. „Сборника“. Про те, шчоб Вам вислали недостајучі книги, ја казав і казатиму, та не знају, чи з того шчо вијде. Вже 3 роки назад ја випрохав був книги Сб. у міністра і думав був, шчо Ви јіх мајете комплет, — аж бач!

Огон. покарав мене, — лишивши мене критики Кузьм. і болгарських етюдів.

Ваш *М. Драг.*

Пришліть мені Бібліјну Історіју вид. Просьвіти.

N. 162. Лист до І. Ф. 25 Дец. (ст. ст.). 94. Улица Денкоглу, София.

Дорогиј друже,

Спасибі за преінтереснuј лист. Про справи Ж. і Сл. скажу таке: ја б міг митьтьу вислати Хартіјі далі, тобто нідерландські, так мій фламандськиј корреспондент задержује мене. Бачите, треба говорити про Велику Прівілегіју Маріјі Бургундськоі, котра одна з најінтереснішчих документів sui generis. Так ось біда: новоји перепечатки јеји нема, а јесть лишень в одніј збірці 1792 р. виданіј в часи брабантськоји революціјі проти Јосифа II. А сеји збірки навіть у Парижі в Bibl. Nationale нема. Зостаје сьа прохати Бельгіјців списати јеји мені в флам. орігіналах та додати ј фр. переклад, бо ја не все впізнају по фламандському, та шче ј по старому. От ја ј обернув сьа шче з Октобрьа до мого

бельг. корреспондента, котриј робив уже дльа мене подібну роботу за плату, та він мене і водить доси. Ја вже нагадував, і јак тільки він пришле своју роботу (а јесть 3 редакціјі прівілегіјі дльа ріжних провінціј), то ја сьаду за редакціју статьті, але коли пришле.

Коскена буде жінка шукати, шчо те ж не легко. Clouston — Popular Tales etc. ја мају і мусив Вам рекомендовати, вкупі з другими јего виданьньами, коли тілько розмова в нас була післьа 1887 р. Звісно, јего Introduction варта перекладу дльа просвіти наших „учених“, шчоб бодај мовчали, коли не вміјуть говорити јак слід. Чи перше дасте Клоустона, чи Коскена, все одно. Післьа Евангеліј Верна ја думав дати јего ж Ісуса, котриј мусить незабаром појавитись в Grande Enc. Поки скінчить сьа Ев., певно појавить сьа Ісус. Перекладе Лесьа. Звісно, се не шкодить Порфіріју, котрого працьу ја зрештоју забув. Дуалізм міј посилају. По мојому, коли јего перекладати, то хиба по німецькому дльа матерјалу. А в кінці робіть јак ліпше. Про те, шчоб Вам вислали „Сборникъ“, ја товчу Ш—ву, та в тутешніх льудеј уха тугі, јакось нічого не вдержујуть. Аж дивно! Буду шче товкти. Вам шче міністр Живков розрішив видати комплект „Сборника“ по мојіј просьбі трохи не в 1891 р.

Рецензіј не обішчају. Не льубльу ја јіх писати, бо вони мене коштујуть стілько, скілько і своја працьа, а сліду лишајуть мало. Хотів би ја Вам послати дејакі недруковані Кобзарські матерјали, а також статејку про думу про Івана Богуславцьа, котрого фальшований варјант влучив до „Истор. Пѣсень“ завдяки С. Носу і котрого фальшованности не розібрав Жит., хоч мав правдивиј варјант Ломиковського. Сі мојі коммунікати залежать од того, јак скоро поклассује

жінка моjі портфелі. Вже бібліотеку поклассовала.

Скалабановича !і Малишевського там нема. „Aufruf“ отберу в Мінцеса (перекладчика листів Б—на) і пришльу сими дньами. Простіть!

Ваших бандерольних посилок шче не получив. Будьте ласкаві не посилаjте мені поки шчо нічого Zollstück'ами (пост-пакетами), бо тут завше на них було і здирство чимале і тьаганина, а тепер митницьу в місті скасували і треба за пустьаком jіхати аж на зал.-дор. станціjу і там тьагатись сугубо.

З Кулішем хоч так, хоч сьак, а в чепуху вскочите, „зане Куліш jесть і Кулішем зостанеть сьа“.

З доцентуроjу і катедроjу Вашоjу, певно, не одно тьаганьньа виjде, та вже терпіть хоч би дльа того, шчо обjективно говорьучи, зо всіх можливих кандідатів Ви наjліпшиj.

Спасибі Вам і жінці Вашіj за поздоровліньньа і бажаньньа. Та певно Бог і Вас не послуха: аорта моjа все більшиj горбик видавльуjе на грудіх і певно давить на трахеjу і вбільшуjе jеjі катар і кашель, а сеj не даjе класти льоду et vice versa... А через се все страшенно втомльаjусь і мало маjу часу писати, бо мушу більше лежати. Лежу то jа з книгоjу, та jа читаньньа не вважаjу за роботу, в усьакім разі се не соціальна робота.

А роботи треба б робити силу і крім Ж. і Сл., Нар., Хліб., шче обішчав написати літер. огльад укр. дльа Revue des Revues, а тепер Revue de Paris (котра хоче зjісти Revue des deux Mondes) просе статьті про участь Украjіни в лібер. і рев. руху в Росіjі, а сегодньа получив запросини шче од Zeit. Досадно, шчо нема сил і нікому передати калавур.

31 Дек. Кілька днів задержав лист; між инчим треба було перебрати дејакі папери, а в них знајшов речі, котрі задумав звести до купи і переслати Вам, јак матерјали дльа Ж. і Сл.; посилају окремо. Знајшов і статьтьу, вирізану цензурoју з В. Евр. 1874 р. не через те, шчоб там було шчо грішне, а через те, шчо в Петерб. піјшла чутка, шчо мене арештовано. (Се було післья брехень „Кіевлянина“ і „Голоса“ про мі̂ј спор з Ор. Міллером з поводу билін і дум на арх. зјізді і післья великих арештів народоходителів). Тут дехто перечитавши знајшов, шчо воно не зовсім стратило букет. Јак думајете?[1])

Ваш *М. Др—ов.*

---

[1]) Статя п. з. Українське письменство 1866—1873 років, у перекладі М. Павлика була надрукована в „Літ. Наук. Вістнику“ 1892 р. т. XX, стор. 1, 57, 121.

1895.

N. 163. Лист до І. Ф. 15 Јан. 95. Софіја.

Дорогиј Друже,

Послав Вам з тиждень назад Замітки і стару статьтьу, та довідав сьа, шчо моїі поштарки (Лесьа та Рада) забули рекомендовати, то ј бојусьа, колиб не пропала посилка. Заспокојте мене листочком, чи получили. Вчера послав додаточок до Кобзарських співів, а сегодньа шче один посилају.

Помістіть Ви Бодьанського варјант „Дворьанськоїі жони“ коло Ломиковського, а другі пісні з Бод. де небудь в Вашім фольклорнім відділі. Виправив ја Вам шче пачку Кобзарів (јесть цікаві речі) і новиј, досить повниј варјант Кішки, та не посилају, — може шче јакиј додаток видеру з паперів, котрі тепер привожу в порьадок. А јіх у мене сила! Та добре, шчо јесть јакась робота, котру можна робити з перериванами і навіть лежучи (простіть, шчо пишу карандашем, се ј јесть лежача робота), бо кашель не даје сидіти довго. Шчо у Вас нового? Јакі шанси Ваші на професуру?

Ваш *М. Др.*

Шче задержу пісні Б—ого.

N. 164. Лист до Богдана Кистяковського.
1/13 II, 95. София, ул. Денкоглу.

Дорогиj Богдане Александровичу.

Ваш лист, хоч змістом і дуже смутниj, врадував мене jак слово од Вас та шче j з землі вільнішчоjі. Те, шчо росказуjете Ви в початках, власне трагедіjі, смутнішчі од шибень, і жалко, шчо про jіх не печатаjуть через те, шчо боjать сьа пошкодити мученикам. А мука тимчасом все росте. Виберіть кілька біографіj таких осіб, котрим би публичність не могла пошкодить, і виложіть точно j подрібно, а jа постараjусь jіх пустити в англіjські газети.

А поки шчо про Ваше житьтьа в Берліні. Jа не бачу резону вписуватись Вам у студенти до кінцьа семестру. Даремне гроші потратите, хиба лишень імматрикульуjтесь, а лекціjі пишіть з будушчого семестру. Доти ж знаjдете шчо робити: ходіть в музеjі та в театри. Але перше всего знаjдіть собі иншу квартиру. В Берліні jесть багато хат і з двіjними вікнами і з печами, і не дорого. Ви певно наскочили на Schlafkabinet, котриj мусить нагріватись з сусідньоjі хати і де німець спить під бебехом і в колпаці. А Ви писати хочете!

Може Вам придасть сьа протекціjа професора Шімана (остзеjець, редактор Russische Denkwürdigkeiten), то звістіть мене; jа jему напишу про Вас, а Ви до jего підете.

Jа за Ваш берлінськиj побит трохи боjусь. В Берліні поліціjа придираjе сьа, а надто до руських. Досить буде, шчоб Ви пішли до соціальдемократів, познакомились, то вже j чиплььатимуть сьа та шче можуть вислати в Россіjу. А досадно, бо Берлін все таки eine Weltstadt і там jе

шчо побачити і наукового і політичного. Подумајте, чи не ліпше б Вам на першиј раз пожити напр. в Мьунхені?

Про те, буцім то ја на Вас „сержусь“ і т. и. Ви не вірно інформовані. В таких справах глупо „сердитись“, та ј шаблони не в мојіх звичајах. Мені тілько сказали, шчо Ви пiјмались в цілком польськіј справі, а ја на ділі бачив, јак польські кружки легковажать наші справи, хоч раді послуговатись нами, і думају, шчо економіја сил потребује, шчоб наші ліпше не роскидались, бо јіх роботи ніхто не робитиме. (Це просто комічно: $^{9}/_{10}$ інтелігенціјі, шчо живе з нашого народу, розходить сьа по московських та польських кругах а там кажуть: у Украјінців мало робить сьа! Се слабиј рух!)

Шчо до Вашого „марксізма“, то одкинувши моју неохоту до всьаких партіјних назв од імен особистих (Филипони, федосіевцы, акулиновцы і т. п.), коли Ви стојіте за важність або навіть перевагу городських льудеј, то ја сам був такиј „марксіст“, коли всі були народниками (див. моју статьтьу про Шевченка в IV кн. Громади). Коли Ви додајете, шчо тепер у Россіјі на селі не можна робити, то проти сего ја нічого не можу сказати. Ја тільки проти виключности, проти того, шчо вчерашні „чернопередѣльцы“ сьогодні, јак Щедринский „помѣщикъ“, мольать сьа богу, шчоб „мужика истребити“. А в Галичині теж просто ми мајемо перед собоју факт соціалістичноји шльахетшчини, котра лаје Фр. і П—ка (основавших польську соц. пресу там!) реакціонерами лишень за те, шчо вони працьујуть коло сельанина-русина. Ја вдержују својіх пријателів од полемики з сим фактом, але вказују на него і раджу робити своје.

Не памјатајучи твјеји фрази мојеји в Народі, котру Ви згадујете, ја не буду боронити јеји тексту. А шчо до політ. программ, то ја тепер дльа

Росіjі кажу лишень одно: треба добиватись волі політичноjі. Але jакими власне способами? В се jа не пускаjусь, бо далеко стоjу од деталів житьтьа в Россіjі.

Через те jа пишу в Народі дльа рос. читателів самі прінціпіальні речі, найбільше оборону прінціпів нашоjі громади од ізміни „дьадьків", а переважно програмові речі пишу, або писав дльа Галичини.

Вертаjучись до Вашого „марксізму" jа скажу шче. Чув jа, шчо рос. марксісти звертаjуть увагу на робітників городських і jак на jедину, можливу в Россіjі „баррікадну" силу. На скільки в Петербурзі можливі парижські, або навіть берлинські дні, jак 30 Jульа, 24 Февр., 18 Марцьа і т. и., котрі і на заході можливі були лишень дьакуjучи конфузу урьадів під напором інтеллігенціjі і навіть (у Франціjі) jавному спочутьтьу арміjі до революціjі, котру вона мусила всмирьати. В 1848 р. в Австріjі конфуза урьаду досить було дльа того, шчоб Метерніха повалили самі адвокати з студентами і без робітників. А шчо вспіли і робітники в Берлині, не кажу про Відень, коли урьад вийшов з конфузу і повів на революціjні столиці — арміjі?

Нарешті се все справи, про котрі можна шче буде розмовитись, в літі може і на словах, jак буду jіхати через Відень до моjіх парижських лікарів. Поки шчо поспішаjусь послати лист, шчоб звістити Вас, шчо Ваш jа получив.

Вам звиньатись за почерк нічого. Прекрасно все написано, а ось jа... Діктувати мені шче важче, ніж писати. Jа ж був 2 рази по 2—3 місьаці німиj через паралізаціjу лівого голосника надавом од аневрізму аорти. Торік саме в сеj час. А тепер кашльаjу через надав аорти на трахеjу. Учера не дописав Вам листу, бо перед тим ліг спати в 11 год. ночі, кашльав до 2, наспилу

заснув за помічьчьу морфіну, та прокинувсь в 4 і кашльав без перерви, без сну до 10 год. перед обідом! Ось моје житьтьа! В такім роді 5-иј рік проживају. Се на свіј лад варто російських тьурем. А може ј не варто, бо все в антракти можна писати, а то ј в акти, шчоб не думати про хоробу.

Моjі дами і племінницьа моја, котра тут з Мају і буде до Јульа, Вам кланьајуть сьа. Фотографіју візьму в фотографа і Вам вишльу.

Ваш *М. Драг.*

N. 165. Лист до І. Ф. 13/25 Мају 95. Софіја.

Дорогиј Друже!

Не писав Вам і нікому, бо через болізнь, а шче більше може через ліки (м. и. tinctura belladonnae!) був слабиј так, шчо ні думати ні писати ні навіть читати не міг. Тепер ледви прихожу в себе головно через гарну погоду.

З поводу попереднього Вашого листу треба говорити про „Сон князя". Скажу коротко: не в тім діло, шчо в Вас наклін до романтизму, јак кажете, а не до реалізму. Поезіја завше реалістична при всіх напрьамках, а напр. англіјські основателі новішчого романтизму були вкупі і основателі новішчого реалізму. А в тім діло, шчо в Вас рутеншчина прибила ньух до реалізму і поезіjі п р а в д и. Треба ліки, м. и. дози французькоjі, англіјськоjі і россіјськоjі літератури доброjі школи. „Сон" мертвиј і ні до чого, а всего менше до р. житьтьа навіть староjі епохи. Коли тема јего је в фольклорі, так те нічого не показује — зајшла з Тібету або шчо, тај годі. У нас кньазів злодіјів і Гарунів Ар-Рашидів не було. І через те нічого ј не викрутиш із сеjі теми.

З „Камяною душею“ по моjему шче гірше. Опришки шаблонні, жінка неjасна, всьа діjа не розвита. На сцені через міміку та декорації може j буде інтересно, а в читаньньу: по бороді текло, а в рот не попало.

Простіть різкість виразів: занадто jа слабиj, шчоб прибирати академічні.

Остатньа книжка Ж. і Сл. інтересна, та jа все таки трохи претендуjу за магазина, а надто за те, шчо jего видано сьурпризом, бо jа рахував на те, шчо в Москві зроблена буде деjака реклама Ж. і Слову з поводу Кобзарських документів, котрі дльа гелертерів російських наjбільше інтересні з усего нашого фольклору. Наперед увідомльаjте мене про сьурпризи. Статьтьа Остапа, котра зjіла Магадина, інтересна, тілько наголовок загальниj шче менше підходить, ніж инші частини. Се просто вривки про польськиj рух 1848 р., та шче зовсім не говорьать про те власне, шчо головне в темі всеjі роботи, тобто на скілько сеj рух висував обставини сприjаjучі чи ні руському відроджінньу, політичному, соціальному і національному, і jак характер jего обусловльував конечність руськоjі реакціjі і реакціjности.

Про Хартіjі скажу, шчо міj Бельгіjець писав, шчо він нарешті посила мені копіjі потрібних документів, та jа шчось не получаjу. Сподіваjусь, шчо незабаром усі таки приjдуть і тоді jа вакаціjами спечу Вам Нідерльандські Хартіjі. Кобзарські матеріjали лежать у мене на далі готові. Можу в усьакиj час вислати.

Jа все таки не розберу, jак стоjіть Ваша доцентура, коли не профессура, і при чому тут Колесса? Та не розберу, де власне сидить Колесса, чи ві Львові, чи в Чернівцьах? Шчо Вам трудно стати оффіціальним професором — се на перед можна було знати, але трудности прибавила занадто скора смерть Огон. Ви не вспіли

шче пустити корні јак доцент. Тепер на Вашім місці ја б узьав собі спеціальниј курсик в 1 год. на тиждень, такиј шчоб давав привід і до філософіјі науки, тај читав собі помалу, показујучи льудім, шчо то наука, а шчо Огоновшчина, котроји чимало і в Колесси.

Те, шчо Ваші молоді марксисти хотьать фолклор істребити — характерне јак показ того, јак „нігільатину" не сіјуть, а сама родить сьа в наших расахъ. „Въѣхалъ на бѣломъ конѣ въ уѣздное училище и упразднилъ науки", јак один з градоначальників города Глупова. Характерно, шчо такі глупці не з того починајуть, шчоб своју працьу організувати, а шчоб чужих розбити. Та нехај би на Народ вони претензіјі мали, мовльав: јак нам украјінські гроші (хоч јім јіх ніхто не дасть, бо јіх ніхто не знаје) — — —[1])

---

[1]) Се був остатній лист Драгоманова до мене, що лишив ся недописаний на його бюрку, і якого копію передав мені д. М. Павлик. *І. Ф.*

ДОДАТОК.

I. Лист М. Драгоманова до Володимира Навроцького.

Флоренція, 10 Сентября 1872.

Шановний Добродію,

Посилаю Вам при цьому копії з доставшогося мені аж у Неаполі (mirabile dictu!) маленького, але дуже цікавого збірничка казок і леґенд малоруських п. Миколая Мурашка (тепера учитель мальовання в одній з ґимназій у Києві). Поки назбіраєтця ще кілька матеріалу такого ж роду, щоб видати цілу книжку, думаю, що було б добре напечатати їх у „Правді", котора ж у свому новому вданню ще не подала нічого „з народніх уст". Як що згодитесь напечатать, то добавте і примічанне, що надпишу на другім боці цього листочка.

Зять мій Косач писав мені недавно вже з Новград-волинска про свій побит у Львові з превеликим удовольствієм за для щирого привітання з боку Вашого і за для интересу тих фактів, которі хоть на літу а усе таки зобачив у Львові. Він же звістив мене, що вже надіслана стаття моя напечатана і що п. Сушкевича жде продовження, — але дуже неясно, так що я не знаю, про яку йде річ, чі про ту, що була у Вістнику Европи, чі про ту літературну корреспонденцію з України, котору послав я з Віареджіо. Пьятого ж випуску „Правди" я не получив. Доси мені „Правду" висилав по моїй просьбі п. Бучин-

ский, але через те виходило замедліннє, которе на цей раз мабуть чі не більш як на дві неділлі розширилось. Для того прошу я Вас пришліть мені V-ту книжку „Правди" як можна скоріш у Флоренцію, бо я виїду з неї через тиждень, а послідующій у свій час пошліть у Париж. Мені тим ще треба б швидче мати V книжку „Правди", що я начав писати для С. П. Відомостей коррес-понденцію про нові прояви літературні у Галичині. (NB. неладно, що досі не було обявлено у российских газетах про виход Правди і кондиції підписки — це вже гріх киевської громади!). Також прошу я Вас вислати і книжку п. Партицкого про Шевченка. Гроші як за Правду, так і за цю книжку переведу я на п. Бучинського, который має добрість вести для мене агенцію книжного діла галицького.

Повернувшись в Віареджіо застав я вже у студії п. Забіли почти конченний у глині новий бюст Шевченка, на моє око ще ладніший, ніж той, що зроблен був для Ив. Ив. Білозерского. Я у Віареджіо намовив ся з п. Забілою, щоб він зробив бюст Шевченка у $^{3}/_{4}$ натури і у шапці и кожусі українському, так щоб він був характерніший і більш удобний для передвиги. Треба буде нам Киевлянам узятись одлити з цинку 20—30 примірників, що має коштувати, думаю, не більш, як 1000 франків. Я тільки не знаю, де лучше одливати, чі у Россії, де окрім Петербурга мабуть не можна цього зробити, чі у Австрії. Напишіть мені будьте ласкаві, чі у Вас у Галичині де нема литейних заводів, де б можна було зробити таке діло, чі не знаете також і про Відень. Найбільш не рішив я, де зробити склад бюстів, де, значить, зоставити ту вічну форму, з которої можна б по потребі робити копії. А треба вибрати місто таке, щоб можна було доставляти і для України і для Галичини легко.

Ще напишіть мені, скілько б потрібно було примірників бюсту на первий раз для Галичини.

На цім зупинюсь писати до одвіту Вашого.
Ваш щирий покірник

М. Драгоманов.

З С. П. Відомостей бачу я, що у Петербурзі вийшли „Дѣтскія пѣсни на русскіе (великоруські) і малороссійскіе мотивы. А. Мамонтовой подъ редакціей профессора (консерваторіі) Чайковскаго. Цѣна 1 р. 25 коп. — Звістіть це у „Правді“, — та при случаі вилайте Киевлян, що нїхто не пришле бібліографії книг і видань, дотикающихся України, що вийшли у Россіі у остатній рік. Ви обіщали перепечатать з „Кіевлянина“ статтю про Лисенка. От би до ладу було б, як би хоть той же Русов, що поставив головний матеріял для тіеї статі, добавив хоть з поводу нового випуску пісень Лисенка також і про випуски українських пісень виданних у Петербурзі А. Рубцем, проф. консерваторії (по 1 р. 50 коп. випуск) і про назване видання Мамонтовоі. Запросіть лиш Ви про це, як будете писати скоро до кого небудь у Киев, а я з свого боку докладаю маленьку шпильку, котору прошу напечатати у Правді у новинках.

Ще прошу звістіть мене, чі получили Ви, чі хто другий од Косача або п. Подолинского „Посмертныя сочиненія“ Герцена. Я прохав мого приятеля у Празі, п. Шорова, — которому зоставив деякі книги, вислати цю книгу п. Подолинскому для редакціі „Правди“ з такоі мислі, що особливо в случаї недостачі беллетристичного матеріялу було б не без цікавости для Вашоі публики, та й для української напечатати у Правді ті шматки з мемуарів Герцена, которі дотикаютця

польського повстання 1863 р., як М. Б(акунин), Colonel Липинский и т. д. — Окрім того я думав, що як познакомлінне з манерою російскої літератури, котре начав п. Нечуй перекладом росказів Щедрина, було б теж не без цікавости для Галичини, то приміри з писаній Герцена, одного з людей, котором усі у Россіі, не виключаючи Українців, мусять дьякувати за пропаганду чоловічних ідей і одного з лучших беллетристів у Россіі, могло буть не без цікавости. Для того, коли Ви напечатаете 'де що з „Посмертних сочинений“, то мій совіт печатати цілком перевод, а не резюме тілько, — і добавити коротеньку біографію хоть по Supplement'у до Konversations-Lexicon-а Брокгауза новому, або по статті Althaus'а у Unsere Zeit кілька місяців назад. Думаю також, що для молодіжі Вашої могла б буть цікавою беллетристична стаття Герцена „Записки Доктора Крупова“. Напишіть мені, що Ви про це думаете, — я вистачу тоді Вам другі твори Герцена, окрім Посмертних.

II. Три листи до редакції „Друга“.

Перший лист до редакції „Друга“.

В студентськім орґані львівської молодіжи „Другъ“ за р. 1875 на стор. 265—270 було поміщене з підписом „Українець“ „Письмо въ редакцію „Друга“, що стало ся вихідною точкою дальших виступів Драгоманова в тій часописи. В нотці редакція писала ось що: „Перед кількома неділями надіслано нам з України отсе письмо, в якім полемізуєть ся зі статєю „Новое направленіе украинской литературы“, написаною д. Галичанином і поміщеною в 17 і 18 ч. „Друга“ минулого року. Певні користи, яка випливає з чесної та обєктивної виміни думок в таких важних справах як наші народні, дуже радо уділяємо місця в нашій ґазеті на таку переписку, доки вона вестиме ся в границях науки, та застерігаємо собі на будуче відповісти шан. автору на несправедливі уваги в отсій статі“. І далї друга нотка заявляє, що „з огляду на наших читачів і на завдане нашого орґана не поміщуємо листа в оріґіналї“. Оріґінал був написаний російською мовою, і редакція вважала потрібним перелицювати її на свою рутенщину. Не важучись відтворити з тої версії автентичний російський текст листу Драгоманова, подаю його лист у своїм перекладї на нашу мову.

І. Ф.

З великим зацікавленьньем прочитав ја в Вашіј часописі статьтьу „Новое направленіе украинской литературы". Статьтьа в усьакім разі доказује, шчо не зовсім пропали зусильльа тих Українців, котрі старали сьа усунути численні непорозуміньньа, опроворженньем клевет і брехень змјагчити роздвојеньньe між галицькими партіјами і тим облегчити можність дружньоjі праці чесних і просвічених льудеј на користь руського народа. Задльа осьагненьньа тоjі самоjі мети ја зважив сьа написати Вам отсеј лист, а Ви, надіјусь, помістите јого на сторінках Вашого орґана, з увагами, јакі Вам подобајуть сьа.

Д. Галичанин, автор названоjі вишче статті, побачив новиј напрьам українськоjі літератури в таких річах, јак брошурка „Выдумки Кіевлянина и польскихъ газетъ о малорусскомъ патріотизмѣ" і статьтьа в „Правді" „Література російська, великоруська, українська і галицька", хоча сам далї (стор. 415) мусів завважити, що „въ сущности оно и не новое, но сильнѣйше теперь проявляется". Точнішче випадало б сказати: „але тепер стало відомим у Галичині", де відома партіја находила дльа себе корисним запевньати, шчо українськиј літературниј і громадськиј рух, се видумка Польаків, ворожа Россіjі, Славјаншчині і пагубна дльа руського відродженьньа в Галичині. Обмежујусь тоју пригадкоју відомих усім і доси повторьуваних[1]) завин против українського руху ј не буду запускати сьа в розбір того, на скілько дејакі українофіли галицькі зі свого боку були винуваті в тім, що подібні завини могли пустити коріньньа.

---

[1]) В листї 115: и до сихъ поръ не прекращающихся.

Дльа мене було пријемнoју новинoју побачити в статьті Вашoјі ґазети двоpазове признаньне згоди з тoју тезoју, шчо „література на Украјіні не розвивала сьа під польським впливом“ і шчо перші завини проти неjі вијшли від польськоjі „помішчицькоjі“ партіjі (ст. 388 і 413). Та ја шче більше ніж Ваш співробітник зовсім не можу признати новим того напрьаму украјінськоjі літератури, јакиј він назвав новим. Новість тут показала сьа в тім, шчо украјінська література не лише не ворожа великоруськіј, але ј не шкідлива в Россіjі, не противна змаганьньу Галичан віјти в духовиј звјазок з нашoју россіјськoју суспільністьу. А тим часом такі думки висловльували сьа в Россіjі богато разів Украјінцьами, в тім числі Костомаровим і Кулішем, в „Основі“ јак і в „Русской Бесѣдѣ“ („Епілоґ до Чорноjі Ради“) і в Галичині д. Русином у листі до д. Стебельського в часі спору Куліша ј Головацкого в р. 1867. Природно, шчо ріжні Украјінці, держачись висше вказаних думок, не однаково думајуть про ступінь самостіјности малоруськоjі літератури в теперішнім і будушчім. Скажу Вам, шчо ј тепер многі Украјінці і навіть Великоруси думајуть, шчо розміри, зазначені дльа малоруськоjі літератури в кијівськіј брошурці „Выдумки“ і в статьтьах Украјінцьа в „Правдї“ занадто тісні ј тепер, а особливо здібні розширити сьа в будушчому. Та се јім зовсім не вадить не мати ані тіни тих антівеликоруських та антіросіјських змагань, јакі приписујуть јім галицькі та немногі наші інсінуатори.

Даремно д. Галичанин не зовсім довірьаје шчирости зајав того „нового (дльа нього) напрьаму в украјінськіј літературі“ і бачить в них тільки бажаннье спинити „крики“ та „обвинуваченьньа“. „Крики“ та „обвинуваченьньа“ против украјінськоjі літератури тепер утратили мајже

весь кредит у Россіjі, а у крашчих льудиj вони ніколи j не мали кредиту, jак се можна бачити з тоjі уваги, jаку Тургеневи, Полонскі, Плешчеjеви, Доброльубови, Пипіни і т. и. звертали на Шевченка, М. Вовчка і ин. А до того тепер зовсім не пора твердити, шчо перші завини против украjінофільства jак против хлопоманіjі виjшли від польських панів, бо тепер у Россіjі в ходу дворьансько - консервативниj напрьам, при котрім польські пани на ново починаjуть набирати впливу.

Нешчиріcть і таjемні ціли бачить Ваш співробітник у тім, шчо льуди „новаго направленія мимовольно може опустятъ слово, що и поэзія и белетристика на малорусскомъ языцѣ може безъ вреда для государства розвивати ся“. Мимовільно! Та чи можна ж було б і говорити про jакиj будь напрьам в украjінськіj літературі, jак би заперечено поезіjу та беллетристику, jакіj не перечать навіть і Великоруси? Запитаjте вчених льудеj у Россіjі, чи крашче б було, jак би ніколи не було Квітки, Шевченка, Вовчка, Стороженка, Нечуjа і т. и.? Чи годьать сьа вони відректи сьа тих письменників? Та j Ваш „Другъ“ чи відрікаjеть сьа jіх? Такоjі дурниці, шчо буцім то великоруська мова ріжнить сьа від малоруськоjі лише вимовоjу, шчо, значить, досить Островского та Некрасова, а Шевченка і Вовчка не треба, або шчо вживаньнье малоруського jазика в письмі, се ганебне мужицтво і шчо досить Онѣгина і Рудина, а не треба Оксани або Панаса Крутьа, в Россіjі ніхто не говорив, принаjмні із людиj хоч троха освічених. І так коли j Ваш співробітник не заперечуjе педаґоґічноjі, народноjі, або jак він говорить троха по шльахетськи, „простонародноjі“ малоруськоjі літератури, коли не годить сьа перечити і поезіjі j беллетристики на мало-

руськім јазиці, то ось Вам уже ј не малиј терен дльа малоруськоји літератури! А далі шчо? Про се можна сперечати сьа, але сперечати сьа чесно, без інсінуацiј, за јакі так часто хапајуть сьа публіцисти Вашоји староји партіји (і чим вони сильно підкопујуть поважаньнье до Галичини в Россіји і від јаких не чужа ј Ваша молода або украјінська партіја). А в тім на мoју думку крашче не сперечати сьа, а заньати сьа спільнoју роботoју в безспорному напрьамі: просвітoју народа, јого мовoју, зближеньньем висших верстов з народом між иншим і при помочи літератури про народ і народньoју мовoју. Розвјазку ж дальшого питаньньа про розмір малоруськоји літератури полишити житьтьу. У нас у Россіји більше або менше так дієть сьа. У нас јесть і розвиваєть сьа украјінська література — хоча склад життьевих умов (і певно не сам страх цензурниј) доводить до того, шчо Костомаров і Куліш пишуть своји моноґрафіји јазиком у нас de facto обшчеруським. Та певно, јак би Костомаров видав свого Богдана Хмельницького по малоруськи, то здоровомисльачі льуди погльанули б лише на те, чи досить живoју, чистoју і народнoју мовою він написаниј, а Великоруси або постарали сьа б підучити сьа, шчоб читати јого в оріґіналі, або переклали б јого, јак се ј робльать одно ј друге з Шевченком і Вовчком.

У Вас у Галичині пробували говорити, шчо „малорусскому вопросу не быть“, шчо „въ одинъ день можно научить ся малоруссину по великорусски“, пробували осуджувати всьаку ріжнообразність у руськіј літературі јак видумку ворогів Руси. Та скажіть на сумліньньа, Ви, шчо тепер наочно можете зрівньати прим. „Слово“ або „Друга“ з „Вѣстникомъ Европы“, чи Ви не пишете јазиком, або крашче сказати јазиками окремими від того, јакиј Ви називаjете „русскимъ“

або „литературнымъ“? А кождиј Украјінець викаже Вам у Ваших виданьньах крім признаків малоруських і галицьких шче безодньу ґерманізмів і польонізмів і докаже Вам, шчо јак би Ви писали більше і по (народно-) галицькому і по украјінському, то вијшло би більше і по „русски“ і навіть більше по „великорусски“, ніж тепер. Коли хочете, ја беру сьа дати Вам цілиј аркуш прикладів. Ви говорите про один јазик Гогольа, Пушкіна і Тургенева, а на јакиј јазик Ви перекладајете Гогольа (Віј) або Тургенева, останнього навіть із німецького (Пес)? І так volens-nolens Ви будујете віддільну від нашојі руськојі літератури, о много дальшу від неји, ніж украјінська.

А тимчасом Вашому співробітникови видајеть сьа дивноју і обидноју моја думка, шчо через малоруську літературу (точнішче слід би було сказати: через малоруських письменників, через малоруськиј културниј рух загалом) Галичани природнішче можуть війти в орґанічниј звјазок з нашоју обшчеруськоју културоју.

Чиж не Енеіда Котльаревського і не „Украинскія Пѣсни“ Максимовича оживили Ваших Шашкевича, Головацких, Устіјановича і инш.? Чиж не видно виливу Шевченка, Костомарова, Куліша, „Основи“ не тілько в „Вечерницях“, „Меті“ і т. и., але ј на „Слові“ 1861—1864 рр.? Чиж одинокиј Ваш талановитиј поет і беллетрист, одинокиј, котрого може читати Россіја, Федькович (від перших літ) не јшов у кращчих своіх творах просто тоју самоју дорогоју, шчо ј украјінські письменники? Та глеаньте на Вашого „Друга“! Чиж мало місцьа зајмајуть там перерібки з Стороженка, Костомарова, а в критичних статтьах і виписки (не без перекручувань) із многогрішного Украјінцьа, јакого недавно „Слово“ шанувало іменем бакунінсько-польського аґента в Кијіві? Додам, шчо крім того најбільше запозик

зробив „Другъ“ із журнала, шчо најсимпатичнішче відносить сьа до украјінофільства, котриј тепер і најбільше розповсьуджениј журнал у Россіјі — із „Вѣстника Европы“.

Ніхто ніколи не думав намовльати Галичан до того, шчоб вони виключно годували сьа лише украјінськоју літературоју. Најкрајнішші украјінофіли богато разів зајавльали устно і письменно, шчо нехај уже Галичани пишуть просто по „русски“, јак „Вѣстникъ Европы“ або „Московскія Вѣдомости“, тілько не по „рутенски“ јак „Слово“. Тим більше врадујеть сьа всьакиј Украјінець бачучи, шчо представники дійсноји русскоји літератури, Гоголь, Тургенев, Костомаров, Бјелінскиј, Пипін і ин. починајуть безпосередно доходити до Галичини. Особливо втішить сьа тим здоровомисльачиј украјнофіл. Мабуть ми всі, россіјські украјінофіли, перејшли ту школу — вивчились на памјать Гогольа, Тургенева, прочитали з захватом Бјелінского, Костомарова, і не лише не перестали бути украјінофілами, а вкріпили сьа в својім украјінофільстві, а инші дијшли ј до Шевченка від Тургенева ј Некрасова (је в нас і такі, шчо пријшли від Руссо і Віктора Ґіґо!). Те саме буде зі шчирішчими та догадливішчими із Вас. Перејшовши јак належить сьа нашу великоруську літературу вони непремінно дијдуть до хлопоманіји, а хлопоманіја на малоруськім ґрунті, се ј јесть украјінофільство.

Тим більше се повинно стати сьа, шчо нијака сила річиј не спинить впливу на Вас галицького народного ґрунту і традиціји, а сеј ґрунт і традиціји мајуть најблизших својаків на Украјіні. Хоч јак не відхрешчуј сьа, а тепер від хлопськоји галицько-украјінськоји мови не втечеш живучи в Галичині. Говоріть шчо хочете, а Ви ј Ваші діти будете слухати казок і пісень украјінських. У Ваших політично-національних суперечках з По-

льаками доведеть сьа частіјше згадувати Украјінцьа Хмельницького, ніж Івана III Московського. Вам цікавіјшиј буде Костомаров, ніж Соловјов, Шевченко, ніж Некрасов; у самого Гогольа Ви швидше кинетесь на „Вечери на хуторі“, „Тараса Бульбу“, „Віја“, ніж на „Ревізора“ та „Мертві душі“, хоч останні ј вишчі в артистичнім погльаді. А сукупність усіх тих природних симпатіј і називајеть сьа украјінофільством. Підривати ті симпатіји в Галичині — хиба се не значить підривати коріньньа народного руського відродженьньа?

Все те гарне, — скажете Ви, — але хвонетика, але Кулішівка! Еј, та годі з тим! Чиж ми розкольники, шчоб толкувати про букви? В Россіји принајмні в 1856 р. ніхто не думав плакати на ту Кулішівку, а опісльа коли ј поплакали два-три з голосу Галичан, то ј вони швидко заспокојілись. Чиж тепер такі часи, аби розходити сьа задльа таких дрібниць?

Другий лист до редакциї „Друга“.

Він попереджений ось якою редакційною увагою, яку подаю тут у перекладі з редакційної „рутенщини“:

„Ще три місяці тому одержали ми лист від д. М. Драгоманова, одного з „русских знаменитих“ учених із Києва, що від кількох літ дуже пильно слідить за літературним і суспільним рухом у Галичині. Подаємо тут нашим читачам сей лист по пертрактаціях з автором у оригіналі і без ніякої зміни. Думки висловлені в ньому, хоч може декуди занадто гострі, та про те до тої міри варті близшого розгляду й уваги, що ми поручаємо його нашій публиці, а особливо нашим молодим письменникам, із яких може не один в тепе-

рішній переходовій порі нашого письменства не знає, на яку дорогу ступити і куди простувати, щоб його праця не була марна, щоб і він бодай своєю щирою охотою причинив ся до здійсненя великої житевої думки: реальної просвіти і піднесеня нашого народа. Ми не вагаємо ся навести й острий суд д. автора про наші часописи загалом і про „Друга“ особливо, бо знаємо, що тілько тодї, коли хтось инший виткне нам наші хиби, зможемо направити їх. Що правда, годї нам безумовно згодити ся на всї авторові думки, бо він, хоч і пильно слїдить за нашим розвоєм, усеж таки слїдить за ним із далека і не може знати тих тисячних менших і більших перепон, з якими мусить бороти ся видавництво лїтературної часописи у нас. Попробуємо відповісти д. Д—ву на його закиди і коли не зовсїм оправдати ся, то бодай досить вияснити, чому ми в такім а такім разї поступали так а не инакше.

Ред. „Друга“.

Украинщина или Рутенщина?

Я только теперь могу взяться за перо, чтобъ отвѣчать на Ваши замѣчанья на письмо мое, помѣщенное въ 11. числѣ „Друга“ г. 1875. Дѣлаю это въ расчетѣ на то, что Вы не забыли Вашихъ словъ, помѣщенныхъ въ примѣчанiи къ моему письму, — о пользѣ „честной и объективной вымѣны гадокъ“. „Отповѣдь“ въ 12. ч. показываетъ, что Вы не совсѣмъ твердо помните эти слова. Что въ самомъ дѣлѣ пользы для уясненiя дѣла въ такихъ выходкахъ, какъ „апостольскiй подвигъ“, „на видъ по прiятельски“, въ этихъ намекахъ на какихъ то „корифеевъ, которыи публично и тайкомъ ôтчинѣ нашой чимъ скорше послѣднiй хотѣлибы задати ударъ“. Прилично ли въ „объективномъ“ литературномъ спорѣ упо-

треблять такія слова, какъ „дурницû“? Честно ли наконецъ увѣрять, что въ сборникѣ пѣсень Антоновича и Драгоманова „признаки галицкой рѣчи пильно затираются“, — тогда какъ незначительныя уклоненія отъ галицкой фонетики въ этомъ сборникѣ произошли отъ того, что правописи, которыми галичане записываютъ свои народныя пѣсни, маскируютъ звуки до невозможности возстановить послѣдовательно ихъ настоящій характеръ.[1]) Отвѣты на эти вопросы предоставлю другимъ. Самъ я не считаю нужнымъ говорить объ этомъ много. Нѣтъ надобности много говорить и объ упрекахъ въ томъ, что „украинцы вмѣшиваются въ галицкія дѣла“, особенно о ссылкѣ Вашей на мою статью „Литературное движеніе въ Галиціи“, гдѣ будто бы „съ прихвалками

[1]) Это и разъяснено въ предисловіи къ II-му тому, а рецензентъ „Друга“, говоря объ этомъ томѣ, не привелъ объективно настоящихъ словъ издателей и все таки говоритъ о „старанномъ затираніи галицкой рѣчи“ и „накручованіи на украински“. Да и вообще можно ли судить о трудѣ, имѣющемъ историческую цѣль, только на основаніи опечатокъ, какъ это дѣлаетъ „Другъ“? Что все это, какъ не пріемы спора, вынесенные изъ семинаріи и укрѣпленные примѣромъ „честныхъ и объективныхъ“ вѣнскихъ и польскихъ газетъ? Впрочемъ, судя по иному, можно подумать, что многія искаженія чужихъ мыслей дѣлаются въ галицкихъ журналахъ просто по непониманіи литературнаго языка въ Россіи. Такъ напр. въ замѣткѣ „Друга“ о II. томѣ „Ист. П. Малор. народа“ говорится: гг. издатели полагаютъ, — думы о Хмельницкôмъ, о Барабашѣ и другихъ чисто козацкого похоженя и представляютъ тôлько интересы козацкіи и религійныи“. А въ предисловіи издателей сказано совсѣмъ не то: „Думы, по всей вѣроятности, обязаны первоначально своимъ происхожденіемъ козакамъ, но думы временъ Хмельницкаго приняли сильно крестьянскій характеръ. Въ сферѣ чисто-козацкихъ да религіозныхъ интерессовъ вращаются только думы о Хмельницкомъ и Барабашѣ, о походѣ въ Молдавію да о смерти Хм—каго. Въ остальныхъ выступаютъ на видъ общенародные соціально-экономическіе интерессы, къ которымъ привязаны національные (слабѣе) и религіозные (сильнѣе)“.

порицаются даже усилія О. Наумовича, которому вже галицкі Украинцы давно признали заслуги, и которому тяжко абы где хто на Украинѣ вырôвналъ". Неужели въ самомъ дѣрѣ идолопоклонническое кажденіе обязательно для писателя, стоящаго въ сторонѣ отъ всѣхъ галицкихъ кружковъ и партій и критически относящагося ко всѣмъ имъ? Неужели таки всѣмъ намъ, „россіянамъ" такъ и повѣрить г. Наумовичу, а не глазамъ нашимъ, даже когда онъ увѣряетъ, что „въ Россіи нѣтъ курныхъ избъ и что чѣмъ ближе къ Москвѣ, тѣмъ хаты краще?" Статья „Вѣстника Европы" признаетъ совершенно искренно энергію и таланты г. Наумовича, только указываетъ и его ошибки, а главное неясность его политическихъ и литературныхъ идей. И развѣ въ самомъ дѣлѣ университетская молодежь въ 1875 году не должна бы пойти дальше хотя бы и почтеннаго, но все таки „стараго вѣка" человѣка? Теперь, ознакомившись съ Галичиною, мы скажемъ больше, чѣмъ сказано въ „Вѣстникѣ Европы" въ 1873 году. Мы скажемъ, что во всей дѣятельности г. Наумовича кромѣ формальной пользы (пріученія народа къ книгѣ, библіотекамъ и пр.), реально полезны только его работы объ улучшеніи хозяйства народнаго, — хотя и тутъ идилически-церковное пристрастіе его къ отживающему повсюду вѣкъ свой пчеловодству крайне странно; большая же часть его писаній, какъ и изданія „Просвѣты" (кромѣ одного — о лихвѣ) приносятъ весьма условную пользу, а то и прямо вредны. „Другъ" напр. расхвалилъ „Золотую Книжочку". Но подумайте, не пора ли найти что нибудь другое сказать народу, кромѣ того, что онъ пьяница да лѣнтяй? Не намъ бы, литераторамъ, чиновникамъ, священникамъ, которые пролеживаемъ больше времени, и выбрасываемъ больше легко заработанныхъ денегъ, чѣмъ народъ, уко-

рять народъ въ лѣности и пьянствѣ! Подумали-бъ мы лучше о томъ, отъ чего народъ пьетъ, да чѣмъ ему замѣнить корчму, — а о томъ, что хлопы лежебоки да пьяницы, довольно говорятъ и шляхтичи! Кормить же народъ сказочками, чудотворными легендами да кислосладкими моральными сентенціями, или соблазнять народъ карьерой совѣтника in spe, или дѣлать изъ ничтожнаго Качковскаго какого то новаго святаго, — право, это значитъ вредить ему, а не просвѣщать его. Объ этомъ всемъ естественно было бы пораздумывать молодежи, а не ограничивать ся только пѣніемъ акаѳистовъ хотя бы и заслуженнымъ людямъ, а иногда и тѣмъ, чья заслуги еще весьма сомнительны и кто смотритъ на патріотизмъ и политическую карьеру, какъ на дойную корову...

Вы скажете опять: Украинцы вмѣшиваются въ наши дѣла и хотятъ произвести новыя раздѣленія между нами. Я рѣшительно не понимаю, что значитъ: „Украинцы мѣшаются въ наши дѣла и произвели у насъ партіи“. Хотите Вы запретить Украинцамъ писать о галицкихъ дѣлахъ, когда нельзя запретить на пр. Галичанамъ даже писать ложные доносы прямо на лица изъ Украинцевъ? Въ XIX в. всѣ вмѣшиваются въ чужія дѣла, — на то и печать существуетъ. Кромѣ того люди издавна уже производятъ вліяніе на дѣла другихъ, вовсе даже о томъ не заботясь.

Такъ Французы произвели вліяніе на Россію въ XVIII в. и поссорили Сумарокова, Новикова и др. съ московскими архіереями и помѣщиками. Такъ Англичане и Нѣмцы произвели раздѣленіе между нашими литераторами, породивъ романтиковъ, которые стали на ножи съ классиками, успѣвшими уже помириться со стариною и церковно-славянщиною въ литературѣ. Такъ и Украинцы прежде всего мимоволи оказывали

и оказываютъ вліяніе на Ваши дѣла: Котляревскій и Максимовичъ повліяли на М. Шашкевича и поссорили его съ Лозинскимъ и ему подобными грамотѣями; позже, когда у Васъ узнали о Шевченкѣ и Маркѣ Вовчкѣ, то естественно отдали имъ предпочтеніе передъ домашними виршеписцами, — и если о чемъ надо жалѣть, такъ это о томъ, что вліяніе „украинское“ на Вашихъ soi-disant украинофиловъ оказывается до сихъ поръ слабо до того, что они все еще могутъ наполнять „Правду“ безсодержательными виршами, или русскими повѣстями, передѣланными съ нѣмецкаго (!!), и допустили до паденія такой талантъ, какъ Федьковичъ, который обѣщалъ изъ себя основателя реальной народной беллетристики въ Галичинѣ. Гдѣ Вы видѣли литературу безъ постороннихъ вліяній, безъ партій? Ихъ еще мало у Васъ: Вашимъ украинофиламъ предстоитъ еще раздѣленіе и, можетъ быть, не одно, пока изъ нихъ выдѣлится дѣйствительно свѣжая народная партія, которая будетъ въ гармоніи съ лучшими идеями украинскаго литературнаго и общественнаго движенія. Вашей партіи предстоитъ тоже самое, а прежде всего выдѣленіе искренней, народолюбивой, европейски просвѣщенной молодежи изъ разнокалиберной массы такъ называемой „русской“, или „старой“, или „твердой“ партіи, какъ хотите, зовите, которой вожди и знамена пахнутъ гнилью семинарій, консисторій и канцелярій. И это случится какъ вслѣдствіе внутренняго процесса, такъ и не безъ вліяній и съ Запада и съ Востока, отъ родныхъ Вамъ Украины и остальной Россіи.

Мы подошли къ главному предмету настоящаго письма.

„Дайте намъ спокôй съ украинщиною и съ великорутенщиною“, восклицаете Вы въ 12 Нр. Я не понимаю только, зачѣмъ же Вы въ 17 Нр.

сердитесь на „Кіевскій Телеграфъ“ за то, что онъ заявилъ по Вашимъ словамъ, что Вы вовсе не „русской“ партіи, какъ толкуютъ постоянно Ваши друзья и покровители, а „австро-рутенской?“ Зачѣмъ поднимать шумъ изъ за того, откуда К. Т. взялъ Ваши слова, изъ „Друга“ ли прямо или изъ „Правды“, если все равно онъ передалъ ихъ вѣрно, если въ 17 Нр. Вы еще разъ говорите: „на сто разôвъ заклинаемый (?) Австро-рутенизмъ скажемъ, що то тôлько едино здорова и можлива партія у насъ, до котрои по малу у насъ всѣ теперь клонятся; ани общерусизмъ ани украинизмъ не може мати у насъ теперь реальнои пôдставы?“

Если я въ письмѣ своемъ говорилъ о томъ, что если бъ Галичане писали больше по народному, по украинскому, то ихъ писанія были бы больше русскія, были бы ближе и къ великорусскому, если я ударялъ на то, что черезъ украинское литературное движеніе Галичане могутъ всего естественнѣе войти въ общеніе съ Россіей, то между прочимъ потому, что въ тѣхъ литературныхъ кругахъ, съ которыми „Другъ“ находится въ пріятельско-союзническихъ отношеніяхъ, такъ много говорено было противъ украинизма съ точки зрѣнія общерусскости, что самъ „Другъ“ напримѣръ противополагаетъ языкъ „литературный“, „общерусскій“ украинскому.

Говоря объ общеніи съ Россіей, я имѣлъ въ виду общеніе нравственное, а не политическое присоединеніе, не потому конечно, чтобъ я питалъ суевѣрное уваженіе къ границамъ политическимъ, проведенымъ въ то время, когда народовъ о нихъ не спрашивали, а потому, что чисто политическіе вопросы считаю въ настоящее время третьестепенными. Но если Вы читаете въ нашихъ петербургскихъ, московскихъ и даже кіевскихъ газетахъ корреспонденціи Галичанъ, или

напр. писанія г. Головацкаго, напр. недавно разобранный у Васъ указатель галицкой церковно-печатной литературы, то для Васъ не можетъ быть тайною, что многіе Галичане выражаютъ даже желаніе, чтобъ и страна политически присоединилась къ Россіи.

Теперь же, уже не отъ имени того или другого лица, а отъ имени Редакціи Вы говорите, что Вамъ вовсе не много залежитъ на Россіи, что Вы совсѣмъ не оглядаетесь на „Россію“, что Вы имѣете „свой языкъ“, отдѣльный даже и отъ украинскаго, а не только отъ великорусскаго. Вы обращаете вниманіе „каждого, что галицкій языкъ много сотъ лѣтъ уже розвивается разомъ съ польскимъ“, что у Васъ „долшій часъ учили тако-жь по нѣмецки, а тіи, що нынѣ пишутъ, получили свое образованье майже цѣлкомъ на языцѣ нѣмецкомъ або польскомъ. Ктожь може заперечити у насъ вліяніе тыхъ двохъ языкôвъ на языкъ русскій? Мы беремъ такожь взглядъ на исторію нашего языка ôтъ принятія нами христіянства, а тымъ самымъ и на языкъ церковный, съ которымъ нашъ народъ за надто тѣсно связаный, слѣдовательно у насъ языкъ муситъ быти по части иный, якъ украинскій, где переважно вплывъ великорусскій, — а межи старшимъ и новшимъ періодомъ литературы хинскій муръ“.

Все это очень важныя признанія, — и Вы конечно должны быть рады, если имъ придаете возможно большое распространеніе. Нужно, чтобъ впередъ и у Васъ и у насъ, на Украинѣ и въ Великоруси не было тѣхъ недоразумѣній, какіи были прежде относительно стремленія Вашей партіи, о которой всѣ думали, со словъ самыхъ же Галичанъ, что она имѣетъ въ виду слитіе Вашей литературы съ русско-великорусскою. А теперь оказывается, что Вы потому чувствуете невоз-

можность писать по украински, что украинскій языкъ подвергся вліянію великорусскому, а вашъ — польскому, нѣмецкому и церковному, т. е. не русскимъ. Для тѣхъ, кто какъ я, больше десяти лѣтъ слѣдитъ за галицкой литературой, нѣтъ ничего удивительнаго и новаго въ этомъ признаніи, кромѣ самаго факта признанія. Совершенно тоже, что теперь сказано въ „Другѣ" о характерѣ Вашего литературнаго языка, о его рутенизмѣ, я говорилъ въ „Вѣстникѣ Европы", въ Петербургскихъ Вѣдомостяхъ, Недѣлѣ, Правдѣ, Кіевскомъ Телеграфѣ, — и за это получилъ прозвище „бакунинско-польскаго агента", извѣстнаго своей злонамѣренностію и т. п. А я только констатировалъ факты, подтверждая свои выводы выписками изъ галицкихъ будто бы общерусскихъ изданій, разбирая каждое русское и нерусское слово.

Но между тѣмъ, что я говорилъ, и Вашимъ признаніемъ есть и значительная разница: я указывалъ фактъ, рутенизмъ Вашей литературы (NB. обѣихъ партій), но считалъ его болѣзнью, исторической, застарѣлой, но все таки болѣзнью, и тѣмъ болѣе трудной, чѣмъ она старѣе. Вы считаете эту болѣзнь нормальнымъ фактомъ и говоря: „дайте намъ спокой съ украинщиною и великорущиною", намѣрены не лечить ее, а еще укрѣплять. А я именно и рекомендовалъ особенно „украинщину", какъ одно изъ лекарствъ противъ худосочія рутенскаго.

Отвергая мое лекарство, Вы не обратили вниманія на самое важное въ моихъ словахъ. У меня оказано: „если-бъ Вы писали по народно-галицки и по украински, то вышло бы и больше по „русски" и даже по великорусски, нежели теперь". Такимъ образомъ говоря: „дайте спокой съ украинщиною и великорущиною", Вы сказали вмѣстѣ съ тѣмъ: „дайте спокой и съ народно-галицкимъ языкомъ" (Любопытно узнать, какъ

соглашаете Вы свое восклицаніе въ 12 N. съ возгласомъ въ 13 N.: „будьте проповѣдниками великого, евангелія Шевченкового?“) Что-жъ у Васъ осталось въ замѣнъ? Мѣшанина польско-нѣмецко-церковная! Такими фразами, какъ та, что будто украинцы навязываютъ свой языкъ галичанамъ, между тѣмъ какъ галичане не могутъ писать ни **зімою**, ни **тільки**, ни тѣмъ паче **мрія**, или **подія**, — нельзя замарать вопроса. Кто говоритъ такія фразы, тотъ не только не понимаетъ украинцевъ, но очевидно не понимаетъ самого себя.

Конечно, между діалектами малорусскаго языка или нарѣчія, какъ хотите, въ Россіи (украинско-новороссійскій, волынско-подольскій, полѣсскій) и въ Австріи (горскіе и подольскіе) есть различія, но такого классификатора, который бы признавалъ особый галицкій народный языкъ, особый отъ „украинскаго“, а тѣмъ болѣе отъ „малорусскаго“, на свѣтѣ еще не было, по крайней мѣрѣ между людьми сколько нибудь учеными, какъ нѣтъ такого, кто бы признавалъ отдѣльный владимирскій языкъ или даже нарѣчіе отъ „московскаго“. Нѣсколько особыхъ формъ, извѣстное количество словъ, изъ которыхъ совсѣмъ отличны и непонятны безъ перевода только слова техническія, большею частью заимствованныя, не составляютъ препятствія къ тому, чтобъ полтавецъ и гуцулъ понимали другъ друга, какъ люди, говорящіе однимъ языкомъ.

Въ литературѣ же принципомъ „украинщины“ вовсе не становится то, чтобъ галичане копировали мелкія особенности украинскаго діалекта и отрекались отъ своихъ, а только то, чтобъ галичане писали по **своему**, по **народному**, а оно уже само сабою выйдетъ въ главномъ и по украински. Если бъ паче чаянія и не вышло послѣдняго, то украинскіе „хлопоманы“ будутъ удовле-

творены тѣмъ, что галичане пишутъ по своему, по **народному**. Тутъ нечего прятаться за фразу, что „по хлопски нельзя всего выразить". Если мы не хотимъ отдѣлить образованные классы въ особую касту, а вмѣстѣ съ тѣмъ и осудить ихъ дѣятельность и литературу на мертвенность и отсутствіе оригинальности, то мы должны, елико возможно, стараться выражать наши мысли готовымъ языкомъ „хлоповъ", а гдѣ не льзя, то словообразованія наши должны дѣлать въ духѣ народной рѣчи и какъ можно народу понятнѣе. (Дѣло не идетъ о чисто кабинетныхъ вещахъ, какъ сферическая тригонометрія и т. п.). Какъ видите, тутъ ставится вопросъ не объ одномъ только языкѣ, а о цѣломъ направленіи культуры и дѣятельности образованныхъ слоевъ. „Украинщина" — это не только литература на народномъ языкѣ, т. е. языкѣ большинства, это передача ему результатовъ міровой цивилизаціи, преимущественное, если не всецѣлое посвященіе интеллигенціи, которая могла воспитаться только потому, что народъ работаетъ, обливаясь потомъ, на службу этому народу, нравственную, политическую, соціяльно-экономическую съ цѣлью удалить отъ народа невѣжество, безправіе, эксплуатацію. Что же такое рутенщина? Интересно было бы получить прямый и обстоятельный отвѣтъ на этотъ вопросъ.

Пока отвѣтомъ на этотъ вопросъ можетъ служить самъ „Другъ" и его признанія и рекламы. Вы, правда, говорите, что „цѣлью Вашей газеты есть розбудити **народное** чувство межи нашою молодежію", — но спустя нѣсколько строкъ заявляете, „что намъ повинно ходити найбôльше о тое, абы розбудити духа нашои публики до читаня своего письма и заохотити здôбнѣйшихъ до писаня", — и только „**где-инде** абы подати тем-

ному народови найпотребнѣйшіи вѣдомости, такъ политичныи, якъ науковыи".

Вы говорите, что „средствомъ до того повиненъ служити такій языкъ, якій народъ нашъ найлѣпше розумѣе". И тутъ же Вы начинаете защищать **„рутенскій"** языкъ съ его польскими, нѣмецкими и церковными наслоеніями. Но вѣдь это не народный языкъ, а языкъ Вашей **публики** и ея литературы. **Народный** языкъ въ Галичинѣ, конечно, заимствовалъ извѣстное количество чужихъ словъ, но чистоты своей не утратилъ и **рутенскимъ** не сталъ. Очевидно, что при своемъ желаніи стоять на народной точкѣ зрѣнія, Вы на ней удержаться не можете, и заговоривъ о **народѣ**, — сей часъ сойдете на **іерейско-чиновническую публику**, которая Вамъ и представляется настоящимъ галицкимъ народомъ, какъ мѣшаный, рутенскій языкъ ея — народнымъ языкомъ. Очевидно Вы гораздо вѣрнѣе выразили свои понятія о задачахъ Вашего журнала, когда говорите, что Вы хотите дать Вашей публикѣ, особливо красавицамъ, „занятную" лектуру!

Имѣя въ виду только давать „лектуру" по вкусу уже готовой Вашей публикѣ, Вы отказываетесь вмѣстѣ съ тѣмъ и отъ того, чтобъ „давати лекціи старшимъ повагамъ" и даже отъ того, чтобъ „слѣдити за ходомъ общественныхъ дѣлъ отечества, а тымъ меньше, щобъ пôдвергати ихъ суду хотяйбы и самой легкой и безсторонной критики". Послѣднее представляетъ образъ кротости, по истинѣ единственный среди молодежи на земномъ шарѣ въ нашъ испорченный вѣкъ, когда есть даже „молодая Турція" и „Японія". Но въ общемъ приниженіе себя до готовой публики есть преобладающая черта галицкихъ литературныхъ органовъ, отъ которой хотѣли было отстать немногіе въ 1862—63 гг. А происходитъ это отъ того, что въ Галичинѣ не хотятъ знать

о народѣ и его нуждахъ, и не знаютъ или умышленно закрываютъ себѣ уши и очи на то передовое меньшинство, которое вотъ уже съ сотню лѣтъ работаетъ во всей Европѣ для освобожденія ума и воли народа отъ средневѣковаго рабства, — меньшинство, которое развило свѣжія народныя литературы для себя и для массъ народа. Цѣлью литературной работы въ Галичинѣ служитъ почти исключительно выработанная печальной исторіей рутенская публика, іереи, трепещущіе консисторіи, урядники, держащіеся за свои „посады“, давно позабывшіе свои семинарскія и университетскія тетрадки и не думающіе слѣдить за ходомъ европейской мысли, едва-едва поддерживающіе свой аппетитъ къ литературѣ польскими и нѣмецкими газетами и журналами въ кофейныхъ, да „красавицы“, въ которыхъ въ Галичинѣ, по нѣмецкому образцу, видятъ кухарокъ, или по шляхотско-польскому наложницъ и салонныхъ болтуній, „красавицы“, которыя не читали ничего кромѣ молитвенника да польскихъ „Розмаитосцей“. И литературныя идеи и вкусы этой публики становлятся законодателями Вашихъ литераторовъ!

Понятно, отъ чего такою ветошью несетъ отъ Вашихъ литературныхъ журналовъ, — отчего такъ много въ нихъ одописнаго пустозвонства, отчего такъ кукольны Ваши Сарафы и Натали, отчего у Васъ такъ въ ходу такія безобразія, какъ передѣлки нѣмецкихъ повѣстей въ русскія, отчего Ваши литераторы переводятъ такія пошлости, какъ „Вѣтка бозу“ и т. п., а не возьмутся за Диккенса, Ауэрбаха, Шпильгагена, Золя, Флобера, Эркманъ-Шартріяна, отчего изъ Тургенева Вы кинетесь прежде всего на „Собаку“, изъ Лермонтова на „Повѣсть безъ имени“, изъ В. Колинза на анекдотъ въ „шулернѣ“, отчего Ваши свѣдѣнія о Россіи такъ дѣтски-польско-нѣмецко-

наивны, что Вы въ состояніи были напечатать разказъ „Тайная рука“, гдѣ есть такія лица, какъ „графиня Новгорода“ и т. д. и т. д. Понятно, отчего Ваша смѣсь наполняется извѣстіями „о носѣ берлинскаго депутата“, а ученая часть схоластическими хріями, — а за два года у Васъ не было ни одной статьи о народѣ, его бытѣ, нуждѣ и горѣ, ни даже повѣсти изъ народной жизни, отчего у Васъ не была популяризована ни одна передовая европейская идея, научная, политическая, соціальная. Понятно, наконецъ, что Вамъ не только не противенъ мѣшаный австро-рутенскій языкъ, но Вы даже считаете его нормальнымъ явленіемъ, которое достойно дальнѣйшаго развитія, отчего въ Вашемъ журналѣ не видно даже того, что обыкновенно замѣчается во всѣхъ обществахъ, гдѣ если еще не доросли до пониманія, что національное возрожденіе пойдетъ всего успѣшнѣе при служеніи народу въ духѣ современной цивилизаціи, то все таки считаютъ необходимымъ изучать хоть форму народности, народный языкъ въ пословицахъ, пѣсняхъ и сказкахъ народныхъ. (Приводя примѣры я имѣю въ виду преимущественно „Другъ“ и ему подобные органы въ прошломъ и настоящемъ, но все сказанное въ доброй долѣ относится и къ „Правдѣ“ и ей подобнымъ).

Куда въ жизни ведетъ такая литература, объ этомъ можно судить по той политикѣ прислужничества, какой держутся галицкіе депутаты, а въ лучшемъ случаѣ къ такимъ картинамъ, какихъ я былъ свидѣтелемъ на псевдонародномъ митингѣ Общества Качковскаго въ Галичѣ, гдѣ въ центрѣ возсѣли „Отцы Руси и ихъ красавицы“, а народъ поставленъ былъ бордюромъ вокругъ, — гдѣ іереи вообразили себя настоящимъ народомъ, а ихъ ораторы по цѣлымъ часамъ занимали собраніе рѣчами на непонятномъ народу

языкѣ, о мелочныхъ и формальныхъ сюжетахъ, произнесенныхъ съ неестественной декламаціей, гдѣ народъ не услыхалъ ни одного живаго слова, а тѣмъ болѣе мысли. И между тѣмъ какъ полякъ, жидъ, нѣмецъ, венгръ налегаетъ все болѣе густой тучей на Вашъ народъ и народность, Вы, галицкая интеллигенція, думаете устроить какой то уніатскій Парагвай, какую то іерейско-чиновническую аристократію, какъ уже устроили австро рутенскій литературный языкъ! Не ужели же галицкая молодежь остановится на этомъ „рутенскомъ“ идеалѣ?

Украинецъ (М. Драгомановъ).

Третїй лист Українця до редакциї „Друга“.

На чолї його знов була ось яка редикційна увага, хоч писана вже значно „мякшою“ мовою, та все таки не на стілько чистою, щоб можна було репродукувати її без поправок. *І. Ф.*

„Сими днями одержали ми лист д. Драгоманова, в якім відповідно до нашого бажаня висловленого в „Отповѣди на Второе письмо“ розвивае ш. автор яснїйше свої погляди на соціяльне жите в Галичинї і покликае молодїж до студіованя того житя і ходу европейських ідей при горячім почутю народности. А що ми в тій основній думцї годимо ся з автором, то не хотячи довше сперечати ся за деякі дрібницї сего його листа, прим. за його погляд на галицьке духовеньство, про яке ми висловили свою думку вже в „Отповѣди на второе письмо“, то містимо сей третїй лист без дальшої відповіди, додаючи лише подекуди уваги в оборонї редакції. Зрештою просимо всїх тих із нашої публики, хто би не годив ся з деякими поглядами д. Драгоманова із становища теперішньої

европейської науки, еебто з того самого становища, з якого дивить ся на галицькі відносини д. Драгоманов, відповісти, а ми таку відповідь радо помістимо в „Друзї“.

Редакція.

Кто присутствовалъ при спорахъ людей между собою, тотъ вѣроятно замѣчалъ, съ какого момента споръ перестаетъ быть полезенъ и даже интересенъ, именно съ того, когда спорящіе начинаютъ хвататься за слова противника, въ разныхъ случаяхъ сказанныя, склеивать ихъ вмѣстѣ съ цѣлью составить изъ нихъ какія то новыя, прежде не бывшія на сценѣ положенія, и поразить ихъ, — и будто бы противника, — всяческими изворотами; когда спорящіе гоняются за тѣмъ, чтобъ во что бы это ни стало показать „мое зъ верху!“ и т. п. Въ печатномъ спорѣ это бываетъ также часто, какъ и въ устномъ, — да еще на бѣду печатно спорящіе часто забываютъ, что читатель имѣетъ на плечахъ не пустую голову (вѣдь и спорятъ люди печатно собственно для этого читателя) и что потому нѣтъ надобности отвѣчать непремѣнно на каждое слово противника.

Помня все сказанное сейчасъ, я не стану ни по адвокатски спорить съ редакціей „Друга“, ни тянуть споръ слишкомъ долго: мое письмо въ Н. 5 и отвѣтъ редакціи въ НН. 6, 7, 8 передъ читателемъ, — и онъ и самъ можетъ взвѣсить правду аргументаціи обѣихъ сторонъ. О старомъ, о чемъ до сихъ поръ было уже говорено, я скажу поэтому очень не много, — а остановлюсь нѣсколько больше на новомъ, на томъ, что сама редакція „Друга“ высказала въ своихъ отвѣтахъ, и при томъ особенно на такомъ, въ чемъ редакція, по ея словамъ, согласна со мною, или о чемъ она прямо приглашаетъ меня сказать свое мнѣніе.

Правду сказавши о „старомъ“ говорить дальше, послѣ нѣсколькихъ полупризнаній редакціи „Друга“, — было бы не совсѣмъ великодушно, — хотя отсутствіе прямодушныхъ признаній и не обязываетъ къ великодушію. Объясняя, почему „Собака“ появилась въ „Другѣ“ въ переводѣ съ нѣмецкаго, редакція открыла не только слабыя стороны организаціи изданія, вовсе не ручающіяся за единство системы и послѣдовательность идей, но еще и то, что въ генеральномъ штабѣ той литературной партіи, которую представляетъ „Другъ“, по временамъ господствуетъ логика совершенно самостоятельная: „Если трудно понять, почему могли когда либо „не позволить переводить съ великорусскаго на галицкій“ (?), то ужъ совсѣмъ не приберешь резона, почему въ такомъ случаѣ непремѣнно[1]) нужно было „переводить великорусскую повѣсть съ нѣмецкаго“, или „переводить нѣмецкія повѣсти, хотя бы и съ дѣтски-польсконѣмецко-наивными свѣдѣніями о Россіи, но все таки изъ русской жизни“. При такомъ положеніи дѣлъ ужасно трудно теперешней редакціи защищать все, высказанное въ „Другѣ“ въ теченіе двухъ лѣтъ, какъ то она взялась почему то сдѣлать въ своемъ отвѣтѣ на мое письмо.

Правду сказавши и мнѣ ужасно трудно будетъ защитить все то, что я самъ писалъ въ теченіи четырехъ лѣтъ, если съ моими словами будутъ поступать такъ, какъ поступаетъ редакція

---

[1]) В відповіди (Ч. 8) не сказано „непремѣнно треба було переводити“, а просто „треба було переводити“, (коли очевидно мало ся поміщати із руського, іменно великоруського житя). А в тім за „самостоятельную логику и резонъ“ видавців попередніх літ ми не одвічаем, ні не силували ся одвічати. Ми тілько констатували факт, що бувало так а так: причин же того факта не подали, уважаючи зайвим їх тепер наводити. Занадто близький час, щоб можна обєктивну історію його написати. *Прим. Ред.*

„Друга", т. е. вырывая слова въ одномъ мѣстѣ, переставляя ихъ въ другое съ другимъ смысломъ и т. п. При такомъ методѣ едвали не двѣ трети написаннаго будто бы противъ меня въ Н. 6—8 „Друга" совсѣмъ ко мнѣ не относится: въ одномъ мѣстѣ я напр. употреблялъ слова „простой народъ" „простонародная литература", какъ терминъ чужими высказанный, или какъ объяснительный, при чемъ говорилъ, что именно писать „простонародную литературу" и есть дѣло самое почтенное, особенно на Украинѣ и въ Галичинѣ; въ другомъ я указывалъ на шляхетское презрѣніе другихъ къ „простому народу", — а мнѣ говорятъ, что вѣдь и я шляхетскія слова употребляю. Или: я говорилъ, что Галичанамъ не слѣдуетъ спорить изъ за мелочей, — а меня упрекаютъ въ противорѣчіи съ этимъ, когда я говорю, что галицкая молодежь должна выдѣлить изъ себя партію съ чисто народными идеями[1]) и т. д. и т. д.

Но ужъ совсѣмъ невозможно спорить при такомъ методѣ: я говорю, что въ Галичинѣ журналы боятся критически отнестись къ своей готовой публикѣ, вести ее впередъ, вмѣсто того чтобъ принижаться къ ней, къ ея вкусамъ, понятіямъ, — а мнѣ отвѣчаютъ: чтожъ тутъ злого, что „Ластовка" пишетъ для „готовыхъ дѣтей". Всеконечно! не родить же ей новыхъ!

Вотъ почему спорить о высказанномъ мною прежде, защищать его я не буду, а только объясню два-три изъ болѣе существенныхъ положеній, прежде высказанныхъ, и скорѣе перейду къ новому и при томъ такому, что выска-

---

[1]) Противно! Ми не попрікали суперечністю, а хотіли вказати на факт, що дійсно починає виділяти ся у нас здорова народня партія, що ми самі хочемо її скріпити і віримо в її будучність. *Ред.*

зываетъ теперешняя редакція „Друга“, которая сама за себе и отвѣчать будетъ, если захочетъ.

Я не понимаю, какую разницу основныхъ положеній можно усматривать между тѣмъ, что я писалъ о Галичинѣ въ „Вѣстникѣ Европы“ въ 1872 г.[1]) и тѣмъ, что говорится мною теперь, и что мною говорилось въ „Правдѣ“. Вопервыхъ нигдѣ я не „выхваляю“ украйнофиловъ, а особенно галицкихъ, — а много-много, если снималъ съ нихъ несправедливыя обвиненія въ родѣ того, что они польскіе наймиты, — обвиненія, которыя не оставались безъ послѣдствій и въ Россіи. Постоянный читатель галицкихъ газетъ или знающій вообще галицкія отношенія долженъ знать, чо и теперь еще въ Галичинѣ не совсѣмъ прошла необходимость въ противодѣйствіи самой первобытной клеветѣ и доносительству. А въ 1872 это было еще болѣе необходимо. Объяснять что либо не значить вовсе восхвалять, а особенно восхвалять исключительно, — и если я не восхвалялъ личностей украйнофиловъ галицкихъ, то не навязывалъ я исключительно даже и украйнофильской идеи вообще, ни исключительно украинской литературы ни въ Галичинѣ, ни даже въ Украйнѣ. Я говорилъ въ 1872 г. и теперь повторяю, что украинскія симпатіи, украинская литература есть самое близкое, самое родное для Галичины изъ всего, что выросло въ Россіи — и думаю, что противуположнаго доказать нельзя, какъ нельзя доказать, что изъ Калуги ближе

---

[1]) Мимоходомъ скажу, что почему то всѣ говорящіе объ этихъ статіяхъ имѣютъ ввиду только „Литературное движеніе въ Галичинѣ“ и не упоминаютъ о предидущихъ — „Русскіе въ Галичинѣ“, — и жалуясь на „злость“, „злую волю“, „дурници“ и т. п. не дѣлаютъ никакихъ фактическихъ поправокъ моихъ злыхъ и не злыхъ ошибокъ.

Прим. авт.

къ Коломыѣ, чѣмъ изъ Полтавы. Я говорилъ, что у специальной галицкой партіи, — (замѣтьте, я всегда говорилъ, что въ Галичинѣ три партіи, а Вы даже въ отвѣтѣ своемъ увѣряете, что я говорю о двухъ партіяхъ — общеруссахъ и украинцахъ, — когда я даже озаглавилъ свое письмо „Украинщина или рутенщина"[1]) — я говорилъ, что у рутенцевъ есть своя доля правды, а именно, что Галичина имѣетъ свои особенности, но все таки говорилъ и скажу, что „галицкой народности" и „галицкаго языка", отдѣльныхъ отъ украинскихъ я не вижу. Конечно, я говорю о народѣ и его языкѣ, — а не объ индивидуумахъ австро-бурсако-русской народности, дѣйствительно самостоятельной. И потому могу только пригласить Вамъ опредѣленно сказать: А) что Вы розумѣете, когда говорите (Другъ, Н. 7 стор. 111) въ Великоруси — великорусскій языкъ, на Украинѣ украинскій языкъ, въ Галичинѣ галицкій языкъ.[2])

---

[1]) Просимо тільки уважно прочитати з відповіди нашої 2-гий уступ на стор. 110; там ми цитували власні Ваші слова з „Правди" і Вѣст. Евр. про 3-ю партію т. зв. у Вас рутенску? Партію ту рутенську ідентифікуйте із „общеруссами", — ось іще в сім письмі кажете, що у нас „общеруссовъ" нема. А ми чуючи у себе відмінні погляди тої третої партії, (називайте її „галицькою", „рутенською" або як хочете) боронили добрі її сторони та стараємо ся о сильнїйше вироблене і проявлене тих її ідей. *Прим. Ред.*

[2]) Коли Вам д. Др. свобідно казати (в „Правді"), що в Росії суть три літератури в трех языках: общеруська, великоруська-народна і українсько-русько-народна, то чому-ж не свобідно нам повторити того і сказати, що в Вел. Руси вел.-рус.-народний, на Україні українсько-народний, а дальше: у нас в Галичині галицький народний язик, чи мова, діялект, — тим більше, що Ви самі признаєте у другім письмі, що український діялект має свої „мелкія особенности", яких не слїдує Галичанам „копировати". А чейже нїхто не заперечить того, що галицький і український (властиво назви ті за вузькі) діялекти підходять під ширше поняте „малорусского".

Я все считалъ и считаю оппозицію „украинству“ со стороны извѣстной партіи въ Галичинѣ или недоразумѣніемъ, каково оно со стороны т. наз. „общеруссовъ“, (которыхъ, какъ я показывалъ постоянно, собственно нѣтъ въ Галичинѣ), или оппозиціей старой, поповско-шляхетской школы противъ новой, свѣтско-народной, — въ родѣ какъ была въ Россіи оппозиція Шишковистовъ Карамзинистамъ и Пушкинистамъ. Вы уже называете многія проявленія этой оппозиціи „безглуздіемъ“. Скажите же прямо: Б) считаете ли вы своею и полезною вамъ украинскую литературу?

Изъ Вашого отвѣта по этому предмету я не могъ ничего понять. Разъ Вы говорите, что „не отрекаетесь отъ бесѣды Вашего народа“ (plebs), другой разъ говорите, что приглашая своихъ быть „апостолами евангелія Шевченка“, Вамъ „идетъ не о языкъ, а о идеи“. Но вѣдь Шевченко писалъ языкомъ и вашего plebs'а! Разъ Вы говорите: „Однакъ, ради Бога, вскажѣтъ намъ ту литературу украинску, зъ которои маемъ зачер-

---

То само собою розумієть ся; о тім і не спорили ми. Хотївши станути у нас на властивій точцї, хотївши виділити здорову партію з чисто-народними ідеями, слїдує нам опертись на тутешнім народї, заговорити про галицьке наріче, про галицьку етноґрафію. Ми сильно переконані, що коли наші украінофіли і наші общеруси (особливо ті послїдні) схотять застановити ся над тим, що всї їх усилуваня утворити въ Галичинї лїтературу на якім иньшім нарічію задля того на тепер в Галичинї річ дуже шкідлива, бо відриває увагу від народу тутешнього, на який налїтають, як каже д. Др., із всїх сторін експльоататори. Коли дальше схотять розважити наші люде і те, що при теперішнїх наших обставинах і досить вялій працї около народу з кождим днем, з кождою майже годиною гине в нуждї тойже нарід, тратить почву з під ніг — кажемо, ми увірені, що всї і старі і молодї перейдуть в ту третю партію, як на дїлї до тепер уже многі перейшли. В тім дусї бували в „Друзѣ“ з 1875 кілька коротких споминок. *Прим. Ред.*

пнути народовства, демократизму?“ — въ другой опять таки увѣряете, что „цѣлкомъ логично воскликнули: „будьте проповідниками великого евангелія Шевченкова!“ — Однакъ, ради Бога, скажите: на какомъ языкѣ писалъ Шевченко, и что такое можна „зачерпнуть“ изъ него, какъ не демократизмъ?

Я спокоенъ, что несмотря на остроуміе середины перваго столбца 111 стороны Н. 7 „Друга“, никто не заподзритъ меня въ томъ, чтобъ я и испанцамъ и туркамъ „украинщину“ навязывалъ, — ни даже, чтобъ я преувеличивалъ богатство и достоинства украинской литературы; но право не понимаю, какъ можно было написать слѣдующее: „де литература украинска..., котора бъ популяризовала европейскія идеи?“ Небольшая, но есть, хоть беллетристика да поэзія да популярныя брошюрки; неужели же называть имена и заглавія? Извольте, назову: Котляревскій, Квитка, Шевченко, Костомаровъ, Кулишъ, М. Вовчокъ, Нечуй, Рудченко, Стороженко, — Розмова про небо, про земні сили, про холеру, про бідність и т. д. Я уже не говорю о полуукраинской литературѣ, т. е. этнографіи и исторіографіи, писанной украйнофилами по „общерусски“, которой бы они не писали, еслибъ не были украйнофилами; Максимовичъ, издатель малорусскихъ памятниковъ и лѣтописей, Бодянскій, Костомаровъ, Кулишъ и др. всѣ писали и по украински.[1]) Теперь и во Франціи и въ Англіи

[1]) Даруйте, д. Др., що ми після тих Ваших слів приневолені сказати то само, що Ви кажете о нашій відповіди: адвокатський резон! Чи заперечували ми коли значінє ось-що тілько прописаних Вами людий? Чи казали ми, що вони не причисляють ся до малоруської, значить нашої літератури? Ми казали тілько, що вся українська література за мала, за скупа, щоб ми могли тепер іще з неї богато „реально полезного“ для галиц. народа зачерпнути. Ви і самі признаєте, що вона

знаютъ про эту украинскую и украйнофильскую литературу, — неужели же Вы серьёзно спрашиваете, чтобъ я ее показалъ Вамъ, малорусинамъ, по Вашему же собственному сознанію! А если и мы и Вы будемъ дальше раціонально работать на своей естественной основѣ, — то, конечно, литература малорусская не побѣднѣетъ.

Будемъ же говорить объ этой согласной работѣ. Обратимся къ тому, въ чемъ Вы согласны съ нами, — только переберемъ и общія мысли и частности, чтобъ увидѣть, дѣйствительно ли и въ чемъ и какъ мы согласны.

Прежде всего замѣчу, что мы таки немного подвинулись впередъ въ нашемъ спорѣ сравнительно съ временемъ хоть напр. лѣтъ пять назадъ, и даже, кажется, за годъ. Вы, конечно, защищаете свой аріергардъ и даже весьма самоотверженно, — но все таки уже признаете, что „не все въ изданіяхъ хоть бы и г. Наумовича безвзглядно хорошо“, признаетесь, что у Васъ есть „патріоты изъ моды“, даже такіе, что смотрятъ на патріотизмъ, какъ на дойную корову, — что есть „пьявки народные“ и у Васъ, есть даже „безглуздые“. Это уже не то, что недавный отказъ отъ всякой критики „повагъ“. Правда, что Вы еще сомнѣваетесь, — что больше „заохочиваетъ до дѣла, чи скептическая критика, чи признанье, хотяй би „сомнительной заслуги“ —

„небольшая“; а на ню саму ограничитись годі, хотя вона з 30-х літ вже мала вплив на Галичан. Що вплив той з самих тих початків нашого житя був користний, то ми вповні признаємо; звісно-ж, рух на Україні викликав і у нас живійше движенє. Но Ви самі казали д. Др. в „Правді“, що Шевченко не може вже бути вповні ідеалом для молодіжи 70-х років. Правда Ваша! крім волі треба іще тепер науки, а тимчасом з 65-тих років а іще більше тепер, задля звісних причин цензури в Росії, література українська маліє.

Прим. Рдэ.

боитесь, чтобъ „патріоты Ваши не знеохотились оцѣнками, подобными какъ моя". Но пройдетъ немного времени, — и Вы убѣдитесь, что только вѣчныхъ дѣтей надо „заохочивать", что только „цвѣты бумажные дождя боятся", — и что двигаетъ общество только страстное отношеніе къ дѣлу, не взирающее не то на критику, но на брань, преслѣдованіе, самую казнь, — а вовсе не такое, что чуть только не похвалили и въ руку не поцѣловали за первое, что сдѣлали, такъ ужь и плакать!

Съ другой стороны Вы даже обижаетесь, зачѣмъ Васъ „идентификуютъ съ общеруссами", — а я Васъ „идентификовалъ" съ ними только въ первомъ письмѣ, и имѣлъ на то право, — а во второмъ спрашивалъ только: „Хотите быть народовцами, какъ лучшіе украинцы, или рутенцами, т. е. австро-бурсако-русскими?" и пока яснаго отвѣта не получилъ. Но хоть яснаго отвѣта Вы и не дали, а все таки заговорили о народѣ и даже о европеизмѣ, тогда какъ еще въ 20. Н. прежняго года Вы находили, что „Січ" не хорошо дѣлаетъ, что переходитъ съ „січевого" на „европейское" поле.[1]) Выписавши мои слова съ Вашими стилистическими поправками: „Украинщина — это не только литература въ народномъ языкѣ, т. е. на языкѣ большинства, это передача ему (на этомъ языкѣ) результатовъ міровой цивилизаціи, преимущественное, если не всецѣлое посвященіе интеллигенціи (которая могла воспитаться только потому, что народъ работаетъ, об-

---

[1]) Просимо читателя тілько перечитати вістку в Ч. 20 „Друга" з мин. р., чи там гнїваєть ся Редакція, що „Сѣчь" стає на ґрунтї европейських ідей? Сказано там тілько, що ідеї ті треба на родині, на Руси, бережно і поволи прикладати. *Прим. Ред.*

ливаясь потомъ) на службу этому народу, — нравственную и политическую, съ цѣлью удалить отъ народа невѣжество, безправіе, эксплуатацію", — выписавши это Вы говорите: „такъ само, якъ Вы здефінювали свою украинщину, думае и нынѣ кождый искренній патріотъ у насъ въ Галичинѣ".

Ну и прекрасно! Только такъ ли?! Я съ своей стороны считаю долгомъ признаться, что не смотря на такія Ваши заявленія, мнѣ кажется, что мы почти по прежнему несогласны въ самомъ основномъ.

Начнемъ съ беллетристики, литературы вообще. Вы говорите, что Вы знаете и признаете новоевропейскую беллетристику, имена представителей которой я привелъ противъ Вашихъ „Серафовъ и Серафинъ". А если такъ, то что же значатъ слѣдующія слова Ваши: „Про скудость мѣста въ „Другѣ" стараноcя о короткія, занимательныя повѣстки, а если они Вамъ и реальному направленію въ Россіи не по вкусу, то въ томъ не наша вина; годѣ всѣмъ догодити!" Ей Богу, это все равно, какъ если бъ кто нибудь сказалъ: „Я знаю Нютона и Лапласа, и согласенъ съ ихъ системами, но если я разсказываю о томъ, что комета — драконъ, а падающая звѣзда — змій, летящій къ бабѣ на ночь, и это не по вкусу Вамъ, то на всѣхъ не угодишь!" Вѣдь я, кажется, говорилъ не о своихъ вкусахъ, и даже не о направленіи литературы въ одной Россіи, а о реальномъ направленіи, котораго представители въ Россіи Гоголь, Тургеневъ, Островскій и др., а въ Европѣ Диккенсъ, Теккерей, Флоберъ, Зола, Эркманъ-Шартріанъ и др. Вѣдь если уже мѣрять на локти художественныя произведенія, то Вы могли найти въ Шварцвальдскихъ разсказахъ Ауербаха, въ Рождественскихъ Диккенса, въ Nouveaux contes à Ninon Зола, въ Nou-

veaux contes du Lundi Доде и др. весьма коротенькія и въ тоже время прекрасныя вещи. Вы говорите: „мы знаемъ этихъ писателей, а якъ скоро що изъ нихъ возьмемъ, пытаетесь, чому мы найперше кинулись на „Собаку“ Тургенева, на „Повѣсть безъ надписи“ Лермонтова?“ Извините меня, но Ваши слова означаютъ просто, что Вы просто не знаете напр. Тургенева и Лермонтова, иначе бы Вы поняли, почему мнѣ странно, что Вы пропустили у Тургенева „Записки Охотника“, „Муму“, „Постоялый Дворъ“, а взяли „Собаку“, — у Лермонтова пропустили „Героя нашого времени“ и взяли „Повѣсть безъ имени“. Простите меня еще разъ, но позвольте мнѣ принять въ серьёзъ послѣднія слова Вашей статьи въ 6 Н. и дать Вамъ два совѣта. Первый: прочтите Вы хорошенько Пушкина, Лермонтова и Гоголя съ Бѣлинскаго статьями о нихъ, — Тургенева, Островскаго и Достоевскаго со статьями о нихъ Добролюбова, да послѣ этого уже судите о русской литературѣ и выбирайте изъ нея. Другой: пропагандируйте между Вашей молодежью, особенно между тѣми, кто литераторствовать хочетъ, чтобъ изучали французскій и англійскій языкъ, — а то вѣдь многаго изъ того, о чемъ Вы говорите: „мы знаемъ“, въ Львовѣ и знать нельзя, такъ какъ, если не ошибаюсь, тамъ нѣтъ ни одного русина-литератора, который бы читалъ по французски и по англійски, а по нѣмецки далеко не все переведено и что переводится, то не всегда своевременно.

Безъ знанія европейскихъ языковъ и литературы какой же и европеизмъ! Мнѣ кажется, что разсудженія Ваши о просвѣщеніи, религіи, духовенствѣ, natio, plebs, о женщинахъ, — есть сцѣпленіе недоразумѣній. Вы протестуете противъ моихъ словъ о томъ, что Вы не хотите знать нуждъ народа и трудовъ европейскаго передо-

ваго меншинства, и стараетесь увѣрить меня даже съ ариѳметическимъ расчетомъ, что Вы имѣете таковое вполнѣ преданное народу и могущее вести его меньшинство въ видѣ 15—20% галицкаго духовенства. Все это крайне щекотливые вопросы, но разъ мы подошли къ нимъ, надо говорить о нихъ откровенно, какъ того требуетъ уваженіе къ дѣлу и къ взаимной искренности.

Вы говорите: „Всего меньше заслугуе на упрекъ „іерейско-чиновническая публика“ за то, що образованье и просвѣщеніе народа основуе на грунтѣ религійномъ, на кисло-сладкой морали.[1]) Чоловѣкъ необразованый, а безъ всякои религіи, — то такъ скажемъ, звѣрь хищный, готовый всякого часу кинутись на другого чоловѣка, его убити, обкрасти, — а примѣрôвъ того ажь за много дае намъ исторія, живыхъ же примѣрôвъ и въ самой Россіи певно не трудно, особенно середъ нынѣшнихъ соціалистичныхъ направленій“.[2]) Тутъ что ни слово, то недоразумѣніе. Прежде всего неправильно смѣшивать религію и мораль. Мораль — это явленіе соціальное: то или другое поведеніе человѣка относительно ближняго (убійство, воровство, — неубійство и т. д.) зависитъ прежде всего отъ соціальныхъ отношеній, а религія — это прежде всего совокупность космогоническихъ понятій. Робинзонъ Крузо на необитаемомъ островѣ былъ ни моральный, ни неморальный человѣкъ, а Богу молился каждый день. Религія въ своемъ

---

[1]) Коли ми говорили о ґрунті реліґійнім, то мали ми на думці Вашу статю в „Вѣст. Евр.“, де докоряєте о. Наумовичу, що в „Науцѣ“ за много місця дає на реліґійні статї і взагалї з становиска реліґійного трактуе о всїх річах. Слово „морали“ же взяли ми з 2-го Вашого письма, і разом зіставили, — не ідентифікуючи одного з другим. *Прим. Ред.*

[2]) Ми все ще тої гадки, що сто разів лучше, щоб необразований (науково, европейськи необразований) чоловік мав якусь „віру“ т. є. реліґію, нїж нїякої. *Прим. Ред.*

проявленіи въ обществѣ соприкасается съ моралью, какъ все на свѣту между собою соприкасается; религія служитъ причиною извѣстныхъ общественныхъ и противуобщественныхъ дѣйствій (религіозное братство, религіозная ненависть и преслѣдованіе), не какъ и языкъ, національность и проч. — а все таки религія и мораль по существу вещи различныя. Теперь скажите, за какую религію стоите Вы? за православную, католическую, христіянскую, махометанскую, буддійскую, за поклоненіе огню, вѣдьмамъ и т. д.? Вѣдь религіи вообще нѣтъ, — тѣмъ болѣе, что всякая религія, предоставленная себѣ, порождаетъ религіозное ремесло, сословіе, церковь оплачиваемую вѣрующими и экономически конкурирующую съ другою. Пока я вижу у русиновъ въ Галичинѣ уніатскую церковь съ еврейско-сиро-александрійско-эллино-русскимъ священнымъ писаніемъ и обрядностію. При теперешнемъ состояніи науки естественной и гуманной можно ли признавать таковую религію „вѣчною правдою“, „единою истиною“, безъ какого признанія нѣтъ религіи и церкви? Что нибудь одно: или астрономія, или Іисусъ Навинъ, или геологія, или Моисей, или физика, или хожденіе по водамъ, или физіологія, или воскресеніе мертвыхъ, или сравнительная филологія и исторія, — или признаніе откровеннаго какой бы то ни было библіи, какой бы то ни было религіозной системы, о коей благодаря трудамъ египтологовъ, ассирологовъ, санскритологовъ, зендологовъ, гебраистовъ, историковъ церкви христіянской, арабистовъ и т. п. мы тепер отлично знаемъ, что она сложилась исторически, а слѣдовательно и подлежитъ измѣненію. Я боюсь назвать много именъ и при томъ специальныхъ, но право достаточно пробѣжать хоть такія вещи (которые весьма нетрудно подъ рукою добыть даже и по нѣмецки),

какъ Дрепера Исторію конфликта между вѣрою и знаніемъ, или Лекки — Исторію поднятія и вліянія раціонализма, чтобъ видѣть, что европейское человѣчество именно съ тѣхъ поръ стало и принимать болѣе человѣческій видъ, какъ откровенныя религіи стали признаваться историческими и отходить къ отцамъ. Я не знаю, откуда Вы взяли, будто исторія доказываетъ, что человѣкъ безъ религіи — звѣрь дикій. Совсѣмъ напротивъ, дикіе имѣютъ слишкомъ много религіи, а Сократа, первыхъ христіянъ, потомъ философовъ въ родѣ Джіордано Бруно убивали именно за то, что они были по тогдашнему „безбожниками", „безъ религіи". Теперь называютъ людьми безъ религіи уже не деистовъ и пантеистовъ, какъ прежде, а позитивистовъ. Но серіозно, кто больше звѣрь дикій: Донъ Карлосъ, или Литтре? Еще меньше можно понять, какихъ Вы звѣрей нашли въ Россіи между людьми соціалистическихъ направленій? Всѣмъ извѣстны русскіе соціалисты Герценъ, Чернышевскій и т. п., которые, кажется, на звѣрей не похожи.[1]) Вы, можетъ быть, скажете, что говорите о „людяхъ необразованныхъ", — тогда во первыхъ зачѣмъ же говорить о направленіяхъ[2]), а во вторыхъ: что жь? признаете Вы двѣ правды: одну для образованныхъ, другую для необразованныхъ? Тогда заведите полуаритметику, полуфизику, полуисторію.[3]) Не гово-

---

[1]) Все то не відносить ся до нас. Ми казали необразовані, а Ви, д. Др., наводите передових людий.
Прим. Ред.

[2]) Звісно, направленя бувають у передових, але-ж ті передові передають свої мисли в необразовані верстви, котрі їх не конче розуміють. *Прим. Ред.*

[3]) Звістно, одна єсть тілько правда. Але ж вся ріжниця в формі, як її подати! Одним приступнійша буде така, а другим иньша форма. Христіянська откровенна релігія подає основну ідею: любов ближнього; нинїшна европейська наука стремить також до того, щоб зробити так, щоб всім добре жилось

рите мнѣ старыхъ фразъ о томъ, что религія узда противуобщественныхъ страстей, не говорите уже потому, что ветхій завѣтъ совѣтуетъ Евреямъ обокрасть Египтянъ, а новый различаетъ между „дѣтьми“ и „псами“, своими и чужими. Не повторяйте и клерикальныхъ плачей на „злодѣйства коммуны“, потому что они достаточно перевѣшиваются варѳоломейской ночью, карлизмомъ и т. п.[1])

Впрочемъ мы уже далеко зашли, становлясь, какъ Вы того желали, консеквентно на абстрактно-объективно-европейскую прогрессивную точку, — ибо галицкіе просвѣтители народа не выдерживаютъ самой скромной критики. Довольно вспомнить тѣ откровенія въ физіологіи, которые весьма мягко указаны г. Щ. С. въ рецензіи на книжку о скотѣ, изданную обществомъ Качковскаго (Правда, 1876, Н. 10).

Не правда ли, что не мѣшаетъ распорядителямъ общества Качковскаго самимъ проучити *азъ-буки*, какъ Вы остроумно говорите, думая опровергнуть мои слова о томъ, что у Васъ клиръ считаетъ себя настоящимъ *политическимъ* народомъ!

Перейдемъ теперь изъ области космологіи въ область общественную. Начнемъ съ самой

на світї. Правда, основна та ідея християнства богато тратить через иньші формальности доґматичні і єрархічні, — але-ж на то і стремлене XIX в., щоб ті злі впливи усунути, на то і популяризуеть ся наука. З того однак не слїдує, що треба перекинути доразу у маси всю віру в релїґію (ми-ж на практицї можем тілько о християнскій говорити), та що лучше самопас пустити її без релїґії, не подавши всїй тій масї достатком науки. *Прим. Ред.*

[1]) Але-ж чейже нїхто не назве варѳоломейську ніч, карлїзм — борбою за основну ідею християнства, зарівно як нїхто із серіозно мислячих людий не возьме „злодійства комуни“ за результат теперішнїх наук. *Прим. Ред.*

тѣсной и первоначальной области, съ семьи. Вы смѣетесь говоря: „якій у васъ идеалъ женщины, чи съ стриженымъ волосьемъ нигилистка, чи эмансипована прогресистка, спорящая съ мущинами о политичныхъ вопросахъ, а не старающася про свои дѣти, — меньше съ тымъ". Стрижку или нестрижку оставимъ: если кому нравится, можетъ, пожалуй, не только шиньонъ прицѣпить и пудрой посыпать, но даже насмолить волосы и перьевъ натыкать, какъ дѣлаютъ нѣкоторые дикари, которыхъ костюмы вообще, какъ и европейцевъ бронзоваго вѣка очень напоминаютъ вкусы салонныхъ женщинъ. Равно также кто предпочитаетъ жить не съ развитымъ человѣкомъ, а съ рабыней, куклой, паразитомъ и въ лучшемъ случаѣ съ недоросткомъ, тотъ можетъ быть спокоенъ, что такихъ женщинъ станетъ еще на долго. А что „*мой* идеалъ" эмансипована прогресистка, спорящая съ мущинами во всѣхъ „вопросахъ", которые доступны прогрессивному мущинѣ, — это я не затрудняюсь сказать. Да и если кому „меньше съ тымъ", какъ Вы говорите презрительно, то томужъ хуже.[1])

---

[1]) Тут покликуємо ся знов тілько на Ваші власні слова, висказані на початку сього письма. Годі на всі слова противника відповідати особливо, коли їх перекручують. Так казали ми в відповіди, що Ви не знаєте Галичанок, а судите о них: „кухарки і проч." (не входячи в то, який у Вас ідеал женщин). Ви і не знаєте наших ідеалів а ми їх не висказували. Ви-ж з того робите: „презрительность" і виводите, що наш ідеал кукла і пр. Еманціпація женщин особенно має одну тенденцію — освободити, по крайній мірі de jure, личність женщини від оков сімії, поглощаючої її доси, дати женщині рівну з мущиною возможність бути самостоятельним лицем, жити своїм трудом, а не на рахунок вітця, мужа, брата, родини. А леґальне зрівнане женщини (головне жадане Мілля) повинно служити оружієм економічної еманціпації (та-ж і не всі можуть вийти замуж), то все таки головно желаємо собі на тепер, щоб хоть наші Галичанки **образовались**, правдиво образовались на то, що єсть головним призначенем женщини:

Развѣ это только „*мой* идеалъ“ или даже идеалъ только „чадъ Россіи эпохи реформенной“, а не идеалъ всей передовой Европы и Америки? Вы вдумайтесь-ка въ смыслъ слова „эманципированный“ да прочитайте хоть Миля „Рабство женщинъ“, да потомъ и пожимайте высокомѣрно плечами, пока честная работа передовыхъ женщинъ, между которыми, говорю это съ гордостію, наши занимаютъ не послѣднее мѣсто, — дружнымъ натискомъ въ Америкѣ, Англіи, Швейцаріи, Голяндіи, Италіи, Австраліи займетъ шагъ за шагомъ всѣ позиціи, которыя до сихъ поръ составляли монополію мущинъ. Страхъ того, что тогда „оставлятъ въ небреженіи дѣтей“, также основателенъ, какъ страхъ нашихъ бабушекъ, что если всѣ мужики будутъ вольны, то не будетъ кому за плугомъ ходить.[1])

Впрочемъ идеи весьма родственныя съ этими идеями нашихъ бабушекъ усматриваю въ тѣхъ строкахъ отвѣта на мое письмо, въ которыхъ говорится о „піянствѣ и лѣнивствѣ“ народа. Начнемъ съ лѣнивства. Лѣнивство, конечно, порокъ, но совершенно индивидуальный и въ такомъ случаѣ поправляемый вовсе не нотаціями, а созданіемъ около лѣнивца такихъ условій жизни, которыя бы заставляли его трудиться. Въ массахъ

щоб в данім разї могли бути добрими воспитательками слїдуючих поколїнь, добрими матерями. *Прим. Ред.*

[1]) Разбирать фактично, каковы женщины въ Россіи и въ Галичинѣ, я не буду. Дѣло въ томъ, что въ большинствѣ случаевъ вездѣ женщина меньше развита, чѣмъ мущина, уже по тому, что женщинъ учатъ хуже, и что теперь многіе далеко не крайніе люди сознаютъ ненормальность этого положенія дѣлъ. Такъ еще недавно Жюль Симонъ жаловался, что въ Франціи женщины принадлежатъ къ XVII в., а мущины къ концу XVIII в. Въ какомъ вѣкѣ живутъ головы мущинъ и женщинъ въ Галичинѣ, вамъ лучше знать, ибо вы знаете, каковы у Васъ мужескія и женскія школы. *Прим авт.*

же народъ не можетъ быть лѣнивъ[1]), ибо онъ иначе пропалъ бы съ голоду, — и если онъ иногда меньше трудится, или лучше неравномѣрно трудится, какъ напр. малоцивилизованные народы, (охотники, пастухи), то потому, что не знаетъ извѣстныхъ родовъ труда. Въ европейскихъ же обществахъ вся масса народа трудится не мало, больше даже, чѣмъ могутъ выносить ея природныя силы, что доказывается положительнымъ вырожденіемъ людей въ извѣстныхъ округахъ, эмиграціей и т. д. Вамъ должно быть извѣстно, что въ Галичинѣ въ нѣкоторыхъ округахъ (напр въ Збаражскомъ уѣздѣ) убыль населенія превосходитъ прибыль, и вотъ вамъ одно изъ доказательствъ, что народъ у васъ во многихъ мѣстахъ трудится больше, чѣмъ нужно для сохраненія организма. А что вообще въ Галичинѣ народъ[2]) не лежитъ бокомъ, это доказывается тѣмъ, что все таки не только народъ ѣстъ, пьетъ, одѣвается, но и всѣ паны, жиды, попы, литераторы и проч. ѣдятъ, пьютъ, одѣваются, танцуютъ и проч. Не сами же они приготовили себѣ хлѣбъ, шерсть, насыпали дороги и т. д. Если бы кто нибудь сказалъ намъ про машины, привезенныя въ Галичину изъ другихъ краевъ и поддерживающія въ Галичинѣ производительность, то на это весьма наивное возраженіе можно отвѣтить, что машинныя работы въ Галичинѣ не составляютъ и сотой доли ручной, что машины куплены на деньги, которые тоже получились изъ народнаго труда на пановъ, жидовъ и поповъ, и что работаетъ около машины все таки хлопъ, а не панъ, жидъ

[1]) Справедливо, лінивство обявляєть ся не на масї, лише на індівідуумах. Ми маємо факти, що „газды“ по цїлих днях нїчого не роблять, а на зарібок не підуть, хотя голодують. Правда, що в добрій доли причиною тут зле понята честь „газды“. *Прим. Ред.*

[2]) т. є. не в масї, а індівідуа. *Прим. Ред.*

или попъ. И если хлопы въ Галичинѣ все таки бѣднѣютъ, то тутъ дѣло вовсе не въ лѣнивствѣ, а въ чомъ то другомъ. Это что то другое — общій строй экономическихъ отношеній, при которомъ хлопъ безземельный или малоземельный, пролетарій и строй общества, который не допускаетъ хлопа даже до элементарнаго образованія. И это слѣдовало бы понять патріотамъ, а не кричать все про одно лѣнивство да піянство хлоповъ, или восхищаться, что вотъ молъ есть и два-три русскіе хлопы, которые купили 900 морговъ земли, потому что если разобрать хорошенько корень дѣла, такъ они потому и купили 900 морговъ, что 400 другихъ хлоповъ должны были продать свои морги. Вѣдь изъ ничего ничего и не создашь, и всякій крайцаръ богатѣющаго есть только то, что не доплачено работнику. И эта недоплата, а слѣдовательно и народная бѣдность будетъ до тѣхъ поръ, пока вся земля и всѣ фабрики не будутъ собственностью работниковъ. Какъ ужь это станется, это другой вопросъ! [1])

Коли хотите, вопросъ о пьянствѣ довольно серьозенъ, серьознѣе вопроса о лѣнивствѣ. Но только у Васъ подходятъ къ нему не съ того конца и напрасно видятъ въ пьянствѣ причину, а не слѣдствіе. Во первыхъ слѣдуетъ различать пьянство отъ питья спиртныхъ напитковъ. Русскій человѣкъ пьянъ бываетъ чаще западнаго европейца, а водки, вина и пива выпиваетъ меньше, потому что онъ бѣднѣе европейца. Значитъ

---

[1]) Я очень хорошо понимаю, что ставя эту самую глубокую причину обѣднѣнія народа и говоря о самой радикальной мѣрѣ для ея устраненія, я подвергаюсь опасности быть вовсе не выслушаннымъ у Васъ. — „Мечты! — скажутъ — пустяки!" Но вѣдь галицкая интелигенція и „практичныхъ" палліативовъ не знаетъ, потому, что вовсе почти не изучала экономическаго состоянія своего народа, который ей представляется только „лѣнюхомъ и пьяницей".

съ богатствомъ русскій человѣкъ среднимъ числомъ будетъ пропивать, какъ и проѣдать, больше, а не меньше. Почему же русскій человѣкъ вообще, а русскій мужикъ въ особенности пьянъ бываетъ чаще западнаго, на это есть разные причины: во первыхъ отчасти климатъ (въ Англіи пьяницъ больше, чѣмъ у романцевъ), во вторыхъ и главнымъ образомъ извѣстная степень варварства, нервныхъ потребностей и привычекъ: дикіе извѣстно какъ любятъ одуряющія средства. Прочтите описанія Германіи въ XIV—XV в., сдѣланныя итальянцами (Петрарка, Пикколомини), и Вы увидите, что нѣмцы, которыхъ теперь у Васъ ставятъ въ образецъ русскимъ, казались итальянцамъ такими же пьяницами, какъ теперь славяне нѣмцамъ. Пьянство, какъ удовольствіе, уступаетъ постепенно болѣе сложной цивилизаціи съ ея наукой, эстетикой, книгами, театрами, музыкой, пониманіемъ красотъ природы и т. п. Наконецъ остается еще особый видъ пьянства, пьянство съ горя, съ злости и т. д., которое тоже отчасти находится въ связи съ предидущимъ варварствомъ инстинктовъ, но главнымъ образомъ есть результатъ тѣхъ причинъ, которыя вызываютъ горе, злость и т. п. Бывшій либералъ, московскій професоръ Бабстъ въ рѣчи „о нѣкоторыхъ условіяхъ, препятствующихъ накопленію народнаго капитала“ сказалъ что то въ родѣ слѣдующаго: „когда разные башибузуки могутъ во всякое время отнять у мужика результатъ его сбереженій, естественно сдѣлаетъ, если пропьетъ ихъ, потому что тогда все таки онъ употребитъ ихъ на себя“. Когда рабочему всякими правдами и неправдами доведутъ рабочую плату до смѣшной суммы, и онъ пропьетъ ее, тутъ тоже casus incurabilis для проповѣдей.

Вообще если теперешніе галицкіе разговоры о пьянствѣ, пропинаціи, трезвости, поведутъ за

собою серьозное изслѣдованіе причинъ пьянства и реальныхъ средствъ устраненія ихъ, вызовутъ серьозную агитацію противъ нелѣпѣйшей пропинаціонной привилегіи (которую я не думаю, чтобъ удалось устранить парламентскимъ путемъ), наконецъ обратятъ вниманіе патріотовъ на обѣдненіе народа отъ болѣе глубокихъ причинъ, чѣмъ пьянство, — то эти разговоры все таки принесутъ свою относительную пользу. Но если они остановятся на теперешнемъ пунктѣ и все окончится мертворожденными обществами трезвости да временнымъ перенесеніемъ пропиваемыхъ денегъ на „благолѣпіе храмовъ“ (которое, замѣчу при случаѣ, все растетъ въ Галичинѣ, не смотря на то, что народъ бѣднѣетъ), да „батюшкамъ на молебны“, то проку изъ всей нынѣшней агитаціи не будетъ никакого, а вредъ будетъ уже тотъ, что она отвлекла глаза патріотовъ отъ болѣе глубокихъ причинъ народной бѣдности. Такъ ли будетъ, или иначе, это будетъ зависѣть отъ степени умственнаго и нравственнаго развитія галицкой интеллигенціи, къ которой и къ ея отношеніямъ къ народу мы теперь и обращаемся.

Прежде всего, какъ вижу теперь, надо опредѣлить, какъ я разумѣю слово народъ, въ различномъ значеніи слова, natio, populus, plebs. Въ смыслѣ этнографическомъ и гдѣ есть однонаціональныя государства, въ государственной *natio*, конечно, совокупность всѣхъ классовъ населенія извѣстнаго племени. Но и здѣсь главная масса народа, и потому *populus*, по преимуществу есть *plebs*. Эта масса, „чернь“, plebs — люди мускульнаго труда, — есть ***кормилецъ*** и высшихъ классовъ. Если развитіе общественное въ прошедшемъ не могло обойтись безъ раздѣленія народовъ на классы, на людей мускульнаго и умственнаго труда, то трудно теперь спорить про-

тивъ того, что въ будущемъ оба рода труда общественнаго должны соединиться. Какъ въ исторіи, такъ и въ настоящемъ разные классы изъ такъ называемыхъ высшихъ цѣнятся лишь по стольку, по скольку они служили и служатъ какимъ нибудь общимъ интерессамъ, интерессамъ большинства, наконецъ всей массы. Мы постоянно видимъ, какъ класъ за классомъ, исполнивъ свою службу мозга массы, отживаетъ свой вѣкъ, дѣлается вреденъ, наконецъ постепенно уничтожается. Такъ отжила свой вѣкъ военно-феодальная аристократія, духовенство, которыя даже оскудѣли умственно (объ этомъ см. между прочимъ у Бокля); теперь вообще изъ людей всѣхъ такъ называемыхъ высшихъ классовъ достойны уваженія только тѣ, кто съ наибольшею сознательностію переходитъ на сторону массы, plebis, т. е. кто измѣняетъ высшимъ классамъ и стремится слиться съ массою, передавъ ей умственное развитіе, унаслѣдованное отъ прошедшей исторіи, съ ея процессомъ дифференцированія населенія весьма мучительнымъ.

Посмотримъ теперь съ этой точки зрѣнія на галицкія отношенія. Аристократія и тимократія у Васъ и какъ классы и какъ народности прямо противъ массы народа. Сколько нибудь за народъ у Васъ развѣ духовенство и небольшая часть чиновничества. И все, что я вижу и знаю, не даетъ никакого основанія къ оптимизму по отношенію и къ этимъ еще русскимъ обрывкамъ Вашихъ высшихъ классовъ. Я, право, затрудняюсь говорить со всею прямотою; лучше бы взяться за эту критику кому либо изъ Галичанъ самыхъ, тѣмъ болѣе, что въ Галичинѣ есть люди, которые вполнѣ ясно понимаютъ всѣ болѣзни своего общества. Но только потому, что заявленіе этого пониманія ограничивается только частными разговорами и почти не переходитъ въ печать, — я

и рѣшаюсь говорить то, чего не хотятъ почему-то сказать тѣ, кто, конечно могъ бы сказать это съ большимъ правомъ и большимъ умѣньемъ, чѣмъ я.

Что въ настоящее время всякое духовенство, въ томъ числѣ и галицкое, есть классъ отжившій, это было уже сказано выше. Я понимаю, что въ какой нибудь Герцоговинѣ или Болгаріи образованному человѣку сдѣлаться духовнымъ, значитъ выбрать себѣ едва ли не единственную до поры возможность стать близко къ народу, работать для него, вліять на него. Таковъ напр. архимандритъ Пелагичъ, проповѣдующій теперь войну противъ беговъ христіанскихъ и магометанскихъ. Но это, конечно, не нормальный архимандритъ и у Сербовъ, а въ Галичинѣ врядъ ли имѣетъ себѣ соотвѣтствіе. Если же въ Галичинѣ есть еще нужда въ Пелагичахъ и если они есть тамъ, — то, конечно, они не даютъ основанія выключать все и даже большую часть галицкаго духовенства изъ приговора обо всѣхъ духовныхъ въ Европѣ, — какъ это дѣлаете Вы, противупоставляя духовенство галицкое нашему, въ Россіи. И въ Галичинѣ интерессы духовенства противны просвѣщенію массъ народа, — это постоянно и заявляютъ духовные въ частныхъ разговорахъ („якъ хлопъ буде просвѣщенъ, то мы пôйдемо зъ торбами“), и даже полногласно на публичныхъ собраніяхъ, на пр. на митингѣ общества Качковскаго въ Галичѣ, когда было сдѣлано предложеніе столь даже умѣренное, какъ о переводѣ священнаго писанія на народный языкъ, и когда одинъ ораторъ сказалъ: „Мы (духовенство) зъ засады не можемо на те згодитися“. Что въ Галичинѣ духовные и ихъ сыновья не стѣсняются называть мужика „быкомъ“, „быдломъ“ и т. п., — это, конечно, Вы знаете лучше, чѣмъ я. Прибавьте къ этому такія черты, какъ трусость и лесть передъ старшими, клеветничество, интриги для повыше-

нія, часто самую мелочную жадность и т. п., чему я, какъ я ни мало знаю Галичину, берусь привести цѣлый рядъ примѣровъ, если нужно съ поименованьемъ лицъ и случаевъ. Если еще вспомнить, что въ Галичинѣ существуетъ весьма унизительная и стѣснительная для человѣка съ болѣе благими намѣреніями зависимость духовенства отъ помѣщиковъ, то едва ли не полезнѣйше дѣло было бы поднять самую рѣшительную агитацію противъ поступленія молодежи въ духовныя семинаріи и должности. Пусть бы она лучше, если не можетъ рѣшиться на что либо болѣе радикальное, старалась получить хоть какое нибудь агрономическое, технологическое, ремесленное, наконецъ коммерческое образованіе и составила слой ближайшей къ народу средней и мелкой буржуазіи и мелкихъ и среднихъ поземельныхъ собственниковъ, изъ которыхъ скорѣе могли бы выйти независимые народолюбцы, чѣмъ изъ теперешнихъ духовныхъ и чиновниковъ.

Обратимся теперь къ этимъ чиновникамъ, прибавимъ къ нимъ и немногихъ представителей всѣхъ другихъ artium liberalium въ русской Галичинѣ: адвокатовъ, литераторовъ и т. п. „интеллигенціи“ по преимуществу. Опять таки все, что извѣстно намъ, не позволяетъ ставить очень высоко и этотъ классъ. Онъ даже не очень заботится о томъ, чтобъ стать дѣйствительно мозгомъ своего населенія, дѣйствительною intelligentio. Откровенные люди признаются, а литература галицко-русская потверждаетъ это фактическимъ своимъ состояніемъ, что науки въ Галичинѣ нѣтъ. Два три спеціялиста, нѣсколько порядочныхъ трудовъ — это вѣдь только исключеніе, которое только подтверждаетъ общее правило. Довольно посмотрѣть, какъ скудно число слушателей въ аудиторіяхъ русскихъ профессоровъ, да

и вообще на лекціяхъ львовскаго университета, какъ еще меньше посѣтителей библіотекъ, и какъ за то много тратится времени галицкою интеллигенціей на карточныя и билліардныя упражненія, на многоглаголаніе въ кофейняхъ, какъ скудны запасы книгъ у частныхъ людей и въ библіотекахъ обществъ, какъ мало подписчиковъ на журналы, чтобъ увидѣть, что интерессы мысли не затрогиваютъ сколько нибудь глубоко галицкаго общества. Послѣ этого понятно, что литература и общественная дѣятельность „едва едва бредетъ“, „абы день до вечера“, по рутиннымъ дорогамъ, которыя 15—20 лѣтъ установились для каждой партіи, или лучше для каждаго кружка, изъ коихъ каждый соблюдаетъ форму дѣятельности, а въ сущности боится всего активнаго, горячаго, новаго, какъ безпокойнаго, требующаго настойчиваго и систематическаго, развѣтляющаго ся труда а часто и риска.

Впрочемъ что тутъ говорить объ энергіи и рискѣ, когда очень часто галицкіе дѣятели не выдерживаютъ и скромной, самой скромной критики? Посмотрите на литературно-патріотическія общества, соберите голоса, которыя иногда слышатся и въ печати: „Народный Домъ“, дойная корова немногихъ лицъ, „Матица“ спитъ, „Русская Рада“ спитъ, „Общество Шевченка“ спитъ, „Побратима“ допустили уснуть на вѣки; нѣкоторые признаки жизни обнаруживаютъ „Просвѣта“ и „Общество Качковскаго“, но не говоря о томъ, что польза ихъ дѣятельности еще весьма спорная, кто-жь можетъ утверждать, что эта дѣятельность сознательно систематическая? Если хотите, изъ протоколовъ и отчотовъ „Просвѣты“ я вамъ выпишу цѣлый рядъ противурѣчій, неисполненныхъ обѣщаній и проч. Тоже самое можно сдѣлать и относительно редакціи газетъ.

Самая насущная вещь для просвѣтительно-литературныхъ обществъ и самое настоятельно-нужное дѣло для Галичины, Буковины и Угорской Руси въ настоящую минуту, — библіотеки, находятся въ самомъ жалкомъ состояніи. Пусть мнѣ не говорятъ обычныхъ галицкихъ жалобъ на бѣдность. Опять таки цифрами и именами я берусь доказать, — не Вамъ, конечно, потому что Вы ихъ знаете лучше меня, — что галицкая интеллигенція вовсе не такъ бѣдна. И если вклады ея на патріотическія цѣли часто такъ комически малы, если ни одинъ патріотическій кружокъ не рѣшился установить у себя прогрессивно-подоходнаго налога на эти цѣли, то причиною тому вовсе не бѣдность, а что то другое. Есть между Русинами и землевладѣльцы и домовладѣльцы и капиталисты; духовенство, профессоры и др. получаютъ не малые оклады; семинаристы умѣютъ дѣлать долги на счетъ батюшекъ и будущихъ тестей, — а годовые вклады въ „Просвѣту“ равны какимъ нибудь 300 гульденамъ. Большія суммы у Васъ умѣютъ собирать только съ „лѣнивыхъ и пьяныхъ хлоповъ“, какъ напр. на „Народный Домъ“ и „Матицу“, теперь на общество Качковскаго, изъ которыхъ первые два общества прямо обманули народъ, а третье суетъ народу что попадется, въ томъ числѣ и откровенія г. Гальки въ физіологіи.

За то постоянно слышишь и видишь въ теченіи всѣхъ тридцати лѣтъ дѣйствія галицкаго возрожденія такія факты, какъ выпрашиваніе должностей именемъ „Wünsche der ruthenischen Nation“, непорядки, оплошности то въ той то въ другой кассѣ общества или редакціи, перебѣжки изъ одного лагеря въ лагерь, изъ народности въ народность. Видишь, какъ высокопоставленный духовный канючитъ въ польской канцеляріи изъ

за 75 гульд., какъ извѣстный писатель выпрашиваетъ себѣ у славянскаго комитета 100 р., обѣщаетъ за то книги, не даетъ ихъ и проситъ денегъ вновь, какъ редакторъ газеты съ бюджетомъ 10—15.000 гульд. выпрашиваетъ 250, потомъ 100 р., унижается, пишетъ доносы, завѣдомо лжетъ, какъ предсѣдатель общества униженно выпрашиваетъ 350 р., которыя рѣшительно недоумѣваемъ, куда могли пойти и т. д., и т. д. И всѣ эти позорящіе австрорусскую интеллигенцію факты не возбуждаютъ энергическаго негодованія, не преслѣдуются общественнымъ мнѣніемъ, а напротивъ тщательно закрываются своими а часто и чужими!

При видѣ всего этого, при чтеніи всего этого, что пишется въ Галичинѣ, при наблюденіи весьма черепашняго хода галицко-русскаго прогресса право позволительно сомнѣваться, точно ли существуетъ въ Галичинѣ то передовое, европейски образованное, преданное народу меньшинство, о которомъ у насъ зашла рѣчь съ обѣихъ сторонъ. Лучше ли стоятъ дѣла у Васъ въ этомъ отношеніи, или хуже, чѣмъ въ другомъ мѣстѣ, это къ дѣлу не идетъ. Дѣло въ томъ, что вышеупомянутое меньшинство въ Галичинѣ надо еще сдѣлать и организовать. Всего естественнѣе Вамъ заняться этимъ созданіемъ молодежи, и для этого нужна, при горячемъ народномъ чувствѣ, прежде всего дѣйствительно серьозная европейская наука.

М. Драгомановъ.

III. Правдиве слово Хлїбороба.

Сю брошуру, написану д. Волховським і сконфіскувану тодїж віденською прокураторією, подаю тут передруком із одинокого мабуть захованого примірника в моїй бібліотецї (дар пок. Остапа Терлецького) раз тому, що Драгоманов признає їй у своїх листах певне значіне, а друге тому, що вона була причиною першого руського полїтичного (прасового) процесу, в якім оскаржені були Остап Терлецький, видавець брошури під псевдонїмом (а властиво „громадським“ прозвищем) В. Кістка, і Болгарин друкар Янко С. Ковачев. Суд присяглих у Віднї, розуміє ть ся, увільнив підсудних від провини закиненої їм прокураторією. Остап Терлецький виголосив свою оборонну промову, з якої нарис заховав ся у брулїонї і з якої подаю важнїйші уступи в додатку до тексту брошури. *І. Ф.*

Послухайте, добрі люде, що я вам скажу. Вибачайте, коли що не до ладу буде моя мова, бо я простий чоловік, не вештав ся по тих Петенбургах, то може що й не теє... Але ж і так скажемо, чи там воно буде розумно чи нї, а треба ж кому небудь почати. Коли моя мова буде не дуже розумна, то може хто дотепнїйший за мене розкаже, як его краще зробити, тай додасть свое розумне слово — от воно і добре буде. А то теперечки, бач, усї ті розумні сидять анї пари з уст, неначе їм позамазувало;

а тим часом нашому братові сіромі пани та справники (не проти ночі сю погань згадуючи) так кешені витрушують, що не то грошей, і полови вже чортма! Та щоб я при такій халепі мовчки у свойому кутку сидів, та тільки озивався: „Моя хата з краю, я нічого не знаю“? Ні, люде добрі, я не колода гнила, що в багні лежить — от вона мовчить; я жива людина, то про живе думаю й гадаю. І як тут не дивуватись, як тут мовчки сидіти, коли такі дива робляться на світі! Ну поміркуйте лишень самі: куди не пійди, де не поглянь, усюди, по всім світі простий чоловік працює та клопочеться, од ранку і до пізної ночі робить він і на полі, і в лісі, і в селі, і в місті, та по фабриках і заводах; які є но машини, всякий перкаль, хусти і всякий товар — все те вийшло з праці рук наших! Що ж ми маємо за таку працю? А от як бачите, живемо самі тільки-тільки що не в собачих халабудах, та ходимо трохи не голі та босі. Здається, усеб-то повинно бути наше, бо ми его зробили, так ні ж! Усе, що я зроблю, пійде на пожиток нетрудячим панам, купцям та жидам, а мені достанеться тілько, що з носа їм впаде. А тим часом дивишся на вкруги, та аж об поли руками вдаришся! Здається, усі ми нарожаємося на божий світ і босі й голі — і малі й дурні — всї однаково; так ні ж; пані рожає — панича, а хліборобка — хлопця! Першому холя й воля, а ні у його якої журби чи біди мужицької; нічого він не робитиме, тільки буде пити та гуляти та з панночками базікати, а хоч і робитиме, так не теж, що прийдеться, а що сам захоче. Хлопець же ще в колисці пручається, а вже батько несе за его подушне, бо й він дивиться на божий світ. Хлопця мало од землї видко, а вже в погоничах ходить. Паничові ж усяка наука: хоч і дурний, то стане розумним, а хлопця і радий би батько до

школи посилати, так в хазяйстві єго треба, та й учителї такі, що чорт батька єго зна, чи в єго глузд в голові, чи може капуста. А як часом трапиться путящий чоловяга учитель, то не вдержиться довго, бо звичайне, путящий чоловік казатиме правду селянам, а сего найбільш не любить наше милостиве начальство. Отсе ж панича, хоч там накладуть єму у голову всяких мудрощів, хоч і нїчого не тямить, — куди пійде, приймають, і шана єму всюди і гроші; простого ж чоловіка, хоч би в єго розуму було за десять панів, в потилцю пхають. Та чом же се так? Чим ми гірш за панів? Та ми лучче за них в десятеро: ми не звикли жити за дурнички, людей не обдираємо, даром хлїба не їмо, а пани що? Дармоїди, без нас з голоду повмірали б!

Тепер я вас спитаю, люде добрі, чи гарні ж отсе такі порядки, чи не годї нам мовчати, чи не пора нам, панове товариство, своїм розумом про свої дїла поміркувати? Як на мій розум, то й давно таки пора! Я знаю, що багато в мене земляків (та й односельчане такі знайдуться), що на се менї казатимуть, як мій кум Охрим Джигирь: „Куди нам із своїм дурним розумом міркувати? Тяжко на світі жити, що про се й казати, та мабуть таке воно від Господа праведного. Пани та царь многомилостивий розумнїйші за нас дурних, вони вигадають, як нам допомогти!“ Ну, на таку річ я й иншим казатиму, що сказав Охримові: „Ось послухай но лишень байку та собі добре на вус намотуй!“

Не далеко, не близько, не високо, не низько, а у самому великому та густому лїсї було звірине царство, львине государство. Було там до біса усякого звіра, а овець та баранців найбільш за всїх; баранцї ж та вівцї травицю собі скубуть, а вовкам та медведям тай самому львові травиця щось не до смаку, а одно одного їсти

теж не хоче... От вони теє та овеє — і вигадали наставити вовка до овець старостою. Добре. Іде вовк до лева просити ся у старости. А про вовків уся челядь знала, що вони таке за птиця! Еге, добре ж! Як почув лев вовче прошенне, зараз єму неначе свіженьким мнясцем запахло. Але ж думає собі, як-не-як, а усе ж таки я тим вівцям царь, як то кажуть, отець; то так таки віддать їх із пола у полу якось ніби незвичайно... Тай мнясця теж хочеться... Міркував, міркував, а далї й каже: „Мене, каже, над усіма вами від самісінького царем наставлено, так я повинен усїх вас, моїх підданих, однаково шанувати і доглядати. Тим-то я не можу сього діла сам зробити, а нехай збереться громада, то як вона присудить, так і буде“. А сам підозвав до себе якогось генерала, що раду збірав, тай сказав єму щось тихо на вухо. Добре. Зібралась уся звірина та гуртом і порішили: приставити вовка до овець, пустить єго в кошару. (Нехай задасть, бач, пару!) А вівці? Що ж вони мовчали? Хиба їм обридло жити? Ге нї, та бач, їх не було, бо їх у громаду не позвали. Оттак же самісінько й з нами: хиба нас не дурили? хиба коли питають нашої згоди на яке будь діло? Ще за козаччини, як були у нас свої гетьмани, то вони з другою старшиною сидїли на шиї у простих козаків, бо ті гетьмани та полковники тільки що говорили по нашому, а були такі самі пани, як і другі всякі. Та що про се казати? Адже ж вони, а ніхто инчий, Ляхам нас запродували, а як виссали кров і піт, то зовсім подарували нас Ляхам і Московському цареві. А цей, думаєте, лучче за панів? От такої! Адже ж як не як, а за гетьманщини були, правда, усї бідні, так хоч не крепаки, а Катерина цариця всїх нас повернула у кріпацтво та повіддавала своїм генералам і бахурам. Коли б царі нам добра хотїли, хиба б вони віддали увесь

степ панам? Адже ж се за наших дідів діялось, що всї степи, геть де он Миколаїв, Одеса, Катеринослав, були вільні. От як би царі були справді до нас як батьки до дітей, що-б вони тодї повинні зробити? Вони б повинні усю землю між людьми подїлити рівно, а коли землї більше, ніж її треба, то гукнули б між народом: „Гей любі діти, трудові хлїбороби! в кого землї мало, йдіть у степи — всім буде місце“. А як би і після того було зайвого степу, то треба було єго панам не оддавати, а зоставити до того часу, поки наплодиться більше народу, що вже єму своєї землї мало; тодї знов визвати так саме, як і перше, людей, і подїлити між ними сю землю. От що повинні були царі зробити, коли вони добрі, чесні люде. А вони що зробили? Пооддавали землю своїм поганим байстрюкам, та ще чимало чесного народу їм у кріпацтво завдали. Ось теперішнїй царь обіцяв нам волю дати, та ба! Казав пан, кожух дам, тай слово єго тепле. Замісць волї дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо на робочого чоловіка, чи бичівка, щоб на їй повіситься. Воля! І собака вільна, біжить куди схоче, та бач далеко від хати не відбивається, бо лбпать захоче; добре і тумаків наїсться, поки сердешна роздобудеться на кістку або на шматок хліба, а все ж таки з двору не тікає. Так і нам сіромахам, як нема чого їсти, то й підеш в найми до якого будь пана або попа, мало що не за шматок хліба, або на заробітки по степах і фабриках, щоб тільки жінка й діти не попухли з голоду. Не даром же про наймита й пісня зложена, що співається:

„Гей немає в світї гірш нікому,
Як бурлацї молодому!
Що бурлак робить, заробляє,
Аж піт очи заливає,

А хозяїн пъе гуляє,
Ще й бурлаку попрікає“.

Бач, перше з нас брали батогами, а тепер голодухою; гарна ж ця панська та царська воля! Себто я прийшов у лісї до якого будь дерева, тай почав: „Ти, дубе любий, я бачу, тут зовсїм волї не маєш, стоїш собі на однім місцї, анї піти куди, анї що! Ось стривай лишень, я придбаю тобі волї“, та взяв би його гарненько викопав, землю собі узяв, а єму: „Іди, небораче, тепер ти вільний“. То-тоб я мабуть між панами слави собі придбав за „освобожденіє“. Бо вони ж, тії пани, як раз так і зробили: ту землю, що з дїда з прадїда потом та кровю нашою орана і слезами порошена, вони собі забрали, а нам де-які шматочки дали, та ще й викуп плати. А бодай ви не діждали! Та як на те пішло, то ми вже разів сто її викупили ще за панщини своєю тяжкою працею та податками; наші батьки та дїди цїлий вік свій робили за ню на панів. Скільки пани з нас грошей повитягали, скільки нашої крові та поту напилися? А тепер бач, кати прокляті, за те начеб-то забули, та знов вимагають! Та хоч би ми й нічого не платили і не відробляли, то що з того? За віщо, скажіть, їм платити чи робити? Хиба землю цар з панами зробили, хиба своїми руками придбали, що вони її продають та орудують, як їм злеє серце та нікчемний глузд каже? Чого ж вона зветься царською та панською, а не зветься людською або громадською? Подивіться на ню: сегодня прийшов Петро, чи там Павло, зорав її, засїяв, заборонував і вона дає єму хлїб і радість; на другий рік прийшов Левко, зорав її, засїяв, заборонував — вона й єму дає хлїб і радість. Як мати діточкам своїм любим рівно дає, нікого не кривдить, так і земля, бо вона всїм нам мати; вона

нас годує, вона нас на білому світї держить. Скажіть же менї: хиба може хто небудь неньку свою підмовляти та наказувати: „Не смій годувати моїх братів, других твоїх дітей, мене тільки годуй?“ Хиба може хто матїрь свою продавати? Адже ж хто тільки подумає за се, той поганець над поганцями, розбійник над розбійниками! А вони саме те роблять, ті царі та пани та ті перевертнї з чесного простого роду, котрі їм потурають та на їх капостні дїла дивляться і самі їм підлажуються — вони матїр свою землю продають і купують і у неволї держать, у кайдани кують, не дають їй усїх своїх діток однаково годувати! Деж тут правда!?

Мій Боже правий! Як подумаєш, як то брат брата може мордувати! Як би то всї були рівні, щоб не було нї богатих, анї бідних, а не то як тепер, що тому доля запродала од краю до краю, а другому зоставила те, де поховають. Як би не було нї начальства, нї підданих, — як би то всї рівно робили, щоб не було так, що один з ранку до вечера рук не покладає, а другий нудить світом, бо нї защо й рук зачепити, — як би так, хиба ж би те дїялось на світї, що тепер дїється? Хиба б тодї були паничі? хиба плодили б вони покриток? хиба оддавали б людей у москалї? хиба б обдирали тодї людей і на подушне, і на волость, і на попів і чорт батька зна на що ще? Хиба накладали б на горівку акциз? Хиба вимучували б з людей гроші на всякі царські забави? Ви може не знаєте, люде добрі, що наш царь Олександро заміж дочку оддавав, так весїлля коштує двадцять мілїонів карбованцїв. Се все однаково, що як би ті гроші забрати з усього царства, і з нас і з Москви і з Кавказа і з Сібірі, то з кожної душі прийдеться на се весїлля по сорок копійок! Он що!!! А як ось у Самарській або коли у Чернигівській губернїї голод, люде пухнуть та по-

мирають з голоду, то на се у царя нема грошей. Щоб допомогти Самарцям, теж треба 20 міл. карбованців, але ж їм не дають; нехай, бач, лучче на їх трупах весілля скоїться. От що воно — ті царі та пани! Доки ж ще надію на їх мати?

Подивіться на вкруги, що воно за краса той Божий світ! Село — і серце одпочине! Село на нашій Україні, неначе писанка — село! Зеленим гаєм поросло; цвітуть сади, цвітуть кругом широколистії тополї, а там і ліс; і ліс і поле; і сині гори за Дніпром. Здається, кращого немає нічого у Бога як Дніпро, та наша славна Україна. Здається, у такім би раю та людям би щастя не знайти?! Але ж про те, мої брати, нікчемство панське та царське, та ще нерівність між людей так, бачте, гарно наробили, що в пекло рай перехрестили. От хлопчик у тому ж селї: мов одірвалось од гиллї, одно однісеньке під тином сидить собі в старій ряднинї; і певне знаю, що воно ніколи не бачитиме волї, святої воленьки; що так даремне, марне пролетять єго найкращії літа; що він не знатиме, де дїтись на сім широкім вільнім світї, а пійде в найми; і колись, щоб він де небудь прихиливсь, то оддадуть у москалї. І вимуштрують, що людина ка-зна чим ляже в домовину, що і глузду, і душі чорт-ма, і щоб начальство не приказало, хоч батька рідного стратити — дарма! аби — приказано, то встрелить і єго! А щож, на те вони москалї! І не в однім оттім селї, а скрізь по світї люд у ярма запрягли пани лукаві. Пора, пора вже нам схаменутись, час уже нам подумать, що воно за порядки, що з раю світлого пекло роблять! Інші нам треба порядки і я вам скажу, люде добрі, які. Треба нам царя і усїх панів, котрі не захотять бути з нами рівними, робити як і ми — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село

і кожне місто буде всї дїла свої рішати громадою, на радї і нїякого начальства над собою не знатиме; як що треба буде зробити яке громадське дїло, то виберемо на той час певного чоловіка, алеж і він буде не начальник, а вірник наш; не він нам приказуватиме, а ми єму. Як же буде таке дїло, що одному селу або місту не під силу, що воно до усього краю стосуєть ся — як наприклад залїзна дорога — то знов таки кожне село вибере певного чоловіка; сї люде з'їдуться в одно місце, та й вигадають, як дїло лучче зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигадками і як згодяться, то добре, а як нї — знов придумають, щоб усї згодилися. Щоб одно село не було богатїйш за другі, треба щоб кожне село добре полїчило та обміряло свою землю, людей і худобу; ото ж певні люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лїчбу і так розпорядкують, щоб усім добре було жити і щоб нїкому не було кривди. Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну, трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дїтей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темнотї, щоб ми нїчого не розуміли і до правди не додумались. Тим то вони і панують над нами, що вчені: бо вчений чоловік завжди на вигадки скорійший од невченого. Нам не потрібно панських шкіл, де навчають і того що треба і того що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб бути чесними та вміти робити коло землї і всякі машини. Далї треба матїрь нашу землю шанувати, їстинно як матїрь; не продавати і не купувати, а щоб була вона громадська, всїх однаково годувала. Тодї тільки не буде богатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і богаті є і бідні, що у одного більше землї, у другого менше, а у інчого і зовсім нїчого нема; тим то багатирь нїчого не ро-

бить, а примушує матірь свою землю одного себе годувати, та все що вона оддала б рівно другим своїм дітям, він забирає та й продає і купує собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх найматів. Так саме і по городах та містах; і тут мати земля повинна бути для всіх, людська, і всї будинки що на тій землї — вони повинні бути для всеї міської громади, щоб кожен жив у своїй хатї, а не булоб, як теперь, що один хозяїн, а другий комірник, в сусїдах живе.

Не йміть віри, що вам казатимуть, нїби то сего не можна зробити, нїби з такими дїлами не упораєшся.

Подивіться на залїзні дороги! На сотнї і тисячі верстов простяглись, тисячі людей коло їх пораються, а дороги сї не одному чоловікові належать; цїлі компанії, то б то обчества, їх робили, цїлі обчества з їх і пожиткують. А коли таким дїлом може орудувати общество, то чомуж не можно громадою порядкуватись в селї або в містї? Нї, люде добрі, не тільки се все можно, а треба так зробити.

Та що за се казати! Воно може і давно б уже так сталося, як би народ був розумнїщий та не покладав надії на нікого, як на себе самого, колиб він зрозумів, що опріч як правдою, рівностю, братерством та волею, опріч як сим — щастя не знайдеш. Тим бо то й біда наша, що досї кожен тільки сам за себе турбувався, а як там другим — про те й байдуже, аби єму добре було жити. Та схаменїться, будьте люде, за правду стійте, — добре вам буде. Годї потурати неправдї, годї нам за копійками гнатись, а душу напастити. Про когось приказують люде, що хотїв за шага карбованця купити, а ми за шага карбованця продаєм. Як би не згожувались на панські обіцянки, а добре б взялись самі за дїло, то

досї б усї ті пявки з голоду поздихали. А то кожний боїться, що поки сонце зійде, роса очі виїсть, то б то поки громадське дїло справиться, а свій гріш пропаде. Да буде сором на голову таких людей. Лучче ж менї жінку та дїтей без хлїба зоставити за для святого громадського дїла, анїж потурати неправдї і тим допомагати цареві, усяким становим та панам не тільки мою семью, а й увесь чесний, простий народ у бідноті та темнотї держати. Подумайте тільки, погадайте, скільки нам той поганий страх шкодить. Чи ви знаєте, скільки на всїх нас простих людей приходиться панів? Аджеж на кождого пана приходиться пятьдесять два мужиків. І пе вжеж таки з такою силою та не побороти таку капость? А от як бачите, досї пятьдесять два хлїборобів або міщан здіймають шапки та гнуться перед одним паном, і дають себе обдурювати, обпродувати, бо бояться, бо за правду не дбають. Правда, що за панів держить руку царь, а в царя богато війська з рушницями та гарматами, та спитайте перш, звідкіля взялося те військо і на чиї гроші єго годують і зодягають і споряжають? І москалів даємо ми, і грошей даємо ми, ті самі гроші, що за подушне з нас беруть. Як не дамо нї людей нї подушного, то чорт матиме і війська у наших ворогів. А теперішні москалї, як що до чого прийдеться, хиба не стануть нашу руку держати? Аджеж вони наші брати та сини, аджеж і вони терплять мордування від панів та царських офіцерів. Со вони тепер офіцерів своїх слухають, бо одно дїло, що глузд їм забитий, а друге дїло, що не бачать вони підмоги від своїх братів хлїборобів та інших простих людей; а як побачать, що всюди заворушилось, як їм хто з братів-хлїборобів розкаже, який вони гріх смертний на душу свою приймають, потураючи та помагаючи иродовим панам, та найстаршому між панами

цареві, то схаменуться і з вами за одно станут. А котрі не стануть, то ті гірш будуть од Юди Христопродавця, бо Юда одного Христа продав, а вони мілїони людей, братів своїх продають і неправдї допомагають.

Об однім молю вас, земляки любі, і благаю: стійте вірно і дружно одно за одного! Громада — велика непоборна сила, а одного чоловіка можно як ту комаху задушити. Подивіться на панів із царями — чим вони така сила? Перша штука — вони добре знають, що треба робити, щоб над нами панувати; друга — вони держуться один одного, один одному вістку подає, як і що; раз у раз вони об своїх дїлах розмовляють, радяться і завжди один одному можуть допомогти; третя, що пани своє громадське, хоч і паскудне дїло більш шанують, анїж свою худобу і саме життя; іноді панові і не хочеться свої гроші тратити, або худобу віддавати, а як подумає, що без сього сіроми вийдуть з під їх руки, то й віддасть. Або на війну — вони б і раді зовсім не ходити битись, а посилати тільки наші голови, та бач, не можно сього! От вони і посилають деяких із своїх у офіцери, бо лучче декому з їх стратитись, анїж усім перестати панувати над нами. Так вони собі міркують.

Оттак же саме треба і нам робити, то ми ще дужчі од їх будемо, бо одно, що нас у пятьдесять раз більше проти їх, а друге, що ми не за погане дїло стоїмо, як вони, а за добре: вони за підданство, а ми за волю, вони хотять чоловіка на скотину повернути, а ми хочемо, щоб усї були рівні і заможні, щасливі і веселі. Отож і кажу вам першу заповідь: знайте як і пани, чого вам треба. Треба вам землї, щоб вона була людська, громадська і усе щоб було людське; треба, щоб над вами не було нїякого начальства і щоб усї дїла робилися громадою;

треба, щоб у всїх дїтей був час ходити до школи і щоб школи були справедливі і для всїх однакові, та ще треба, щоб не було москалїв. І не тільки ви самі повинні се добре знати, а й других хлїборобів до того доводити, бо тільки тодї опануємо ми землю, тодї тільки і зможемо настановити правду між людей, як усї сїроманцї добре знатимуть, чого їм треба. Кажу вам і другу мою заповідь: нехай усї сїроманцї, котрі пізнали правду, держуться один 'дного, нехай дають звістку один одному, що і як; коли вас є два або три, що ви пізнали правду, то умовтесь між собою, як і других на теж саме навести та нанастановити, а як лучиться кому з ваших яка причина, то визволяйте чим дуж. Та коли побачите, що нерозумні люде кладуть свою надію на панів або на найбільшого з панів, на царя, то доводїть людям, що вони самих себе обдурюють, що як би царь справдї їм добра хотів, то не брав би од матері сина, од сестри брата у москалї, не обдирав би людей на викуп та на всякі податки. Кажу вам і третю заповідь: станьте за правду щирим серцем і непохитним духом; нехай у вас перша думка буде не об тім, що їсти сегодня, або у що зодягнутись завтра, а об тім, щоб і сегодня і завтра і увесь вік благовістити своєму братові сїрякові осї заповідї, благовістити царство справедливе чесного робочого люду, царство волї і правди і братерства і рівности! А як прийде час, то і взятись за сокиру або косу, щоб стратити супостатів, що не хотять правди. Нехай нї семья, нї хата, нї худоба не стає вам на дорозї, нехай проклятий страх цурається вашого серця, а душа бажає одної правди і обновлення світу. Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, анїж потурати кривдї. Гей, чесні хлїбороби, трудові робітники, вільні козаки, лицарські дїти і ви, нещасливі москалї, що одірвані од рідної хати і чес-

ної роботи, та чие серце ще не одірвалося од правди — гей слухайте мене, скажу я вам слово послідне, слово правдиве, не лукаве, що накипіло на серці не часами, а роками! Гей вставайте боротись за правду, за людське щастя, за волю, за землю! Близько, ой близько світла година, що буде сором і погибель супостатам. Незабаром устануть усї народи і окують царів неситих в залізнії пута і їх славних оковами ручними окрутять, і осудять губителів судом своїм правим і во віки стане слава, преподобних слава; і спочинуть невільничі утомлені руки і колїна одпочинуть кайданами куті. Радуйтеся, сіромахи, не лякайтесь дива; сама правда визволяє довготерпеливих, вас убогих і воздає злодіями за злоє! Оживуть степи, озера і не верстовії, а вольнії широкі скрізь шляхи простягнуться; і не найдуть шляхів тих владики, а раби тими шляхами без гвалту і крику посходяться до купи раді та веселі і пустиню опанують веселії села.

Ідїть же — паки і паки кажу вам — ідїть благовістити нове царство правди. Ідїть по городах і по селах, минайте злих і заходьте до добрих, ховайтеся від царів і панів, слуг їх, і кажіть робочому люду: труженниче, поклади надію на правду; се царство твоє приходить. Женїть страх лукавий і подлий од серця вашого і не бійтеся вмерти за правду, за рівність, за волю, за братерство! Істинно кажу вам: лучче вмерти за правду, нїж з кривдою за плечима предстать пред царство правди. Істинно кажу вам: лучче по каплї усю кров по лицарськи вицїдити, анїж гнути шию під ярмом поганим.

Допоможи вам сама правда!

IV. Із оборонної промови О. Терлецького на розправі за сю брошуру.

Брулїон тої промови, писаної нїмецькою мовою, обіймає 15 піваркушевих сторінок письма, з численними перекресленями цїлих уступів. Без жадного загального вступу автор входить у саму річ і починає критикою нїмецького перекладу брошури, зробленого офіціяльним товмачем для вжитку суду. Починає від самого титулу.

„Хлїбороб“ перекладено на „Arbeitersklave“. Хв. прокураторія зачепила той титул, бо певно повірила, що автор хотїв сим титулом „Arbeitersklave“ зазначити тенденцію всеї брошури, і тому вважала потрібним підсунути брошурі комунїстичну і соціялїстичну тенденцію. Значить, сам титул брошури з тим „Arbeitersklave“ зовсїм фальшивий. Поминаючи вже те, що скільки знаю, складного слова Arbeitersklave зовсїм нема в нїмецькій мові (я бодай не міг знайти його нї в якім нїмецькім словнику), знач. воно оріґінальний винахід пана товмача, за який він сам і одвічальний перед нїмецькою граматикою. Етимольоґія слова „Хлїбороб“ зовсїм не допускає такого перекладу. Бо хлїб значить Brot, а роб — робітник, Arbeiter, Broterzeuger, ширше: селянин,

господар (Bauer). Словом Bauer перекладає сей вислов і п. товмач на стор. 19, 20, 22, 23, лише в титулї чомусь винайшов собі назву Arbeitersklave. Отже титул брошури перекладений зовсїм фальшиво, а його слїдує читати по нїмецьки: Ein wahres Wort eines Bauern an seine Landsleute.

П. товмач очевидно дуже любує ся своїм збогаченєм нїмецької мови, бо вже на 2 сторінцї брошури перекладає зовсїм иньше руське слово на Arbeitersklave. Читаємо в брошурі: „Першому холя і воля, анї у його якої журби чи біди мужицької“, а переклад ось який: „Der erste tut, was er will, hat keinen Kummer und keine Sorgen, dass er ein gewöhnlicher Arbeitersklave wird“. Дословний переклад мусїв би виглядати ось як: „Der Erstere geniesst viele Freiheiten[1]) und kennt keine Bauernsorgen“. Слово „мужицька“ переклав п. товмач знов чомусь своїм любим „Arbeitersklave“. Не можу збагнути, по що і з якої причини.

Розуміє ть ся, не можу знати, яку мету мав автор брошури; можу лише передати вражінє, яке вона робила на мене при читаню. Мушу признати ся, що читаючи той невеличкий твір, я відчував, що він стоїть на зовсїм реальній основі російських відносин, і прошу дозволу мотівувати своє твердженє.

В брошурі маємо два уступи, що містять у собі острy критику селянських відносин у Росії. Один уступ на стор. 357 (нашого видання): „А от бачите, живемо самі тільки-тільки що не з собачих халабудах, та ходимо трохи не голі та босі“. А другий уступ (стор. 360 н. в.): „Ось теперішнїй царь обіцяв нам волю дати, та ба, за-

---

[1]) Пок. Остап переклав сю фразу також невірно, треба-б: „Der Erstere hat jegliche Bequemlichkeit und Freiheit“.

місь волї дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо, чи бичівка, щоб на їй повісить ся". Сї напади звернені против відносин, що настали в Россії по знесеню кріпацтва в 1861 р. і по увільненю селянства. Ніякий знавець історії увільненя селян у Россії не може не потвердити, що ті напади зовсїм оправдані. *[Тут значний уступ рукопису перечеркнений, а далї йде нарис історії знесеня кріпацтва та увільненя селян у Россії, з якого даємо лише два остатнї уступи].*

Зовсїм справедливо говорить Целестін у своїй книзї „Russland seit der Aufhebung der Leibeigenschaft", стор. 81, що таким нерозумним поступуванєм бюрократії без огляду на инші обставини витворили ся дуже погані взаємини між поміщиками і селянами. На півночи сим робом нераз два селянські поколїня засуджені на абсолютне вбожество, бо не можуть видобути із своєї землї навіть стілько, щоб сплатити належність за її викуп і померли би з голоду, як би не могли хапати ся до инших жерел заробітка, як ріжні промисли та поденні зарібники. Їх стан через знесенє кріпацтва погіршив ся страшенно і вони тепер більше нїж коли инде мусять уважати поміщика причиною своєї нужди. Тай на півдні мусить між панами й поміщиками дійти до розяреня, коли він не захоче приступити до викупу".

Слова Целестина потвержує вповні офіціяльний звіт із світової вистави 1873 р., опублікований у книзї про Россію, в віддїлї про рільництво, і де сказано виразно, що особистий і поголовний податок, який платять лише мужики, виявляє постійну проґресію, що в многих околицях мужицтво перетяжене, а декуди особистий податок дійшов до такої висоти, яка абсолютно вже не може піти далї. Із 208 мілїонів рублїв податків, які

наложено на российське рільництво, випадає по тому ж урядовому звіту 13 міліонів на велику ґрунтову посілість, а 195 міліонів на селянство (стор. 81). Мало в Россії таких сторін, — каже той сам звіт, — де би надїлені селянам ґрунти могли самі покривати наложені на них тягарі; т а бувають і такі околицї, де ті тягарі майже в п я-теро перевисшають доходи. Отже в виводах нашої брошури нема нїчогісїнько, щоб хоч на волосок суперечило правдї.

V. В справі реформи нашоjі правописі.[1])

Серед недавньоjі полемики, котра одбулась по австріjських, а надто по галицьких і буковинських газетах про реформу австро-руськоjі правописі, завше споминалось і наше імjа, — та ми не вважали потрібним вступатись в ту полемику наjголовнішче через те, шчо вона велась з усіх боків способом недостоjним. Правда примушуjе сказати, шчо j у ціj пригоді, jак маjже в усіх подібних в остатні часи, пальму первенства в недостоjности треба оддати тіj стороні, од котроjі можно б було ждати чогось иншого і шчо безусловні противники фонетичноjі правописі в га-

---

[1]) *Од автора.* Ми ніколи не робили з справ формальних — справи прінціпіальноjі. На азбуку j правопись ми дивимось jак на справу важну, та все таки формальну і, jак би треба було дльа чого, то готові писати хоч гієрогліфами. Тільки ж в такому виданьньу, jак „Наукова бібліотека" дльа тіjеjі публіки, дльа jакоjі воно виходить, ми не бачимо, чому б треба було писати иншоjу правописьсьу, jак та, котру ми вважаjемо за наjбільш наукову, по краjніj мірі jедину логічну з усіх наших правописів, до котроjі беруть сьа j льуди, до неjі не дуже то прихильні, jак тілько треба науково передати звуки нашоjі мови. (Див. напр. д. Ом. Огоновського Studien і т. д., ріжні статьті в Archiv f. slavische Philologie і др.) Через те ми просимо редакціjу Н. Б. задержати в нашіj замітці і оцьу нашу правопись.

лицько-руськіј прессі, по крајніј мірі показали јасно ј прьамо, чого вони хотьать, або хоч чого не хотьать.

Тільки тепер, коли справа цьа з сього практичного боку вже на јакијсь час похована ј коли, значить, можна говорити про неј̈і не опасујучись, шчо тебе порахујуть в один з полемизовавших гуртів, говорити тільки теоретично з льудьми спосібними перш усього тверезо ј чесно трактувати теоретичні основи справи, а потім вже також чесно прикладати здобуті таким трактуваньньем виводи ј до практики, — тілько тепер ми позвольајемо собі взьати голос в ціј справі.

Перш усього ми мусимо признати, шчо справа цьа підньата була звісними прихильниками правописної̈ реформи незручно ј навіть недостојно. Проти австро-руської оффіціальної правописі, котру звуть не зовсім вірно етімологичноју, виставлениј був трохи не в першіј лінії аргумент політичниј, то б то, шчо вона подібна до россіјської (оффіціальної-ж).

Перш усього це неправда, котру — замітимо дльа противників „московтчини“ серед австріјських русинів — використујуть звичајно в Россії галицькі консерватисти власне проти „украјінства“. На самім ділі австро-руська „етімологіја“ може назватись хиба тільки сестроју россіјської, бо обидві вијшли з старої церковно-славјанської правописі, а зовсім не тож-сама з неју. Обидві носьать на собі сліди осібних евольуціј: россіјська набралась елементів і фонетичних, перше малоруських, потім великоруських, — австріјська своїх крајевих елементів і етімомологичних і фонетичних, означајемих одмінно од россіјських. Обидві правописі подібні між собоју својеју штучностьу, нелогічностьу і через те трудностоју, — але всьака на свіј лад, при чому пальма первенства в усіх таких ознаках мусить

бути оддана етімологіjі австро-руськіj. В усьакім же случаjі, коли зробити пробу і дати двом „общеруссам“, напр. львівському j московському, шчоб вони прочитали голосно першиj напр. „Московскія Вѣдомости“, а другиj напр. „Слово“ або „Н. Проломъ“, то j побачимо, шчо обидва прочитаjуть до того різно, шчо j сами муситимуть признати фантастичність своjеjі віри, буцім то вони вживаjуть однієjі правописі.[1]) Знаменитих же дашків (ô, ê, ӣ і т. п.) і jіх потреби ні один москаль не розбере, бо в себе, jак де треба в таких случаjах, москалі преспокіjно пишуть фонетикоjу, напр. вотчина, вотчимъ і т. д.

Далі аргумент од „московшчини“ незручниj і недостоjниj, — бо хиба мало в австріjській Русі дійсно подібного до московського? Адже ж усьу кирилицьу приjшлось би покинути, ба навіть і носи j уха поодрізувати, шчоб одрізнити Галичан од Москалів. Непостижимо, jак австроруські народовці не зрозуміjуть, шчо так перемішуjучи політику, — або власне поліціjу, — з нау-

---

[1]) Про мову jа вже не говорьу. Jа абсольутно не розуміjу, jак можна навіть на одну хвильу подумати, шчо мовльав австро-руські етімологи стремльать до літературного jединства з „Москвоjу“. Беру напр. „Бесѣду“ і бачу, шчо там навіть перепечатка повісти П. Раjевского прилагожуjеть сьа „до австро-руськоjі мови“, а вже оріґінальні речі, jак напр. „Масковый балъ“ і т. п. написані такоjу мовоjу, котру можна брати за шчо хочете (скорше все таки за малоруську), ніж за московську. Беру „Н. Проломъ“ і в нім читаjу напр. фельjетон з Брандеса „Современный русскій романъ“, і тільки там можу jого читати, шчо jа малорусин і вміjу по польському j по німецькому (деjакі уступи jа тілько j зрозуміjу, коли перекладу в умі на німецьку мову). А вже чого jа ніjак не розуміjу, так це того, jак може редакціjа „Н. Пролому“ післьа прекрасноjі статьті Брандеса хвалити писанину сотрудників „Бесѣды“, або j власних беллетристів, — і не зрозуміти, шчо в Галичині тільки твори „украjнофільських анархістів“, jак Ів. Франко, сімjа Павликів, М. Рошкевичівна і т. и., — і можуть вважатись за родичів „Современнаго русскаго романа“.

коју ј літературоју, вони держать дльа всьакоји чужоји власти одчиненими двері ј до своїх власних культурних справ, підпирајуть ту сістему, по котріј русини не мајуть права жити дльа себе самих, јак самі собі хотьать, а завше мусьать бути тільки слугоју других, та маленькими діточками або ј собачками на мотузочках, за котрі завше маје право сіпать хтось иншиј?!

На остаток справу реформи правописі підньато тепер не на тіј дорозі і не за часу, — то б то підньато на дорозі адміністративніј, а не громадськіј, і раніщче, ніж до того була приготовлена громадська думка. В доказ останнього ми вкажемо не тільки на те, шчо противники фонетики підньали крик трохи не про кінець світа в купі з кінцем етімологіјі, а ј на те, јак держали себе в ціј справі самі галицькі народовці, котрі б мусіли піддержувати реформу правописі. Власне ці народовці в остатні роки зробили з свого боку все, шчоб скасувати навіть те, шчо вже здобуто було в 1860-ті роки ними самими дльа пропаганди „фонетики“. Јак кажуть, в львівськіј анкеті в справі правописі один тільки д. Партицькиј подав голос за фонетику, але ж цеј самиј д. Партицькиј був першиј з народовців, „котриј (јак Јама індијськиј) переплив океан, шчо ділить царство живих од царства мертвих“, і заосновав там „етімологичну“ „Газету Шкôльну“, потім „Зорю“ і звабив туди і самого Мітру, Вол. Барвинського з јого епігонами в „Дѣлѣ“. Јак могла вигоріти справа реформи правописі, коли власне виданьньа народовців з їх товариством „Просвѣтою“ вчетверили, вдесьатерили в Галичині кількість писаного етімологіјеју, показали, шчо цьа етімологіја мусить дійсно бути шчось таке сьвьате, коли ј грішники післьа бунту проти неји все таки вертајуть сьа до цего „палладіја руського“.

Далі в остатні часи сама наша фонетика підпала својіј евольуцііі: јавились дві фонетики, котрих русини навикші до теологічного способу думки похрестили іменами двох апостолів Сатани: Куліша ј Драгоманова. З цих фонетик пізнішча, вже через самиј час свого пojaву, мусила статись радікальнішчоју, логічнішчоју і простішчоју. До неjі зближались вже давно льуде, котрі без усьакого „житейскаго попеченія“ хотіли вірно оддати звуки нашоjі народньоjі мови (напр. в виданьньах Петерб. географ. Товариства, Росс. Академіјі наук, Казках Аѳанасьева і т. п.) і тепер, јак сказано, в таких чисто наукових випадках стали вживати цьу нову фонетику ј німецькі твори про нашу мову. Цьу нову фонетику пријньала прихильно всьа прогресивна частина галицькоjі молодіжі. Післья цього старша фонетика сама стала свого роду етімологіјеју, котроjі держатись стали деjакі фонетики тільки з оглъадів не наукових, а консервативних, кружкових і навіть особистих.

Шчоб пojaснити остатні слова тим, хто не дуже добре зна галицькі справи тих часів, коли пojавилась нова фонетика, треба б було багато росказувати. Ми тілько нагадаjемо наjголовнішче. Пojавилась цьа фонетика в звјазку з новим радікальним рухом серед галицькоjі інтеллігенціjі, котриј показавсь коло 1876 р. Наjхарактернішчим проjавом того руху ві Львові було пojедпаньньа двох товариств молодіжі: „Академичниј Кружок“, котре належало перше до партіjі, шчо колись була „молодоју“, народньоју або украјінськоју, але тоді вже одстала од новішчого прогресивного украјінського руху в Россіjі і навіть почала одставати і од ідеј украјінського руху 1860-их років, котриј між инчим висунув наперед старшу фонетику. Новиј рух серед галицькоjі молодіжі, котра між инчим заjавила, шчо вона прихильна

до прогрессивно-демократичноjі літератури великоруськоjі мови, але ж у себе (згідно j з прінціпами цеjі літератури) вважаjе потрібним робити наjголовнішче дльа народу і розвивати літературу на основі европеjських прогрессивних ідеj в мові цього народу.[1]) [Друге товариство держало сьа народовецькоjі ортодоксіjі].

Поjеднаньньа двох молодих львівських товариств коло таких ідеj вивертало з корнем старі галицько-руські партіjі, однімало в них резон бутьтьа. Звісно, шчо не подобалось тим льудьам з ціх партіj, котрі або вже задевjаніли в старих парахвіjальних тенденціjах, або шче j зробили собі свого роду карjеру j хліб з служби при старих парахвіjальних справах. Звісно, деjакі особи зо старих парахвіj почули себе j персонально обидженими jак пригодами процесса, поки виробльавсь новиj рух, так і тим, шчо вони прогльаділи jого зріст.

Перш усього наjзлішче кинулись на новиj рух органи староjі партіjі, котрі зразу прокричали jого „нігілізмом“ і почали накликати на нього поліціjу, при чому не могли пропустити нагоди причепити до цього руху j своjіх давніх противників народовців, на ділі досить невинних в ціj справі. З свого боку народовські органи, а надто „Правда“ од часу редакціjі Вол. Барвінського (особисто враженого рецензіjами на jого елокубраціjі, вмішченими в „Кіевск. Телеграфѣ“, котриj був у першіj половині 1875 р. органом нового украjінського руху) накидали „нігілізми“ нового руху — московшчині. Причепи збудженоjі такими нападами поліціjі до кількох молодчих галичан з поводу jіх особистих стосунків до декого з россіjських емігрантів і з поводу однієjі украjінськоjі брошури, друкованоjі в Відні j написаноjі більш в дусі старшоjі револьуціjноjі

[1]) Дивись в „Другу“ 1876—77 рр.

українськоjі „Хлопоманіjі“, ніж соціалізму (наj-гостріпчі уступи цеjі брошури були слова з Шевченка j переложених ним псальмів біблиjних) — показались органам обох старших галицьких партіj доброjу пригодоjу напастись на новиj рух, шчоб притлумити jого, шчо jім на jакиjсь час і повелось.

Серед таких то обставин поjавилась на світ нова фонетика в виданьньах женевських і львівського кружка „Громадського Друга“, проскрібованих одинаково jак „словістами“, так і „правдьанами“. Остатні не могли нічого сказати проти прінціпу новоjі фонетики, котроjі наукова вартість на стільки була очевидна, шчо такиj муж правдьанського гурту, jак о. Ом. Огоновськиj, мусив уживати jеjі в своjім німецькім науковім ділі. Але признатись до новоjі фонетики в своjіх руських виданьньах — народовці не зважувались, бо це б значило признати, шчо в женевських і львівських синах Сатанаjіла jесть шчось доброго, а це було не на руку народовськіj (наj більш львівськіj) парахвіjі. І ось, коли деjакі мньакші душі з народовців, наjбільш „провінціали“, jак Желехівськиj з своjім словником, — змагались встоjати хоч при старшіj фонетиці, — другі, львівські жерці парахвіjі навіть покинули цьу захвачену фонетику дльа етимологіjі. („Зоря“ д. Партицького, „Дѣло“ Вол. Барвинського)· Ніjаких наукових резонів в підпору такоjі зміни львівські редактори вже не виставльали, а один з них, д. Партицькиj, тоj самиj, котриj тепер би то подав голос за фонетику, навіть озвавсь у своjіj „Зорѣ“ (1882, стор. 160) „що въ нынѣшну пору заощадити належало бы Галичинѣ всякихъ спорôвъ и пробъ правописныхъ“.[1])

---

[1]) Інтересно, шчо вимовив таку думку в своjіj „етімологичніj“ газеті колись фонетик і радікальниj автор „Провід-

Де ж було здибати в Галичині енергічного підпору пројектові фонетичноји реформи оффіціальноји правописі, навіть коли б цеј пројект був поставлениј і зручнішче, ніж це зробили два черновецькі профессори? А з другого боку јак же було народовським авторитетам витримати протифонетичну аттаку старшоји партіји, коли вони самі дали јіј у руки по крајніј мірі половину аргументів проти женевських і львівських апостолів Сатани і јіх „печати“ — фонетики?

Треба признати, шчо „етімологи“ дуже зручно поставили спор так, шчо, мовльав, фонетики хотьать оффіціального признаньньа власне „женевськоји“, нігілістично-анархічноји фонетики, а не старшоји, бо цьа останньньа вже на стільки підкопана, шчо за неју наврьад шчоб багато льудеј могло гарьачитись навіть між старшими народовцьами, — тоді јак виступити голосно за нову фонетику не зважујуть сьа навіть многі ј з молодших, нальаканих криками всіх старших парахвіј проти јіји діавольського походжіньньа! Звісно, в тому, шчо пописали „Миры“, „Сло-

---

них ідеј Шевченка“ з поводу виданоји нами в Женеві брошури „Маріја“ — Шевченка. Д. Парт. звішчав своју публіку, шчо мовльав „П. Драгомановъ... закинувъ славяньскій буквы и правопись нимъ самымъ придуману (такъ звану „драгоманôвку“), а принимае до своихъ соціалистичныхъ (!) видань латиньске письмо зъ правописею польскою, щось въ родѣ коломыйского „Switła“. — На самім ділі видавець „Маріји“ і не думав закидати слав. букв, ні своједи кириловськоји фонетики, а тільки подавши з гори голос за латинську азбуку, јак за общеевропејську, тільки ж зреформовану, — на тепер видав польськоју азбукоју одну пробну книжечку дльа тих русинів, котрі зовсім не знајуть кириловськоји азбуки. Таких русинів не мало не тільки в Австро-Угорщині, а навіть в Россіји. Премудрі наші патріоти, дльа котрих національність одно з церковним обрьадом і навіть з азбукоју, залишајуть таких русинів на „лектуру“ польську або словацьку, руминську, мадьарську, і на пробу виданьньа поеми Шевченка дльа таких русинів, навіть і уваги не звернули.

ва“, „Н. Проломы“ проти „анархічноjі“ женевськоjі фонетики, багато смішного, котре нагадуjе лемент напр. московських старообрьадців проти тьутьуну, чаjу, кохве або картоплі, — в котріj, мовльав, поjідаjуть сьа душі померших. Трошки освітнішча льудина з жерців таки зрозуміjе, шчо правопись — сама по собі, а „анархіjа“ — сама по собі, і шчо „анархіjу“ jак кто схоче, то j етімологіjеjу напише. А льуде письменнішчі, котрі перегльадаjуть наукові виданьньа по славjаншчині, ті зобачать, шчо напр. „Русскій Филологическій Вѣстник“, котриj виходить у Варшаві на субвенціjі росс. міністерства освіти, (хоч і без твердих знаків!!![1]), в 1883 р. надрукував статьтьу, в котріj і дльа россіjськоjі мови рекомендовалась правопись зовсім подібна до „драгоманівки!“ А все таки в лементі „Мира“ і К-о проти цеjі правописі jесть зерно j резонного. Jа вже не казатиму про те, шчо такиj лемент, jакиj би він не був дурниj, а все треба jого завважати j напр. не примушувати оффіціально льудеj садовити по огородам картопльу, поки вони в ніj душі предків бачать, — а дати трохи порозумнішчати під натиском вільноjі ініціативи, — а не то будуть „картопльані бунти“, jакі бували колись у Московшчині. Jа таки просто кажу, шчо „Миръ“ і К-о резонно лементуjуть проти радікальноjі реформи правописі.

Льуди — річ органічна: реформа, та шче j радікальна, ніколи серед льудеj не зостаjеть сьа сама в одні́м крузі, а веде за собоjу j инші, в других кругах. Це зовсім не випадок, шчо напр. метрична сістема міри j ваги поjавилась зараз післьа „Декларацjі прав льудини j громадьанина“. Між одним і другим jесть прьамиj, органічниj

[1]) Д—ов помилив ся, Р. Фил. Вѣстникъ виходить з твердими знаками, а без них виходили Р. Филол. Записки в Вороніжі. *І. Ф.*

звјазок! Фонетична ж правопись може шче більше порідньајеть сьа з тієју „Декларацієју“, ніж метрична система.

Фонетична правопись, це полегкість всьакій дитині, вивчитись читати ј писати, всьакому мужикові раз на завше задержати собі в голові ортографіју, не бојатись граматичних помилок, обходитись без писарьа і т. и! Хиба ж це не револьуціја, навіть не „анархіја“ дльа певного сорту льудеј?!

Шче більше мајуть резону галицькі противники фонетики, коли виступајуть проти неї з погльаду почастно клерикального. Дуже помильајуть сьа ті, хто приписује лінгвістичниј консерватизм, чи аристократизм, самим латинським клерикалам. І в церкві грецькій була здавна теоріја викльучноји свьатости трьох мов Пилатових і негідности инших. В церквах славјанських цьа теоріја обновилась в реакціји проти перекладу Бібліји на мови народні, реакціји, котру ми бачили на наших мајже очах і в Сербіји, і в Россіји, де Св. Синод не тільки не пуска украјінського перекладу Бібліји, але ледви недавно згодивсь допустити ј великоруськиј, — та ј то зроблениј мовоју, котра далека не то од простоји великоруськоји, але ј од живоји літературноји россіјськоји. В Західних Русьах перша проба перекладу Бібліји на мову руську зроблена була чоловіком світським (доктором Скориноју) та шче ј у чеській Празі, перејньатіј гусситством, — а дальші проби јшли вже під впливом не тільки кальвінства, а ј соціnіанства, — і коли в $^1/_2$ XVI ст. знајшовсь православниј піп, котриј переложив јевангелистів „з јазика болгарського на мову руську“ (т. зв. Пересопницька рукопись), то це був піп, котриј стојав поміж церквами православноју ј латинськоју — та — характерно! — шчо јого

переклад так і не побачив печатного станка.[1]) Загльаньте в переднье слово до „Евангелія Учительного“ виданного в Заблудові в 1568—1569 р., побачите, хто власне не допустив, шчоб појавилась цьа книга в „простіј мові, виразумінија ради простих льудеј“. Згадајте, јаке ј чије противенство мусив витримати і в наші часи переклад молитов дд. Куліша ј Пульуја, а також јіх переклад „Нового Закону“, до котрого такі холодні і оффіціальні народовці галицькі з јіх Просвітоју. А чи ж хто небудь і з цих народовців посміје сказати слово за переклад з „языка болгарского“ — „на мову руськују“ церковноји служби??

Хто передума про ці всі ј подібні речі, тој прijде до думки, шчо ј клерикальна аристократіја чи бьурократіја безпремінно потребује кастовоји архаічноји мови з одповідноју правописеју, — а далі безпремінно мусить противитись і „простіј“ мові ј такіј же правописі ј по за стінами церкви. І це зовсім резонно, бо в јакому стані буде церква з јеји мертвоју мовоју, коли навкруги јеји буде рости письменство на живіј, народніј мові, легко доступне всьакому через просту правопись? В ціј осередковіј антітезі лежить најголовнішчиј корінь усіх спорів літературних і малих успіхів народньоји літератури в Галичині, а зовсім не в побічних вливах, напр. в московському, јак думајуть де хто з галичан; ба навіть за „всеруське објединеніје“ вхопились дејакі галицькі клерикали

[1]) Не менше характерно, шчо другі подібні проби, котрі лежать в Москві (в Румьанцівськім музеји) і в Вільні (в публ. бібліотеці), а також переклад соцініанина Негалевського, шчо знајшовсь недавно в Михајлівському манастиру в Кіјіві, навіть не описані скільки небудь докладно, не гльадьучи на те, шчо остатніј переклад, можно сказать, перед носом у головного штабу украјінськоји науковости.

најголовнішче через те, шчо розмови про нього помагајуть вдержати церковно-літературне кастове status quo.[1])

Тілько ті, хто добре зрозумијуть цеј nucleus rerum, зможуть заосновати в Галичині правдиво-народне письменство. Хто хоче такого письменства, ті мусьать раз на завше записати собі „на носі“, шчо побороти противне јому „твердојазичіје“, себ то мову клерикально-бьурократичних консерваторів, можуть не „мньакеські народовці“, котрі самі себе недавно охрестили јакимись „національними (?) консерваторами“ і через те фатально мусьать дружити з попередніми, — а тільки тверді, радікальні демократи, прогресісти, прихильники світськоі науки, такоі ж зсесвітноі, јак всесвітніј і консерватизм.

Очевидно, шчо хто бажаје переваги простого, народнього інтересу хоч би в таких формальних річах, јак письменна мова ј правопись, тој најліпше зробить, коли замісць того, шчоб кланьатись в оффіціальних кругах, заходьучи до них з заднього ганку, просто пристали до того, шчоб ширити серед русинів таку науку в простіј народніј мові і простоју, фонетичноју правописьсьу. Остатньа мусить перш усього привчити громади, а потім колись зверне до себе ј урьади. Між русинами вже досить је прихильників фонетики, — то нехај же вони перш усього отверто пишуть і печатајуть неју, та при нагоді појасньајуть, јака з неі користь громаді. Говорьучи таке, ја думају просто про фонетику новішчу, котра

---

[1]) Нагадајемо хоч те, шчо најгарьачішчиј апостол московського панрусізма в Галичині, Зубрицкиј, просто казав: „Для народа довольно молитвенника и псалтыря“, — звісно, в церковніј мові, а порьад з цим і те, шчо між „Словомъ“, „Н. Проломомъ“ з одного боку і „Миромъ“ і навіть „Русью“ з другого нема ріжниці шчо до мови ј правописі.

тільки власне ј заслугује імени фонетики ј маје всі јеji користні боки ј проти котроји з наукового боку всьакиј, хто тільки признаје сьа до прінціпу фонетичного (а хто справді образованиј чоловік до того тепер не признаје сьа?), не може нічого сказати ј котра дльа таких льудеј може тільки мати один гріх — својіх женевських хрестин, коли не родин. Так не вже ж розумні льуде можуть зупиньатись перед таким гріхом або подавати голос за стару фонетику тільки тому, шчо вона, јак каже о. Ом. Огоновськиј, „доволі консервативна, позајак не добачајемо в ніј јоти, та ј мјагченьньа співзвуків не виражаје сьа стіјно знаком ь“.[1]) Плутатись тепер шче з такоју „досить консервативноју“ правописьсьу, а надто в книгах призначених не дльа попульарноjі публіки, це значить добровільно робити себе „ні богу свічкоју, ні чорту кочергоју“.

Формальниј консерватизм в виданьньах попульарних шче маје свіј резон до јакогось ступньа. Та тільки треба завважити ознаки простонароднього консерватизму, котриј зовсім одмінниј од консерватизму кастового, іерархичного. Простонародніј консерватизм виходить тільки з неосвітности, з привички, але не маје в собі елементу својекористного інтересу, јак консерватизм кастовиј. Од того народ піддајеть сьа ј прогрессу, скоро побачить в ньому дльа себе інтерес. Колись мені довелось јіхати з Кијіва в одному

[1]) „Зоря“, 1887, стр. 155. Остатні слова, та ј увесь уступ може значити тільки, шчо цьа правопись „досить нелогічна!“ Хто хоче посміјатись під сумну годину, тому радимо перечитати, јак на стор. 139 і 155 названоjі „Зорѣ“ сьвяшченник-профессор всильујеть сьа затерти „женевську“ фонетику, в тім числі ј свіј гріх, згадујучи об тім, јак і в Галичині пројавльаје сьа вона подекуди в творах „наукових“. З власного признаньньа викрутаси о. О. в „Зорѣ“ виходьать ненауковими.

вагоні з мішчанками з Саратова, котрі мені казали, шчо в них перше думалось, шчо гріх на прошчу до сьвятих міст јіхати по залізніј дорозі, бо то, мовльав, чортьача видумка, коли не сам чорт возить; одначе признавались моји прочанки: тепер усі јіздьать, бо дешевше ј скорше можна за менші гроші ј час і в Воронежі ј у Кијіві побувати. — Так, за чортовоју поміччьу! — сказав ја всміхнувшись. — „А нехај нас возить до сьвятих мошчеј, аби возив!“ одповіла смілішче бабка, вже з отвертим сміхом.

Доводилось мені бачити на Украјіні сельан, котрі були недовольні тим, шчо нові учителі в школах вчили не так, јак дьаки; але ж коли бачили, шчо за рік, а то ј менше діти могли читати всьаку книжку ј написати, тоді јак у дьаків і за три роки того не виучувались, а иноді тільки „заучувались“, то льубісінько давали перед новіј школі перед староју. Те ж буде ј з фонетикоју в письменстві попульарному.

Ја не берусь судити подрібно цьу справу в прикладі до Австріјськоји Руси, хоч грішниј чоловік думају, шчо ј проста публіка льубісінько прочита інтересну книжку фонетикоју „женевськоју“. Коли другі, з практичного досвіду думајуть инакше, хај виробльајуть практичниј компроміс між фонетикоју ј правописьсьу звичајноју, тільки, звісно, без јавних дуростів теперішньоји етімольогіји, і хај потроху зближајуть попульарну правопись з науковоју, појасньајучи при нагодах резон і користь останньоји. Перехідниј період не буде довгиј, а особливо, коли радікально-прогресивниј рух інтеллігенціји потрапить зблизитись з таким же рухом серед простого народу. Треба бути сліпим, шчоб не бачити, шчо такиј рух вже јесть серед австріјсько-руського простого народу і шчо він доторкајеть сьа, јак і серед інтеллігенціји, справ економічних, соціальних, полі-

тичних і церковних. В крузі остатніх справ багато ознаків, котрі можна навіть назбирати по самим теперішнім галицьким газетам, показујуть, шчо і в Австріјськіј Русі піднімајеть сьа свіј протестантськиј рух, мабуть чи не радікальнішчиј, ніж россіјсько-украјінська штунда. В Галичині тој рух маје між инчим ту вигоду, шчо він шче зовсім не розірвав з нашоју національністьу, јак рух ужгородських піјетистів, котрі пристајуть до словаків, або јак штундарі, котрі знаходьать собі літературну поживу в Бібліјі ј у перекладах німецьких протестантських гимнів на россіјську мову, ј не знаходьать собі справи в письменстві украјінському јак через те, шчо јого спиньа цензура, так і через те, шчо россіјські украјінофіли або не звертајуть уваги на протестантськиј рух серед свого народу, або шче ј бавльать сьа в православіје. Може бути, шчо коли ј галицькі народольубці будуть слідувати по такіј же премудріј дорозі, а в польських кругах објавить сьа дужчиј прогрессивниј рух, то ј пројави галицько-руського народнього протестантства обернуть сьа до полонізму, јак колись це сталось з соцініанством XVII в., одбитим козацько-православноју реакціјеју. Тільки ж поки шче можна сподіватись, шчо серед галицькоји інтеллігенціји знајдуть сьа льуде, котрі не дадуть знов статись такіј біді і вмітимуть вхопити в своји руки ту прогрессивну нитку, котра сама по собі висукујеть сьа серед јіхнього народу.

От ці прогрессивні простонародні елементи, а надто тој, котриј јавно одривајеть сьа од клерикального консерватизму, і јесть та канава, котроју зразу ж можуть почати переходити в массу народу радікально-прогрессивні змаганьньа галицькоји інтеллігенціји, між инчим і реформа правописі. В таких справах најголовнішче — добриј,

то б то јаснuј і твердuј початок: посіјано було добре, то б то свіже ј чисте зерно, без кукільу легкодухів, а далі si muovera!

І виростуть, і пожнемо,
І в житницьу соберемо
Зерно сьвјатеје!...

11 Јульа 1887. Женева.

М. Драгоманов.

VI. Попівство і народніј прогресс в Австр. Русі.

(З листу до гал. народовцьа.)

...З спорних пунктів у нас зосталось „попівство“, — справу про котре Ви ставите в Вашім листі далеко ширше, ніж ја в својім, — через шчо впрочім спор стаје шче більш інтересним. Коли ја казав, шчо Ваше „москвофильство більше попофильство“, то мав на думці тој загальниј исторично-літературниј факт в нашіј крајіні (коли не в усіј православніј Славјанщчині), шчо в нас ідеја народньоjі, мужицькоjі мови в письменстві дуже нова і шчо здавна в нас літер. мова тожсамилась з церковноју. Така постанова ідеjі літер. мови в нас почала була підкопуватись в XVI ст. під вливом католицизму, реформаціjі, — але не вспіла впасти, јак православно-козацька реакціја (не саміј тільки уніjі, а ј прогрессу) підвела нас під Москву, де така старо-православна постанова була міцна аж до кінцьа XVIII ст. За церковшчиноју ми ј не счулись, јак перејшли в письменстві на церковно-московську мішану мову (аналогічну нашіј XVI—XVII ст.), а потім і на більш чисту московшчину, — ј тільки тоді, јак в росс. літературі Пушкинська школа рішуче стала за еманціпаціју нар. великор. мови, ј наші

письменні льуди стали собі виробльати одповідні теоріјі на укр. грунті. У Вас, в Австріјськіј Русі, цеј процесс припізнивсь і через те новішче московфильство знајшло собі готовиј грунт противумужицькиј в попівськіј реакціјі „хлопству“ в письменстві. М. Шашкевича гнали не з московфильства, а з церковшчини, і навіть в 60-ті роки, коли з Шевченком і Основоју у Вас појавилось нове украјнофильство, проти јого виступали не так з московського грунту (котрого тоді у Вас мајже не було), јак з старо-церковного. Навіть Наумович кілька разів (і на остатньому процессі) голосив, шчо јому јде не о моск. мову, а об „вишчіј, спільніј, на грунті церковноjі“. І тепер, коли у Вас частина попів помирилась з нар. мовоју (це уступка свіцькому руху, а не власна евольуціја попівства), то навіть в протимосковськіј части попівства, котра може виступати за укр. елемент навіть ради карјери[1]), јесть все таки рутенці, а не украјінці, а також рутено-польські макароністи, рідні брати з шльахоцького боку церковно-славјанським макароністам сацердотальним. От через це все ја думају, шчо вміцнити у Вас „украјінство“ в письменстві може не так апріорна боротьба з московшчиноју, јак рішуча пропаганда демократичних ідеј, до котроjі знакомство з новоју великоруськоју літературоју може навіть прислужитись, і боротьба з усьаким аристократизмом, свіцьким і церковним.

Шчо ж до боротьби з попівством в загалі, то треба б багато про це писати, а тут шче Ви мене втруднили, зачепивши Павлика, чоловіка мені близького, але все таки осібного, за котрого ја не можу одповідати ј котрого мусили роздратувати такі речі, јак напр. те, шчо в попівському

---

[1]) Спогадајте слова Свистуна об тім, јак колись виступав проти „украјіншчини“ серед молодіжі сам Огоновськиј.

украјнофільському органі було сказано післьа јого процессу (зовсім беззаконного): „Жалко, шчо у нас нема дльа таких льудеј Сібіру“. (Ось, јака гуманність того елементу, котриј Ви берете під своју оборону!). За себе ја скажу, шчо добре розумију делікатність справи про релігију ј попівство в крајіні, де велика більшість національноjі „інтеллігенціjі“ належить до попівськоjі касти. Та з цього ніјак не виходить, шчоб і в ціј крајіні, јак і в усьому цівілізованому світі, не стојали на черзі справа — вне елімінуваньньа по кр. мірі церковних релігіј і jіх попіства (коли хочете, прибавльу по Вашому: попівства „в рьасі чи реверенді“). Обіјтись без боротьби з христ. рел. тепер не можна льудім нового наукового погльаду, бо хр—ство, а надто православне ј римо-католицьке, скристалізувало погльади, котрі були в льудеј (і на свіј вік не передових) за 1000 р. назад, та шче ј претендује, шчо воно подаје науку од самого бога, ј через те само чіпа льудеј нового погльаду, навіть коли б ці ј не хотіли прьамо јого зачіпати. Ја по кр. мірі не памјатају, шчоб мені доводилось доси написати навіть „кабинетну“ јаку працьу, напр. навіть про јаку казку чи легенду, шчоб мені не пријшлось розіјтись з христіјанськими погльадами ј не зачепитись за гак церковноjі цензури, в Россіjі оффіціальноjі, а в Галичині навіть громадськоjі. Ја думају, шчо навіть коли науку про фонетику виложити докладно, то ј тут попівство стане на дорозі з своjім Адамом і јого назвами тварів у рају, — і шчо коли б попам стара сила, вирвана в них віковоју боротьбоју свіцьких льудеј, то вони б так само б засудили Боппів і Шлеіхерів, јак колись Галілеја ј Джіордана Бруно.

До того всього по кр. мірі католицькі церкви (восточна ј западна), цілі інстітуціjі суспільні, збудовані на прінціпу гіерархічному, про-

тивному вільности ј прогрессу, мајуть доси прівілегіїі і навіть претендујуть на колишнье господство над свіцькоју громадоју, на верховодство в усьому. Јак же з ними не боротись? Јак же вони сами можуть не боротись з свіцькоју інтеллігенцієју ј навіть з усієју громадоју, котра хоче жити по своїј волі? Коли Ви кажете, шчо у Вас „клерикализму нема“, то мене це шче більше дивује, ніж коли таке кажуть дејакі православні россіјане. Де јесть clerus, там јесть і клерикализм, а в Вашіј країні јесть шче ј језуїтськиј clerus. От навіть сьогодні прочитав ја, јак Ваші епископи поїхали в Рим та сказали, шчо бажали б, шчоб папа вніјать „вільність своју“ одібрав, то б то свіцьке царство в Римі. Мало, значить, Вашим попам прівілегіј у себе, а шче ј римльанам хотьать віку відјісти (ја знав льудеј, котрі мені росказували, јаково було жити в Римі під „вільним“ папоју!). Ви може скажете: „то епископи самі таке говорили“. А де ж грьаницьа між епископами ј підневоленими їім попами? А чому колись редакціја Правди не хотіла печатати казок народних, котрі ја їіј дав, зо страху образити попів (власні слова редактора в 1873 р.)? Чому „Дѣло“ похвальајеть сьа з еп. Пелешем „Orientem ad Romam convertere“? Чому „Просвіта“ обкусала Шевченка гірше, ніж россіјська цензура? На шчо „Зоря“ вписује „церкву“ (та шче јаку? — уніацьку!) в рьад основ нашоїі національности?[1]) На шчо Качала колись проти цівільних шльубів і розводів (дуже потрібних навіть нашому мужицтву, јак ја це впевнивсь з розмов з мужиками в часи мого подорожьжьа по

[1]) Власне з „національного“ погльаду ја не розумију, чому вже нам не вернутись до Перуна з Жериволами, в котрих певно було більше „своєїі мудрости“, ніж у св. Іосафата Кунцевича?

Гуцульшчині) виступав, — а недавно всі Ваші народовці віддавали Пелешу керовництво в усіх нац. справах, духовних і світських? Чому станіславівське жіноче товариство хотіло обернути на „пелену“ Пелешу гроші, на котрі перше положено було видати Альманах? Чому раціоналісти, молоді сотрудники „Дѣла“ „виелімінували“ Павлика „із суспільности“ за участь в цівільних похоронах, дозволених законом в Австріjі? і т. д. Коли це все не ознаки клерикалізму, то шчо ж післьа цього клерикалізм?

Ја знају, шчо у Вас треба обходитись з церквоју і з попівством зручно (ја взагалі проти брутальних заходів, а надто в справах ідејних — і через те тим більше заставльају без відповіді всі Ваші слова про те, шчо мені власне, јак ліб е р а л у, не слід гнати попів, котрі все таки частина льудности; слова ці — н е д о м е н е писані), — а все таки думају, шчо боротись з церквоју треба і у Вас, перш усього так, шчоб світскіј інтеллігенціјі робити своје прогрессивне діло, навчати народ, н е в с т у п а ј у ч и н і в ч о м у ц е р к в і. Х а ј в о н а н а м в с т у п а, коли хоче протьагти своје житьтьа. Звісно, інстітуціја церковна не може зостатись навіть неутральноју перед нашоју світськоју наукою (тим гірше дльа неjі!), але частина попів може навіть, хоч здалека, іти за нами. Ја знав колись в Києві сербів, студентів духовн. академіjі, котрі ні в чім думками не одміньались від своjіх землякків студ. университету (тоді чистиј случај ділив сербів між универс. і д. акад.) і нас, раціоналістів. Вони просто казали, шчо лиш тому јдуть у попи, шчо під Турком, у Босні та Герцеговині, це один спосіб інтеллігентному чоловікови приблизитись до народу, але власне попівство вони зводитимуть до m i n i m u m, а будуть по селах учительами, порадниками народу ј т. п. Таких попів ја бачу

тепер серед сербськоjі радікальноjі партіjі, в котріj нема j зерна того клерикализму, jакого цілі відра серед Ваших народовців. Такі попи мусили б бути j у Вас. Але нехаj вони так себе j держать, не jак попи, а jак льуде, котрі все таки получили нове образованьньа; хаj доводьать до minimum шаманськиj і кастовиj елемент своjеjі професіjі, а до maximum елемент свіцконауковиj. Років з $2^1/_2$ jа читав в газетах про jакогось галицького попа, шчо мав в jакіjсь читальні відчит з фізики з машинами; це властиво jересь з церковного пункту, але пречудесно, і за кожниj такиj відчит можна jому простити три парастаси. Тільки ж шчо скажуть кньазі церкви, коли таких попів буде багато? Jак себе витрима піп-народовець, коли владики будуть втручатись в політіку з своjіми кандідатами, такими jак теперішні митрополитанські Parade-Ruthenen? А хиба ж не jасно, шчо у Вас на довго кньазі церкви будуть інструментами полонізму, руминізму, мадьаризму, та шче j аристократичноjі реакціjі?

Через це, jак і по другим резонам, треба jак можно більше відбивати молодіж від попівськоjі карjери, а притьагати jеjі до других, сьвіцьких і независимих. Також треба помагати всім противуцерковним рухам серед народу, сектам протестантсько-пієтистичним, чи кружкам раціоналістичним, початки котрих поjавльаjуть сьа в Галичині, Угорськіj Русі, jак і в Холмшчині j Подніпрьаншчині [треба бути неуками або крутіjами, шчоб, jак галицькі j россіjські сотрудники „Дѣла“, виводити „штунду“ з обрусеніjа j забувати, шчо j на Великорусі число таких сект вбільшилось власне з того часу, jак пішла в народ великоруська Бібліjа]. Помагати таким рухам треба навіть з погльаду національного, бо поки ми будем лизати руки гіерархічним цер-

квам, ліпша частина нашого народу буде словачитись, јак ужгородські піетисти, або московитись, јак штундарі, котрі тепер звуть себе „русское братство“ ј співајуть гимни, переведені по великоруському з німецького в Петербурзі. [Ја давно намовльав декого з кијівських украјінських віршомазів, шчоб переложили ті гимни на украјінське, додавши дејакі з гимнів більш прогресивних сект, јак Freie Religiöse Gemeinde, — так шчо ти будеш робити з тими деревјаними головами, котрі вилізуть писати мишам на сніданьньа десьату воду на кісілі Шевченка]. Наша національність вже багато стратила на тому, шчо через православно-козацьку тупость передала польакам наше протестантство ј соцініанство, а тепер ми поновльајемо стару помилку, котру через наше неуцтво у всесвітніј історіјі культури ми навіть не добачајемо. [Сам Костомаров не розумів ваги дльа нас нашого протестантського руху в XVI ст., котриј не тільки пројавльавсь европејськими сектами на нашім грунті, а ј починавсь орігинально в наших брацтвах, — і не оцінив таких творів, јак Апокрізіс, а все стојав на тому, шчо православије наша національна віра всегда, нынѣ и присно и во вѣки вѣковъ]. Порьад з помічьчьу сектантам ми мусимо і в прихильниках гіерархічних церков підпирати ј будити рух до чогось подібного старим брацтвам, в котрих елемент світськиј стремів взьати верх над попівством, до вибору попів громадами, а владик осібними сојмами делегатів громад і клиру і т. д.

Така моја думка про церков і попівство. На скілько ја знају, подібні ж думки ј Павлика. Він теж не радить вигребати нагло попів лопатами з громад (јак попи нас хотіли б) ні „јавленьами“ піч топити і т. д. (јак радив поклоньајемиј і славимиј народовцьами Шевченко), а тільки

радить свіцькіj інтеллігенціjі держатись независимо від попівства (л а j і ц і з а ц і j а політики), а поки ліпші попи підуть за свіцькоjу інтеллігенціjеjу, він показуjе, шчо в минувшому, коли jакиj піп зробив шчо доброго, jак М. Шашкевич, то по стільки, по скілько були переньались думками свіцькоjі інтеллігенціjі свого часу, хоч (jак М. Ш.) не свого кроjу. То ж бо правда! Подібне казав в 1876—77 р. і Вол. Барв. в „Правді“ (чого jому не забула „Русь“ Боброзича) проти починавших тоді підніматись клерикальних претензіj „Р. Сіону“. А коли потім тоj Барв. повів народовців під митр. Сильв. Сембратовича (патрона Р. Сіона), а далі jого епігони з „Дѣла“ навіть під Пелеша, — то це тільки jіх невстіjність і неуцтво. Та j то сам С. Сембратович доволі розумно натьакнув Барв. і К-о, шчо свіцьким льудім ліпше самим вести своjу політику! Навіть, коли тепер jесть у Вас попи-народовці, котрі по троху служать науковіj освіті народу, то це треба завдьачити тому, шчо у Вас в 60-ті роки, коли теперешні народовські проводирі були молодшими j чесніщчими, а через те j розумніщчими, у Вас виділилась купка свіцькоjі інтеллігенціjі, котра хоч кілька років продержалась досить независимо. А jак тоді держали себе до освітньоjі справи попи, видно з того, шчо росказував мені в 1879 р. Корнило Сушкевич: „Попи не пристаjуть до „Просвіти“, бо кажуть: а д ж е j а к х л о п б у д е о с в і ч е н и j, т о м и п і д е м о з т о р б а м и“.

S a p i e n t i s a t!

Женева. 1888. 3 Маjа.

М. Драгоманов.

VII. Общерусство Костомарова.

(Лист до редакцiјi „Правди“).

Зараз прочитав я в „Правдї“ за м. Вересень 1892 р. статiйку „Українське письментво i М. I. Костомарiв. Вiдповiдь М. П. Драгоманову“. Певно, що й ш. автор єї (Черниговець) не поремствує, коли дiстане вiдповiдь на сю вiдповiдь i через те обертаюсь з сим моїм прилюдним листом в редакцiю „Правди“ ж.

Перш усего я мушу сказати, що не розумiю, чому статiйка д. Черниговця названа „Вiдповiдь М. П. Др—ову“, — бо вона тiльки стверджа виписками з Костомарова те, що я казав про него. З тих виписок видно, що Костомаров признавав i для України „росiйску“ лiтературу i єї мову, як „общерусскi“, — хоч по при нїй признавав потребу лiтератури й мови української, як краєвої, або як кажуть иноді в Россii „для домашняго обиходу“, — а цiй краєвiй лiтературi Костомаров ставив за сурьозну цiль, по крайнiй мiрi на довгий час — писаньня елементарно-науковi. Я мушу додати, що д. Черниговець знайшов би ще бiльше рiшучi вирази таких поглядiв Костомарова, коли б обернув ся ще до таких статей нашого iсторика, як зазив до видаваня попу-

лярних українських книг (в „Основі“ 1862 р.) або огляд української літератури в книзі Гербеля „Поезія Славянъ“, котрий я, памятаєть ся, — й цітував у тій моїй замітці, котра викликала „Відповідь“ д. Черниговця. На жаль, я тепер не маю під рукою ні „Основи“, ні книги Гербеля і не можу зробити з них потрібних виписок. Коли сам д. Черниговець, або хто з тих, хто схоче перевірити справу своїми очима, гляне в ті статі Костомарова, то в кінець побачить, що по суті справи нам з д. Черниговцем нема о віщо споритись.

Увесь спор між нами може бути тільки об тім, чи щиро писав певні свої слова Костомаров, як думаю я, чи не щиро, а в силу певних обставин і за для певних практичних цілів, як думає д. Черниговець. Сей спор може безапелляційно рішитись хиба інтімними листами, записками та розмовами Костомарова, з котрих буде видно точно єго правдиві думки. Поки ж такі інтімні документи не публіковані, а суд мусить опиратись тільки на публичних писанях Костомарова, я позволяю собі думати, що в спорі маю рацію я.

Між инчим згадані статі Костомарова в „Основі“ й у книзі Гербеля писані зовсім независимо од тих оппортуністичних поглядів, які могли Костомарову діставити статі, напечатані в часи Лорис Меліковських „вѣяній“, — і вже через те мусять давати нам щиру думку Костомарова. До того, хоч в урядових сферах Россії всяка думка про українство не хвалить ся, — все таки, в противність тому, що говорить д. Черниговець, саме тільки висказуванє думки про самостоячість української літератури ніколи не каралось і в самій Россії, по крайній мірі в людей, котрі не були на учительській службі. Хто хотів, той висказував єї печатю, навіть після legis Josephoviciae, — як напр. Ол. Пчілка в Россії, Нечуй

в Австріі, при чому Нечуй, котрого правдиве имя було давно звісно в Россіі, зоставав ся навіть на учительській службі. Думати, щоб Костомаров бояв ся навіть косого ока якого небудь урядника, хоч би й міністра, і через те не смів сказати свою правдиву думку в справі все таки не політичній, а літературній, значить приписувати Костомарову щось таке навіть гірше, ніж оппортунізм.

А головне ж „общеруські“ погляди Костомарова в справах літературних цілком одповідають єго історичним поглядам, котрі він викладав у всїх своїх наукових працях. Трудно припустити, щоб така людина, як Костомаров, могла брехати увесь свій вік, у 25 томах наукових творів!! В усіх же сих творах Костомаров, хоч признавав певну національну осібность української людности, та не тільки не одрікав руськости ні білорусам, ні великорусам, а й дивив ся на них, як на своїх же людей, далеко ближчих, ніж инші славяне. Мало того, — при всім своїм українськім автономізмі (котрого зрештою Костомаров після 1847 р. ясно не виложив у відносинах до сучасности), Костомаров дивив ся на прилучене Украіни до Московщини, як на діло органічне, на московське государство й новіщу Россійску державу, як на прямих наслідників староі Київської Русі, — і відповідно тому признавав за органічні й послідки державноі історії Россіі з XVIII ст., а власне культурну спільність Украіни з Московщиною, признавав і для украінців своєю, рідною літературу Пушкина, Гоголя і т. и., котру він і звав „общерусскою“ і мовою котроі він написав майже всі своі твори і при тому всі ті твори, котрими він себе обезсмертив на Украіні, як і в Московщині.

Можна не згоджуватись з Костомаровим, можна простувати иншими шляхами, тільки ж

факт усієї науково літературної праці Костомарова треба признати, як він єсть з єго правдивим характером.

На сему я міг би й скінчити свою замітку, коли б діло йшло тілько про зовсім обєктивну річ — наукову оцінку літературної діяльности Костомарова. Але в своїй замітці, котра викликала відповідь д. Черниговця, я мав і практичні цілі, — та й сам д. Черниговець обертаєть ся до мене й судить про ті цілі. То я мушу додати ще кілька слів.

Д. Черниговець зовсім хибно зрозумів ціль моєї замітки, коли приписав мені „запал партійний". Для інтересів моєї партії зовсім не потрібно ставати під авторітет Костомарова, раз через те, що ми в загалі аргументуємо не текстами з авторітетів, а вільною критикою, а в друге через те, що я сам мав не раз пригоду прикладати ту критику і до Костомарова. Почастно в справі прав і широти української літератури я сам на ділі виходжу за рямки елементарної й краєво-національної літератури, а в теорії признаю спори о тих правах і тієї широти за пусті, — бо по моїй думці права і широта літератури обмежають ся лишень самим фактом істнуваня на певній мові певних творів явної літературної вартости. Я завше ставив моїм землякам за найлінше в цій справі робити, як сказано в слідующих двох віршиках россійского поета:

Движенья нѣтъ! — сказалъ мудрецъ великій, —
Другой въ отвѣтъ началъ предъ нимъ ходить.

Партія, до котрої я належу, так і робить в справі літератури української. Коли мені вважаєть ся вартим точно виставити перед Галичанами погляди Костомарова, то власне для того,

щоб показом на Костомарова вменшити в Галичинї запал партійних спорів, а надто між „украйнофілами й общеруссами“. Коли Костомаров був і украйнофіл і общерусс, то значить повної непримиримости між двома напрямками може й не бути, значить, можуть бути і в Галичинї знайдені спільні точки, на котрих партії можуть погодитись для спільної працї. Згода ж така тим більше потрібна, що для масси народу в Галичинї тепер на першім планї стоять справи полїтичні та соціально-економічні і що тілько ті справи можуть дати галицько-руській інтеллїгенції міцний народний грунт і для полїтичної акції за автономію своєї національности.

Щоб не допустити нїякого непорозуміня я мушу додати, що я зовсїм не стою за спільність чесних і осьвічених галицьких украйнофілів особисто з проводирями галицького т. зв. москвофільства. Я двадцять разів говорив, що в теперішньому гал. москвофільстві є багато антипатичного і шкодливого ретроградства в поглядах на справи й галицькі, й россійські і що навіть в справах лїтературних гал. москвофільство показує більше бурсацького рутенства, нїж общеруськости. Я тілько вважаю неслушним ставити справу заранї так, що всякий, хто не признає повної одрубности русинів од москалів, в етноґрафії, історії і лїтературі, — той є зрадником, ворогом нашої нації, котрого треба побороти, та ще всякими способами, включно до полїцейських. Така постанова справи проскрібує, навіть тепер полїцейським способом, певний напрямок, котрий в Галичинї єсть і буде, котрий виріс все таки з національно-історичного грунту і котрий все таки може служити народові, хоч би елементарною лїтературою, а також аґітацією для його орґанїзації проти всяких адмінїстративних, соціальних і економічних лих і т. д.

Украйнофіли россійські поступають всего меньше слушно, коли замісць того, щоб утихомирювати галицькі спори, ще роздувають їх. Перш усего вони ставлять себе теоретично в стан фальшивий і просто, свідомо, чи несвідомо, обманюють галичан, котрі в загалі мало ознакомлені з россійсько-українськими справами.

Основні ідеї россійського украйнофільства й галицького зовсїм не однакові. Напр. в Россії нї один український учений не держить ся думок, котрі висказує напр. д. Ом. Огоновський, що українська мова стоїть в таких же відносинах до великоруської, як і до чеської або польської і др. славьянских. В Россії і старі вчені, як Максимович, і теперішні, як Житецький признають серед славянської мови осібну сїмью — руську, а вже в нїй мови велико-, мало- й білоруську. Подібна общеруськість істнує і в поглядах українських учених і на історію України відносно до Московщини. Покличусь впять і на старих Максимовичів і Костомарових і на молодших Антоновичів і всїх українських історикiв, скуплених в „Кiевск. Старинѣ“. Одповідно тому російські украйнофіли дивлять ся й на россійську лїтературу зовсїм не так, як напр. на чешську або по польську, — а стілько ж по волї, скілько й по примусу читають і пишуть по россійському. Рішучих „одрубників“, подібних до галицьких народовців, дуже мало навіть серед записних украйнофілів у Россії, — та й ті майже виключно беллетристи й поети, а не вчені або публїцисти, полїтики і т. д.

Як же після сего можна тожсамити россійське украйнофільство з галицьким народовством, — як можуть навіть найрішучі українські відрубники з Россії підписуватись під формулами галицьких народовців, формулами, по котрим всякі Максимовичі й Костомарови, — люди, котрих всї украйнолюбцї не можуть не поважати, — і більша

половина теперішнїх українолюбцїв мусить бути записана в ряд зрадників нашої національности й народу?

Очевидно, що по щирій правдї россійські украйнофіли, навіть найрішучі відрубники, можуть требувати од галицьких общеруссів тілько того, щоб вони чим небудь практично доповняли свій патріотизм працею для полїтичних прав народу, для єго соціального добробуту, для просвіти, а в лїтературі по крайній мірі щоб хоч популярні твори писали живою народною ж мовою.

За сим, звісно, зостаєть ся за россійськими украйнолюбцями право критики дїяльности галицьких общеруссів, як і народовцїв, — з поглядів всесвітньої науки й культури, на скілько вона поступова, чи ретроградна, на скілько через те пожиточна, чи шкідлива для тієї частини нашої нациї, котра живе в Галичинї.

Такі мої практичні чи партійні думки, котрі я вивожу з огляду дїяльности Костомарова і єї вартости для української нациї. На скільки в цих думках правди, чи „партійного запалу“, не менї судити.

7 Октября, 1892. Париж.

М. Драгоманов.

VIII. Балтійскі Німці.

Початок отсеї статейки, дві сторінки рукопису М. Драгоманова, десь затратив ся Друкую те, що лишило ся. О скілько пригадую, статя була написана з приводу нїмецького журналика „Der baltische Foederalist“, що якийсь час при кінцї 80-их років виходив у Женеві. *І. Ф.*

З того часу балтіjські Німці держались міцно за своjу привільовану автономіjу j вберегали jeji льоjальностьу перед россіjськими абсольутними царьами, абсольутизм котрих над рештоjу Россіjі j навіть над Польшчеjу балтіjські Німці підпирали мабуть чи не шчиріше від царських чиновників московського роду. Польаки Конгресувки були завше консеквентнішчі в своjому автономізму, — може через те, шчо вони численнішчі від балтіjських німців. Польськиj автономізм був завше отверто - ліберальниj, та все таки сходивсь з автономізмом балтіjських німців в своjіj одрубності (Absonderung) од других россіjських краjів, а звісно, задніпрьанських. Наjдальшоjу метоjу загалу польських лібералів-автономістів було прилученьне до констітуціjноjі Конгресувки губерніj західних, належавших до Польшчі в 1772 р. В 1830—31 рр. польаки пробовали відірвати від Россіjі ті всі губерніjі вкупі з Кон-

грессувкоју. Проба та не вдалась, і навіть Конгрессувка стратила своју констітуцію, вдержавши тілько бьурократичну осібність. В 1863 р. польаки поновили пробу сепаратизму, — і втратили ј адміністратівну осібність. Але все таки польські політики зостались при ідеалі коли не просто державно-сепаратистичнім, то при думках про повну адміністративну одрубність од инших крајів Россіјі.

Та провінціальна автономіја, котроји домагались од петербургського урьаду мешканці східних і південних россіјських (московських, јак і украјінських) губерніј в 1858—1863 і котроји початки дістали вони по закону 1864 р. про земства, — дльа польаків здавалась за малоју, за — пісноју, так сказати. А урьад з свого боку був радиј не дати јім і такоји. Вcьа працьа ј заходи россіјських земств коло добра крајевого ј народнього пројшла дльа польаків навіть россіјських не замітима, а инколи навіть де хто з правобережноји шльахти польськоји ј запримічав јеји, та не мав до неји сімпатіји ј навіть радиј був (јак це мені самому довелось чувати на Волині), шчо брак земств уберега шльахту од видатків на мужиків (дороги, школи, шпиталі ј т. и.). Непримітним зоставсь дльа польаків і державно-ліберальниј рух у россіјських земствах.

Чи такиј стан річеј нормальниј?

Шчо до балтіјських німців, — то јіх Sonderstellung з кождим місьацем підкопујеть сьа. Адміністративна централізаціја з Петербурга ламаје јіх привілегіји не тілько аристократичні дльа загалу льудности естів і латишів, а також россіјан, котрі напр. в Ризі досить численні, — але ј права цілком справедливі. За централізаціјеју іде „обрусеніе“, котре нагнітаје не тільки німців, а ј естів і латишів, котрі сподівались од россіјського урьаду помочі дльа јіх національних ру-

хів. Очевидно, шчо вже служба абсольутизму петербургському не вбереже балтіјських німців од нівельаціјних заходів, і тепер јім зостајеть сьа або ждати, чи не одірве јіх од Россіјі Пруссіја (шчо може ј не случитись), або поједнатись у себе дома з естами ј латишами та ставати до спілки ј у остатніј Россіјі з усіма автономно-ліберальними елементами. Такі елементи знајдуть сьа серед россіјських земств. На них в усьакім разі мусьать звернути увагу балтіјські німці, а також ести ј латиші.

Польаки в Конгрессувці, а тим більше в західних провінціјах знаходьать сьа в сушчности в такім же стані, з тоју хиба одміноју, шчо надіј на те, шчоб од Россіјі одірвалась јака небудь Кијівська або Могилевська губернія, шче менше, ніж на одірваньньа Ливоніјі або Естоніјі. А через те ј вигоди одірваньньа Конгрессувки, навіть коли б воно наступило (звісно, лиш јак наслідок великоји европејськоји віјни) дуже проблематичні дльа Польаків. З економічного боку таке відорваньньа було б јавно шкодливе дльа Конгрессувки. З національного боку польські колоніјі в Литві, на Біліј Русі ј Правобічніј Украјіні післьа одірваньньа Конгрессувки були б виставлені на дужчиј нагніт россіјського урьаду, котриј би притьаг до себе на це діло ј крајеві плебејські національности, серед котрих — навіть на Жмуді — јесть і тепер досить сильниј антіпольонізм, а потім може розвитись свіј національниј абсольутизм, нетолерантниј до всьакоји чужоји меншости, а надто так малоји, јак мала польська меншість не тільки напр. в Кијівшчині, а ј на Жмуді. З цих точок ми по крајніј мірі вважајемо навіть дльа Польаків у Россіјі хоч на цеј і на ближчиј час політіку сепаратізму не так користноју, јак політіку децентралізаціјного лібералізму, котриј би взнавав за кожноју національностьу (нац. мовоју)

право на житьтье, а в тој же час давав би відповідну автономіју дльа всіх політичних одиниць і громад (сільских і городских) волостів,, повітів, провінціј посеред вільноји держави.

Земськиј лібералізм у Россіји власне носить у собі досить јавні зерна такого політичного ідеалу, і вже через те мусить звернути на себе увагу ј Польаків. Правда, дольа самих теперішніх земств у Россіји непевна. Можливо, шчо вони будуть скасовані реакціјним урьадом, або хоч перероблені до коріньа. Тільки ж це не зміньа суті справи, а тільки пошкодить на јакиј-сь час розвитку і реалізаціји вказаного політичного ідеала. При першіј шчасливіј пригоді Россіја звернеть сьа на тој пункт, до котрого діјшли земства, — ці остатні повернуть сьа до житьтьа ј поведуть далі своју евольуціју з того пункта, на котрому јіх спинила реакціја в 1883 р. А значить, воjать з земством муситимуть рахуватись і такі елементи в Россіји, јак польськиј.

Ми не маjемо тут місцьа та ј відваги викладати наші субјективні політичні ідеали ј думки. Навіть те, шчо ми сказали вишче, ми готові признати за дуже спорне. Одно тілько ми позвольаjемо собі сказати тут рішуче, обертаjучись до галицькоји польскоји публіки: коли хочете пізнати діјсну Россіју (з Украјіноју), гльаньте на земства з јіх добрими ј лихими боками; дивіть сьа пильно, не нудіть сьа навіть детальними студіјами. Наша брошура[1]), звісно, не могла давати деталів. Вона обминула навіть загальну розмову про всьакі инші боки праці россіјських земств, окрім політичного. А јесть же шче така, по котріј можна гадати, чим би могли заповнитись в Россіји рьамки державно-земськоји автономіји, коли б вона діјшла там до свого повного розвитку: јесть пра-

[1]) Z dziejów liberalizmu w Rossyi

цьа ј проекти праці дльа народньоји освіти, здоровльа, добробиту економічного, досліду наукового нар. житьтьа, статистика — усьакі заходи, котрі ј тепер можуть видержати з честьу порівньаньа з заходами многих европејських репрезентаціј навіть і не таких, јак напр. галицькиј сојм останньоји каденціји, котриј власне видумував такі порьадки, јакі або скасували россіјські земства (напр. дорогова устава), або јакі тепер видумује реакціјниј петербургськиј урьад — не проти земств (напр. устава громадського урьаду)...

Женева. 2 Мају, 1889.

М. Драгоманов.

IX. Программа Костомарова з 1846 р.

В 1885 р. в „Русской Мысли“ напечатана була автобіографіја Миколаја Костомарова, продиктована јім д—ці Білозерськіј (жінці редактора Основи). Там між инчим К—в розказује історіју свого „Кирило - Меѳодијівського“, панславістично-украјінського кружка, котриј був арештованиј в 1847 р. і за котриј К—в і др. були вислані в далекі губерніјі. Та программу того кружка цензура не позволила напечатати в літературно-політичному виданьню „Русская Старина“ (1886, N. 1). Программа та појавилась в біографіјі К—ва, зробленіј В. Семевским. Ось цьа в усьакім разі інтересна гроrрамма:

„Общество имѣло цѣлью распространеніе идей славянской взаимности и будущей федераціи славянскихъ народовъ на основаніи полной свободы и автономіи народностей... Планъ этого общества, получившій въ послѣдствіи дальнѣйшую разработку, былъ приблизительно слѣдующій: вербовать найбольшое число членовъ между всѣми славянами и всѣхъ званій людей, преимущественно профессоровъ, учителей и литераторовъ, такъ какъ они всего болѣе могли имѣть вліяніе на молодежь и подготовить ее къ будущей дѣятельности.

„Въ религіи полная свобода. Всѣ вѣроисповѣданія должны пользоваться одинаковыми правами. Запрещалась всякая (религіозная) пропаганда, какъ безполезная при свободѣ. Но предполагалось склонять славянъ католическаго вѣроисповѣданія принять славянскій языкъ въ богослуженіи.

„Относительно языка, который бы долженъ сдѣлаться общимъ для всѣхъ славянъ[1]) не рѣшалось окончательно, но предполагалося языкъ великорусскій, какъ найболѣе распространенный. Предполагалось обязательное обученіе народа. Уничтоженіе крѣпостнаго права, дворянскихъ и всякихъ привилегій, уничтоженіе смертной казни и тѣлесныхъ наказаній, исключая карантинныхъ законовъ и времени войны.

„Предполагалось въ будущемъ, чтобы славянскіе народы примкнули къ Россіи и образовали съ нею федерацію.

„Россія должна разбиться на частные штаты: сѣверный, сѣверовосточный, юговосточный, два поволжскихъ — верхній и нижній, два малороссійскихъ, одинъ середній, два южныхъ, два сибирскихъ, одинъ кавказскій, а Бѣлоруссія составляла бы отдѣльный штатъ, также Польша, Чехія съ Моравіей, Сербія, Болгарія; часть Галиціи присоединялась къ Польшѣ, другая къ западному малороссійскому штату и т. д. Такое дѣленіе непризнавалось окончательнымъ, имѣло быть перестроено сообразно экономическимъ и другимъ потребностямъ.

„Кіевъ не долженъ былъ принадлежать ни къ какому штату, а назначался центральнымъ городомъ собранія общаго сейма. Въ сеймѣ — двѣ камеры, въ одной выбранные сенаторы и министры, въ другой депутаты. Общій сеймъ дол-

---

[1]) то б то посередницьким, а не јединим.

женъ былъ собираться чрезъ каждые 4 года и чаще, въ случаѣ надобности. Въ каждомъ штатѣ былъ свой сеймъ, который собирался ежегодно, свой президентъ и сенатъ. Верховная или центральная власть предоставлялась президенту, выбираемому на 4 года, и двумъ министрамъ: иностранныхъ и внутреннныхъ дѣлъ.

„Для общей защиты федераціи отъ внѣшнихъ враговъ предполагалось имѣть регулярные войска, но въ небольшомъ количествѣ, такъ какъ въ каждомъ штатѣ была своя милиція и всѣ учились военному искусству на случай всеобщаго ополченія“.

Така, јак вона тут виложена, программа Костомарова була дуже ідеалістична і через те не дивно, шчо повернувшись з вигнаньньа в часи вже Александра II, К—в не державсь јеjі цілком. Але дивно, а в усьакім разі печально, шчо К—в і јого приjателі, котрі в 60-ті роки видавали „Основу“ ј керували украjінським рухом в Россіjі, не виjавили ніjакоjі новоjі политичноjі программи, а цьу стару так заховали, шчо про неjі точно нічого не було звісно до самоjі смерти Костомарова. Між инчим це мало наслідком те, шчо навіть серед інтеллігентних украjінців „украjнофільськиj“ рух не міг видержувати конкуренціjі ні в один бік з великоруським лібералізмом і радікалізмом, ні в другиj з московським славjанофільством. Спеціально украjінськиj рух, позбавлениj політичноjі программи, котра б могла приложитись до всеjі Россіjі (а надто тоді, коли на сепаратизм украjінськиj не було ні волі, ні сили), а також і без программи всеславjанськоjі, видававсь чимсь поверховним, формальним і вузьким.

А тим часом основні думки Костомарівськоjі программи 1847 р., а власне думка реформи всіjеjі Россіjі на підставі автономіjі краjів і на ліберально-демократичному прінціпу, а також думка

про солідарність, коли не союз всіх славјан з захоронoју індівідуальности кожноїі слав. національности, — могли добре приспособитись і к реальним обставинам Россіјі, Австріјі ј Балканських земель, навіть без конечного державного панславізму, звісно, непрактичного, по крајнiј мірі тепер на теперішньу добу, і могла б дати украјінцьам досить видну політичну рольу в великих історичних подіјах остатнього ј будушчого часу.

Тут ја не можу не замітить, шчо программа „Вільноїі Спілки“ просто потрапльа в слід программи Костомарова. Ближчу ж оцінку тіјеји программи, і саме те, чи варто про неји говорити в загалі, зоставльају Вам самим. Замічу на всьакиј случај, шчо в В. Сп. говорить сьа не про самих тільки славјан, а про всі народи Россіјі, а також, шчо В. Сп. напечатана раніш раніше, ніж звісноју стала програма К—ва.

X. Точки додані до листу М. Др. до Ів. Фр.

1) Про Гребінку ја не знају більш того, шчо написано ј у Петрова. Кружок јого, о скільки знају, був немудрьашчиј; звичајні чиновники ј панки, котрі часами „сумували“ за Полтавшчиноју, то б то за салом (на сало ј вареники Гр. иноді кликав Бѣл—ского і мабуть через те Б. не міг собі представити ј кружок Костомарова мудрішчим од салольубів Гр—и), „укр. ночами“, а мабуть иноді ј за „волеју“, шчо не перешкоджало јім проклинати ј Мазепу.

2) Про польскі кружки в Пет. ј про відносини до них Ш—ка нічого не відају. Мені вдајеть сьа, шчо на Ш—ку видно вплив літературниј польських поетів, і то в кијівськиј вже період, а політичного впливу польського зовсім не видно.

3) Про „Маякъ“ знајдете в К. Стар. (здајеть сьа, в 1886 р.). Там були українські статьті характеру гребінківського (vide §. 1), а тенденціја була Николајевська: православіје, самодержавіје, народность (в дусі против Европи).

4) „Мик. славяноф.“ шче тоді власне не було, — то б то моск. геґеліанців, котрі ждали

слав. доби в Stufengang'у всесьвітньоjі історіjі (Кир., Хом., К. Аксак., Юр. Самар.), а були церковники-консерватори (Шишковці, — котрих перших прозвано „словянофилами", бо вони противуставльали шче Карамзинському літературному народовству — мову церковну) і ріжнобарвні елементи, котрі чули о славjанах (то балканських, православних, власне jакихсь греко-славjанах, котрих россіjане, в тім числі j Хомьаков, ходив одвоjовувати в 1828—29 р.), то почасти про західних, католиків. Про остатніх починали говорити більше украjінці та украjіно-білоруси: Срезн., Бод., Боричевскиj. Трохи зоставались спомини про побут Мицкевича в Москві j Петербурзі, і далекиj одгомін спомину про „Общество соедин. Славянъ". В Харькові j Москві закльовувалось туманно-містичне вистудіованьньа славjаншчини в звjазку з Россіjеjу (Вельтман) або спеціально з Украjіноjу (Пассек). Перегльаньте перші томи творів Бѣлинского, а також Пипина Изученіе русской народности, та j усьакі инші статьті в В. Евр.

5) Исторія Руссовъ певно, зложена коло 20 р. XIX ст. в кружку кн. Репнина, остатнього тітульар: „Малороссійскій Генер. Губернаторъ". Післьа 1830 р. в jого був кажуть „обънскъ", він був маjже інтернованиj в селі своjім Jаготині, де потім бував і Шевченко, а генер. губ—ство наше стало зватись „Черниговское, Полт. и Харьковское".

6) Укр. мелодій Маркевича jа не бачив ніколи.

7) Спомини Афанасьева (ради неба, не звіть jого, jак другі галичане, Атанасьєвим, — хаj він буде Ф, або хв) мені вдаjуть сьа вірними. Jа б раднішчиj дати Вам ці спомини (вони були в мене в одбитку з Библ. для Чтенія), та оце

зараз перешукав усі пόлки, де в мене лежить украјінська література, ј не најшов. Може відшукају в инших місцьах, або де знајду тут Б. для Чт.

8) Про Брюлова нічого не можу вказати Вам. Памјатајеть сьа, було шчось в Р. Ст., чи Истор. Вѣст., — тільки наврьад з того боку, јакого Вам треба. Чув ја од Агіна (јого ученика), шчо він часами з висока говорив про Николаја Павловича, јак геніј, котрому б то, јак Тіціану, Филип II. мусив би пензель підньати, ј раз звелів перед носом у Н. П. заперти своју студіју, сказати, шчо дома нема, хоч мов навмисне ходив по ніј і стукав ногами, поки Н. П. огльадав салон. Напевне, дальше таких бутад Бр. не ходив.

Про суспільність украјінську в 30—40 роки знајдете де-шчо в К. Стар. в мемуарах Селецкого та дејаких попів (там і про крестьан). В книжці Шульгина не багато знајдете, — хоч коли хочете, то ја Вам јеjі пришльу в купі з NN. Др. и Нов. Росс., з Петер. Вѣстникомъ, котрі перегльану, шчоб вибрати Вам те, шчо буде тичитись до јакоjі з Ваших точок.

Журналів же 30—40 х років у мене нема.

А Молодиком, Украиною, Укр. Вѣстникомъ Ви багатші мене. Про „Молодикъ“ ја плакав у Россіју (Кијів і Петербург), шчоб мені здобули хоч копіју з статьті Костомарова про „Укр. писателів“, та нічого ј не виплакав. Чи у Вас власне јесть та статьтьа?

В суммі думају, шчо до Ш—ка все доходило через десьате-пјате, особливо, поки він не здибавсь з Костомаровим, котрого вплив був једине систематичне дльа Ш—ка. Все, шчо уривками доходило до Ш., він сам переробив своjім

геніјем (ну, звісно, багато ј не второпав). Через те то не дуже то ј бідујтесь за детальями. Головне ж Вам вијасньать і ті матерјали, јакі знајдете. — А шчо, Пипин прислав Вам копіју з усього листа Бѣл. з поводу ареста Шевч. і К-о, чи ні? Добре б, јак би видрали увесь лист...[1])

---

[1]) Копію сего листа пок. Пипін, вибраний почесним членом Наук. Тов. ім. Шевченка, прислав на його адресу. Лист був опублікований і обговорений у Літ.-наук. Вістнику.

XI. Памяті учителя.

Вмер наш учитель... Заступник бідуючих, малих або зроблених малими історичним ходом жорстокої цівілїзації, не живе більше...

Ми, котрі ще так недавно святкували 30-лїтнїй ювілей його лїтературної праці, ми хоч і знали про його хоруванє в остатнї роки, не думали, що струна так натягнута і кінець так близько.

А він був близько....

Його слово, писане в Болгарії, друковане в Австрії, перелїтало кордон і розходилось по Україні. Нашого учителя поважали в Петербурзї, знали в Москві і читали на Амурі та в Сібірі, — я сам посилав туди числа „Народа“.

Купка його читачів не була великою, бо пани, що над нами, і раби, що серед нас, однаково не любили і не люблять правди і розповсюдженю її становлять перепони. Слово ж Драгоманова було правдою, простою і щирою. Квіти красномовности, патетичні фрази не виходили з під пера його; він просто „своя вѣщая пьрсты на живыя струны въскладаше, вони же сами щиру правду рокотаху“. І ся проста правда, наскрізь перейнята вірою в побіду добра і людяности над злом і тиранством, мала чудову силу вливати е-

нерґію і надію в ляклиту душу самотного українського інтеліґента. Поґань щоденного житя, мерзотні вибрики безнародної, спорохнілої суспільности, все забувалось, коли до рук наших доходили листочки його писань. Вони твердили нам, що зло не єсть чимсь незмінним, сталим, трівким, як то могли думати ми, одурілі від пахощів рідного багна; вони казали нам про ті часи, коли зло було безмірно сильнїщим, коли погань гордо носила голову і вірила, що вона то і єсть вінець твореня, і коли все ж знаходились сильні розумом і великі серцем.

Але коли учитель був великим, ми не завсїгди (щоб не казати більше) були дорослими. Правда, ми знали Драгоманова, але ж і вівці знають чабана. Чабан би страшенно здивував ся, коли б його хоч би й найлїпша овечка стала чоловіком; а Драгоманов дивував ся, як то ми, котрих інодї дехто називає людьми, все ще живемо як вівцї. Людське слово учителя не містило ся в овечій души ученика і инодї ученик, соромлячись себе, лаяв учителя.

„Він далеко, він давно покинув рідне болото, він не знає сучасних обставин, він не розуміє теперішнїх часів“ — белькотали овечата. Тут було непорозумінє. Драгоманов писав для тих з овець, котрі рішились би підрости до чоловіка, хочаб і через неприємности для власної особи, а лаялись ті з овець, котрі чекали слушного часу, коли їх „пожалують у людей“. Просто вони прочитали лист не їм адресований.

Віра в ріжні чудеса, в те що нас колись подарують „за смирнеє житіє“, як в тім впевняє сама народна мудрість: смирне телятко дві матки ссе — мала в Драгоманові завзятого противника. Учений історик, практичний політик, він показував нам той шлях, яким инші народи прийшли до свободи „не зброєю, не силою... і в усякім

разї не лїнивством і чеканєм слушних часів, а працею й наукою“.

Його гнївали всякі нарікaня на долю, обставини, час, котрих у нас так багато і котрі яскраво доказують, що ми ще не вийшли з „овечого“ стану.

„Час — неписаная карта, ви — на картї письмена;
Як письмо не так то мудре, то чи карти в тім вина?“

Чабани „волею божою“ не любили нашого. Вони так довго стригли людей, що звикли вважати їх за овець. В їх очах Драгоманов був революціонером. Коли всякого віруючого, що вівцї з часом можуть перевернути ся на людей, що вся історія людскости єсть оповідане про визвіл чоловіка з під духового, морального і економічного гнїту всяких чабанів, називати революціонером, — то безпремінно Драгоманов був їм. Від лицарів же ножа і дінаміту, котрих теж звуть революціонерами, він був далеко.

Будучи завсїгди на сторонї терплячої більшости, Драгоманов уважав розумовий розвиток мас єдиним средством, що може помножити скількість щастя на землї. І все, що розвивало суспільний розум, звав Драгоманов добром; все ж, що ставило поступу перепони, було в очах його злом. Релїґія, поучаюча любови і людяности, проповідуюча рівність і братерство, являє ся могучим культурним чинником; релїґія ж, підпираюча своїм авторітетом тиранство і забобонство, релїґія заставша в старих формах культу, викладаюча свою науку на незрозумілій народу мові не несе світ, а гасить його. Длятого Драгоманов був на сторонї великого сучасного релїґійного руху на Українї, котрий вилив ся в форму баптизма. Старі форми православія занадто дорого коштують народу, занадто інертні, занадто аристократичні для теперішнїх часів. Народня проба зреформувати культ, викинути всю обрядність, в котрій

так багато поезії, але котра зовсім незрозуміла людям, котра (обрядність) прибила чоловіколюбне вчене Христа мертвотою вже неістнуючої мови, наповнила свої відправи старозавітними піснями і дала великому евангельському слову в них так мало місця, — ся проба радувала Драгоманова, бо була явним доказом здібности українського народу до розвитку.

Тепер, коли учитель наш умер, ученикам як раз приходить час (так на нещасте і сором завсїгди буває) звернути увагу на сей бік нашого народного житя. На сїм полї досї нїчого не зроблено нами. Заява, надрукована „Народом" і прохаюча присилати до редакції все, що могло б осьвітити таємничий для нас (мусимо в тім признати ся) баптистський рух, не принесла нїчого. Нїхто не відгукнув ся, нїхто не прислав анї аркуша. Українцї, завсїгди говорячі про люд, живють серед нього арістократами. „Милозвучна мова", „чудова пісня", се так, се ми розуміємо, тут так багато поезії, але мужиче жите, хоча б і розумове, релігійне, — про економічне годї й говорити, – ах, нї, оставте! ми представителї мужиків (і що дало нам право на величане власної особи?) — але не мужика.

Коли кілька років перед сим европейські часописї обігла вістка про турецьку цензуру, котра видерла з Біблії дві чи три картки, — всї дивувались такому варварству. Але все ж се зробили турки, магометани. Се можна зрозуміти. А от християнська держава забороняє цїле Евангеліє, цїлу Біблію, і ми мовчимо. Ми занадто слухняні, щоб бути людьми, і ображаємось, коли звуть нас рабами.

Факт заборони української Біблії, з котрим наша суспільність мовчки примирилась, найлїпший доказ нашого внутрішнього рабства. Скажіть, будьте ласкаві, яка з поліцій сміє забо-

нити менї мати у себе Біблїю, хоча б і українську? Який суд, зложений з християн, сміє засудити мене як переступника за читане Евангелія? І не дивлячись на те, що за тримане у себе забороненої Біблїї не може бути нїякої кари — українцї злякались!

Перейди, коли хочеш, весь світ,
Завітай до морського царя,
Полинь з орлом в блакитї небес,
А не знайдеш подібних чудес.

Щож мішає нам хоч тепер уникнути „чудесного“? Що мішає видати Біблїю, скласти біблїйне товариство для єї розповсюдженя? Який чоловік, яка партія посміє сказати що супроти такого дїла? Деякі людцї добре розуміють, що розповсюджене в народї на його мові Евангелія, факт для них дуже некорисний. Але вони не посміють сказати того отверто, не можуть не прийняти участь в розширеню Св. Письма. Не посміють виступити супроти Христа навіть самі галицькі москвофіли, хоч би Біблїя була надрукована фонетикою[1]), як то безпремінно мусить бути, інакше вона зістанеть ся забороненою для українського мужика, бо буде йому незрозумілою.

Нове видане хоча б самого Евангелія тим більше потрібне, що Кулїшівського перекладу вже не можна дістати. Якась дивна історія випала на долю того перекладу: куповано його мало, лежав він по львівських книгарнях, на село до народа його не посилано, а потім він раптом кудись зник. Чи не попрацював тут хто, вдруге розпинаючи Христа?

---

[1]) Один з москвофилів в Галичинї (здає ся ще й пóсел) таке проповідував своїм слухачам селянам: „Читайте лишень книжки друковані етімольогією, бо вони тільки і вчать добру, і плюйте на фонетичні виданя!“ Знаменито. Та й гарна ж рифма єсть до слова пóсел!

Треба зложити комісію перекладчиків для виданя Евангелія, коли не цілої Біблії; треба зібрати гроші на видане, треба вибрати агентів для продажі книжок. Річ веде ся про Австрію. Діла багато і найліпше перевели б його не поодинокі особи, а ціле товариство.

Що до гроший на видане, може здати ся, що в тім знайдемо першу і неодолиму перепону нашим замірам. Але в Лондоні, як відомо, істнує Біблійне товариство, що видає Св. Письмо на всїх мовах — певно воно б не відмовило пособити і нам. Можна б обернути ся і до звісного Пашкова, котрий вступав в зносини з українськими баптистами і живе тепер у Лондоні. Була б охота, а гроші будуть. Треба тепер лише чоловіка, з Галичан, розуміє ся, котрий прийняв би на себе ініціативу того діла.

О. Андрович.

[illegible]

Зміст першої части.

Часть друга.

Додаток.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
947.7 D786L C001
Lysty do Iv. Franka i ynshykh 1887-1895.
3 0112 094749113